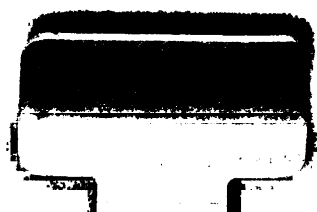

HOOFDLIJNEN EENER PSYCHOLOGIE MET METAFYSISCHEN GRONDSLAG

HOOFDLIJNEN EENER PSYCHOLOGIE MET METAFYSISCHEN GRONDSLAG

DOOR DR. P. BIERENS DE HAAN *

Der Geist führt einen ewigen Selbstbeweis.

NOVALIS

AMSTERDAM — S. L. VAN LOOY — 1898

Stoomdrukkerij GAARLANDT & VAN LOOY, Amsterdam.

VOOR-WOORD.

Op deze studie ben ik onlangs bevorderd tot doctor in de geneeskunde aan de Hoogeschool te Amsterdam.

Het doet mij leed, dat de opvatting van psychologie in dit boek verdedigd, zoo zeer afwijkt van die welke zij voorstaan, die boven allen mijn leermeesters geweest zijn: Winkler, Ziehen en Münsterberg. In het bijzonder hoeveel ik in den omgang met Münsterberg en door zijn onderwijs heb gewonnen aan eigen inzicht, zij hier blijde erkend.

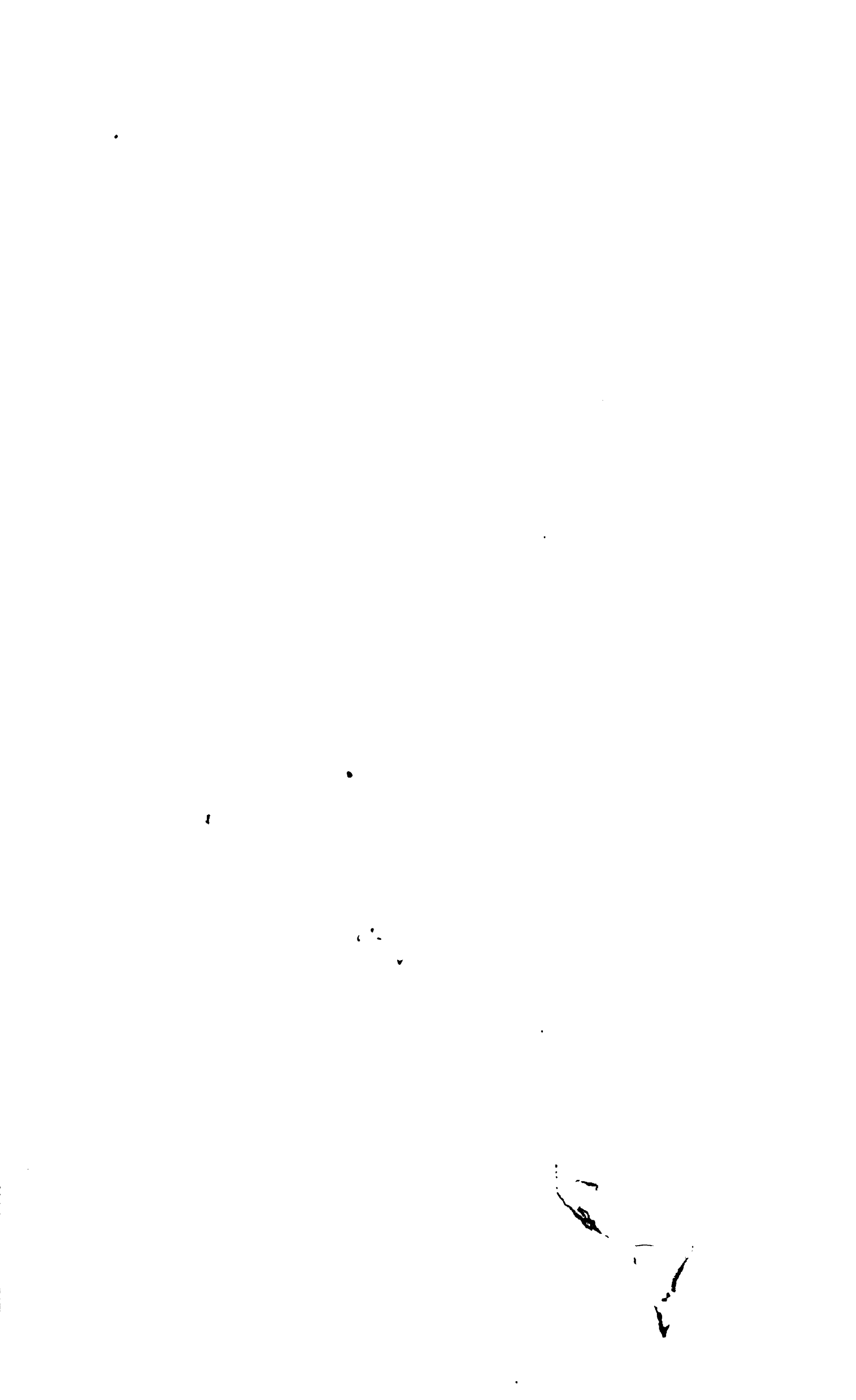
Aan Prof. Winkler, waar deze studie hem uitteraard noch in grondslag noch in onderdeelen bevredigen kon, mijn dank voor zijn wijde opvatting van het promotorschap, mij betoond.

Zij in Holland, wien het gedachte-leven dezer tijden ter harte gaat, zullen in mijn werk lichtelijk geestelijke verwantschap vinden met de wijsbegeerte door mijn broeder in velerlei geschrifte voorgedragen.

Het zijn de omstandigheden, die mij, tot mijn leedwezen, belet hebben naar het doktoraat der *Utrechtsche* Hoogeschool te dingen.

B. DE H.

HOOGLAND, na-jaar '98.

INHOUD.

HOOFDLIJNEN EENER PSYCHOLOGIE MET METAFYSISCHEN GRONDSLAG

Zinstorende drukfouten:

Blz. 147 regel 6 van ben.:	het objekt; lees: de objekten.
Blz. 167 regel 10 van ben.:	pijn [1]); lees: pijn [2]).
Blz. 191 regel 14 van ben.:	in de muziek, de architektuur; lees: in de architektuur.
Blz. 202 regel 19 van boven:	doelwerking; lees: fysiologische doelwerking.

EERSTE HOOFDSTUK.

GRONDSLAG.

Vernünftigerweise muss die Erkenntnislehre der Psychologie vorausgehen, denn man kann nicht mit Einsicht von der Beziehung zwischen Gehirn und Seele sprechen, ehe man nicht weiss, wie man zu den Begriffen gekommen ist.

Möbius.

§ 1. Het Ik.

I.

Bewustheid en Subjekt.

Als feit van essentieele beteekenis voor onze wereldbeschouwing kan gesteld worden, dat de materieele dingen en hun verschijnselen bestaan als voorgesteld, hoezeer wij ook geneigd zijn te besluiten tot hun bestaan buiten het voorstellen om.

De voorstellingen zijn dus geenszins afbeeldingen van de dingen, ze zijn logisch vóór de dingen. Zij postuleeren daarom evenals de gevoelens en andere psychische verschijnselen een drager: van wien ze zijn, een Subjekt, dat voorstelt, dat voelt, dat wil.

Alle psychische verschijnselen zijn nu gelijkelijk verschijnselen van de bewustheid, en de vraag doet zich voor: moet men de bewustheid hier met sommige der tegenwoordige Duitsche wijsgeeren (o. a. Wundt,

Münsterberg, Rickert) als substantief begrip opvatten, waarbij het wordt de onpersoonlijke grond van het psychische leven, of moet men de bewustheid nemen als adjektief begrip (zooals men ook spreekt van de dorstigheid, de moeheid), daarmede de bewustheid houdende voor een wijze van zijn van het Subjekt. Is de grond van ons wezen, het Subjekt, de onpersoonlijke bewustheid of het persoonlijke Subjekt, dat bewust is?

Wij gaan uit van een beschouwing van het bewust zijn (verbale vorm), dat in allen geval krachtens de bewustheid bestaat.

Het bewust zijn doet zich voor als een intuitief kennen, maar overigens is het wezen er van onbenaderbaar: het is niet tot iets anders te herleiden, er staat ook niets naast, waarmede het te vergelijken zou zijn. Wij kunnen niet inzien wat ons bestaan zonder bewust zijn wezen zoude. Men kan slechts konstateeren: ik heb bewust zijn, en zich daarover bijwijlen verbazen; verder komen kan men niet. In het bewust zijn bestaat het allereerste probleem.

Er kan tweeërlei bewust-zijns-inhoud onderscheiden worden; er bestaat bewust zijn van voor te stellen, te voelen, te willen en bewust zijn van de natuur van eigen wezen; deze laatste intuitieve kennis bezitten wij neergelegd in verschillende beseffen. [1])

Daar nu de wereld der dingen bestaat als voorgesteld en het psychische leven in zijn geheel intuitief

---

[1]) Tusschen beseffen (als verbum) en bewust zijn maken wij geen onderscheid. Een tweede groep van beseffen (substantief) zij hier nog gememoreerd: de betrekkingen tusschen de verschijnselen der fenomenale wereld en evenzoo van het psychische leven vinden nl. hun oorsprong in beseffen als van gelijkheid, tegengesteldheid, veroorzaking.

gekend wordt in het bewust zijn, zoo omvat dit het gansche Zijn: het Zijn is krachtens mijn bewust zijn, indien dit niet bestond, zoo zou voor mij dit gansche Zijn niet wezen. Bewust zijn is niet alleen onze zekerste kennis, het is ook onze eenige direkte kennis.

Hieruit is een gewichtige gevolgtrekking te maken, deze nl. dat twijfel aan de waarheid der bewust-zijns-data niet in aanmerking komt.

Wij kunnen niet nalaten het bestaan van een absoluut geldige waar-waardeering te erkennen: wie zegt, dat er geen waarheid is, hecht aan die uitspraak absolute geldigheid of, indien niet, zoo laat hij de mogelijkheid open, dat er wel waarheid bestaat, het is dan dus voor hem absoluut geldig, dat er òf wel òf niet waarheid is. Zoo is het onvermijdelijk het bestaan eener absoluut geldige waar-waardeering te erkennen.

Twijfel is het inzicht, dat misschien het tegengestelde waar is, en nu komt twijfel aan de waarheid der bewust-zijns-data niet in aanmerking, want het is niet in te zien op grond van welke meer of even betrouwbare kennis men de gegevens van het bewust zijn in twijfel zou trekken. Derhalve: er is een Zijn, want ik ben mij dat bewust; ik besta, want ik ben mij dat bewust; indien ik mij bewust ben behagen te gevoelen, zoo gevoel ik behagen; indien ik mij bewust ben twee konvergeerende lijnen voor te stellen, zoo stel ik die voor, ook al kan ik mij verstandelijke zekerheid verschaffen, dat in het systeem der empirische Objektiviteit die lijnen parallel loopen.

Tweeërlei moet hierbij in aanmerking genomen worden. De intuitieve kennis, die ons in het bewust zijn gegeven is, heeft wel volle zekerheid, maar haar data bestaan niet anders dan als gedacht (het denken hier in zijn ruimsten zin genomen); een Zijn buiten het denken om is onbenaderbaar, het geheele Zijn existeert als gedachte-inhoud: het denken kan niet tot de

erkenning van een Zijn voeren, dat anders dan als gedacht bestaat.

In de tweede plaats moet opgemerkt worden, dat over de waarde, de realiteit der waarheid hiermede nog niets gezegd is. Hoewel voor ons absoluut geldig, zou de waarheid in werkelijkheid niet meer dan een onoverwinnelijke en daarom absoluut geldige illusie kunnen zijn. [1])

De vraag waarvan wij uitgingen, was of als grond van ons wezen erkend moet worden de onpersoonlijke bewustheid of het persoonlijke Subjekt, dat bewust is. Wij hebben nu gevonden, dat bewust zijn het eenige direkte en volkomen betrouwbare kennen is, wij zullen dus tot eigen bewustheid moeten inkeeren om een antwoord op die vraag te vinden.

Volgens ons bewust zijn en dus met volle zekerheid is er nu een Subjekt, waarvan de bewustheid niet meer is dan een hoedanigheid, een bewust Subjekt dus, en is het inzicht, dat de bewustheid als onzen onpersoonlijken wezens-grond erkent, derhalve onaannemelijk.

Aangaande den grond van ons wezen beseffen wij, dat hij moet zijn individueel, wij hebben het besef een individueel bestaan te voeren, een individualiteit, een ik-heid te zijn. En wel bestaat die ik-heid niet als voorstelling, maar het voorstellende in ons is een ik-heid. De bewustheid daarentegen, geakcepteerd als grond van ons wezen, postuleert, dat die grond is onpersoonlijk, wat in strijd is met het bewust zijn zelf.

Ik heb bewust zijn, het is *mijn* bewust zijn. Bewust zijn als intuitieve kennis postuleert een drager, die niet anders kan zijn dan het intuitief kennende, het bewuste Subjekt; hier is een substantief noodig voorafgaande

---

[1]) Verg. echter blz. 6.

aan het verbum bewust zijn. De vraag is onontkoombaar: van wien is het bewust zijn? (wie is bewust?); zij is slechts te beantwoorden met: van het Subjekt (het Subjekt). Een bewust zijn zonder Subjekt is als Münchhausen, die zich zelf in de hoogte trekt.

En daarenboven: het bewust zijn is allereerst reflexief; [1]) tot inhoud heeft het niet het objekt (zooals de voorstelling) maar het Subjekt. Bewustheid is: zelfbewustheid, bewust zijn is: zich bewust zijn. Nader betreft het bewust zijn het Subjekt en dat voorstellende of voelende of willende. Ik ben mij niet een boom bewust, maar wel: dat ik een boom voorstel; ik ben mij ook bewust, dat ik voel, of dat ik wil. Zoo wijst het bewust zijn in zijn reflexiviteit onmiddellijk naar het Subjekt, dat niet te identifieeren is met zijn bewust zijn.

Krachtens het bewust zijn bestaat er dus een bewust Subjekt. Het Subjekt heeft bewust zijn en wel van zich zelf, het is zich bewust, het heeft een intuitieve kennis van zich zelf hetzij voorstellende, voelende of willende en in de kennis van zich zelf telkenmale van de natuur van zijn wezen: deze laatste is de kennis die wij in beseffen neerleggen.

Hierover kan men niet verder denken, want dit is voor alle denken het uitgangspunt.

Er is feitelijk geen kwestie van een niet-erkennen van het persoonlijke Subjekt als grond van ons wezen, want wij beseffen dat het bestaat, het is ons een evidentie.

Wij hebben ook het besef van de volstrekte realiteit van ons wezen, en dat weer niet van ons wezen voor zooverre het als voorgesteld bestaat, maar ons wezen als de voorwaarde tot het voorstellen. En dus moeten wij die realiteit erkennen.

---

[1]) Hamerling, die Atomistik des Willens, 1e dl., daarin het opstel over: „das Ich”, zie blz. 223.

Dit leidt tot een juist inzicht in de waarde der waarheid, wier bestaan, naar wij vonden, onloochenbaar is: zij moet gewogen worden naar de realiteit van het Subjekt, dat zich bewust is, in wien de absolute-waardestelling gegrond is. Daar nu de realiteit van het Subjekt volstrekt is, zoo is de waarheid niet een onoverwinnelijke, absoluut geldige illusie, maar zij is reëel als het Subjekt zelf. Dit geldt van zelf voor alle waardeeringen van absolute geldigheid, dus ook voor de goed- en slecht- en de schoon- en leelijk-waardeering. Zoo is dan ook de waarheid der intuitieve kennis aangaande de natuur van het persoonlijke Subjekt (van den inhoud der beseffen) niet illusoir, maar reëel als het Subjekt zelf.

Een dier beseffen zij hier nog in het bijzonder gememoreerd om de beteekenis, die het in latere overwegingen zal blijken te hebben voor het aspekt der psychologie.

Aangaande het innerlijkste van ons wezen hebben wij het besef, dat het aktief is: we achten ons zelf niet bewuste automaten te zijn, wij beseffen een kracht te vertegenwoordigen en doelstellend te zijn, zelfs hebben wij het besef verantwoordelijk te wezen. Het Subjekt is voor ons van zelf aktief, het kan niet anders zijn, een niet-aktief Subjekt is een contradictio in terminis. Het Subjekt is het eenig bestaande aktieve.

Daar nu het Subjekt aktief is en het bewust zijn reflexief, zoo kunnen wij dus zeggen: het bewust zijn is de intuitieve kennis, die het Subjekt heeft van zich zelf als aktief wezen en in zijn aktiviteit.

Van een aktiviteit van het bewust zijn kan van zelf geen sprake wezen [1]), want het is niets dan een hoedanig-

---

[1]) Over de „bewusstseins-(bewustheids) thätigkeit" van Wundt, zie § 2, II van dit hoofdstuk.

heid van het Subjekt, bestaande in een intuitief kennen; geenszins brengt het op eenige manier den bewustzijns-inhoud voort; men kan slechts zeggen: het is ondenkbaar zonder dien inhoud, evenzeer als omgekeerd die inhoud zonder het bewust zijn. —

Het Subjekt is transcendent: het wordt niet voorgesteld, maar is voorwaarde tot het voorstellen, het is niet direkt gegeven, maar is voorwaarde tot alle gegeven zijn; het is vóór alles en bestaat in metafysische werkelijkheid.

Het transcendente Subjekt is ident met den Geest. Men heeft deze onderscheiding gemaakt: de Geest heet Subjekt, voor zoo verre hij in de hoedanigheid van kennend wezen beschouwd wordt. [1])

Het Subjekt (de Geest) is als voorwaarde tot het kennen zelf wetenschappelijk onkenbaar. Het is een diepzinnig feit, met welker aanduiding wij hier volstaan moeten (want het ligt buiten het plan onzer beschouwingen), dat de beseffen aangaande het wezen des Geestes uitbloeisels zijn van het zedelijke leven. Op verstandsgronden komt men tot de erkenning van het transcendente Subjekt en tot begrip zijner werking, zooals die in het voorstellen blijkt, maar de intuitieve

---

[1]) Dr. J. D. Bierens de Haan: de Norm der Waarheid is in ons zelf. (Utrecht 1897); zie Aanteek. II.

Van den Geest (het Subjekt) is wèl te onderscheiden de ziel. Aan het woord „ziel" zijn zoovele beteekenissen gehecht, de ziel is ook in populaire besprekingen een zoo onnauwkeurig omschreven begrip, dat het gebruik maken van dezen term in de psychologie in het algemeen geen aanbeveling verdient; in allen geval is de ziel daarin van den Geest onderscheiden, dat zij niet aktief is. Om haar bijzondere betrekking tot het gevoelsleven is zij ter aanduiding van den emotioneelen aanleg des menschen voor litteraire produkties van groote waarde; voor de psychologie echter is zij een waardeloos begrip. Wij willen daarom het woord „ziel" uitsluitend gebruiken ter algemeene aanduiding, zooals men ook gewoon is met de woorden „psyche" en „psychisch" te doen, en maken daarbij tusschen ziel en psyche geen onderscheid.

kennis van zijn wezen bestaat op zedelijk inzicht en wordt verdiept door verrijking van het zedelijke leven.[1]

Daar het Subjekt transcendent is, blijft het geheel buiten het empirisch-psychische leven, het is daarvan echter de denknoodwendige drager. Het empirisch-psychische leven wordt opgebouwd uit een som van drie soorten van bewust-zijns-toestanden,[2] voorstellingen, gevoelens en toestanden van wilsbewustheid of kombinaties van zulke;[3] achter ieder dezer staat gelijkelijk het transcendente Subjekt.

Daar bewust zijn niet meer is dan een intuitief kennen van het Subjekt van zichzelf in zijn aktiviteit, zoo is het Subjekt denkbaar zonder bewustheid, onbewust dus, al is niet in te zien, wat dat beteekent. Terwijl het Subjekt volgens zijn zich-bewust-zijn kontinu is, is het dus denkbaar, dat het bewust zijn tijdelijk opgeheven kan worden. Er bestaat alzoo aanleiding toestanden als van slaap en syncope in overeenstemming met het populaire inzicht als zulke periodes zonder bewustheid op te vatten.

---

[1]) De kennis van het innerlijke, transcendente wezen ontstaat in een palingenetisch proces: dit is een der hoofdgedachten uit de hierboven aangehaalde studie van Dr. J. D. Bierens de Haan.

[2]) Over het onbewuste zie hier onder.

[3]) De onderscheiding van bewust-zijns-toestanden naast bewust-zijns-inhouden is eenigszins willekeurig: daar het bewust zijn reflexief is, maakt het Subjekt deel uit van iederen bewust-zijns-inhoud, de bewust-zijns-toestand is dus dat deel van den bewust-zijns-inhoud dat binnen het empirisch-psychische leven valt; de bewust-zijns-toestand is een psychisch verschijnsel, een verschijnsel van het empirisch psychische leven. De bewust-zijns-toestand wordt ook genoemd bewust-zijns-verschijnsel. — De verhouding van bewust zijn en voorstellen is uit het bovenstaande gebleken: de voorstelling is een verschijnsel der bewustheid: scio me scire, dat is: ik ben mij bewust (het objekt) voor te stellen. Het kennen als bewust zijn en als voorstellen doet zich introspektief dan ook als geheel verschillend voor.

[illegible]

Het niet-bewust zijn bestaat dus met logische, formeele zekerheid gansch anders dan het bewust zijn dat met materieele zekerheid bestaat.

Hierin blijkt een merkwaardige aanleg van onzen denk-aanleg, dat wij het niet-bewust zijn aannemen moeten krachtens het bewust zijn, terwijl toch het bewust zijn het geheele Zijn omvat. Indien niet het Subjekt een realiteit was ook buiten zijn bewustheid, zoo zou hiervan geen sprake kunnen wezen.

Evenals het Subjekt onbewust gedacht kan worden, is ook een voorstellen, voelen of willen denkbaar zonder bewustheid er van; de mogelijkheid van het bestaan van onbewuste voorstellingen, gevoelens, doelstellingen is dus niet te ontkennen; [1]) van zelf is weer niet te zien, wat een onbewuste voorstelling of doelstelling, wat een onbewust gevoel is; ook mogen de onbewuste psychische verschijnselen niet met de bewuste op één lijn gebracht worden, hun bestaan is hypothetisch, op verstands-gronden wordt er toe besloten; voorwaarde daartoe is, dat een gegeven opvolging van verschijnselen alleen verklaarbaar is door inlassching van een psychisch verschijnsel, dat, daar het niet bewust geweest is, met logische zekerheid voor onbewust gehouden moet worden. Het is dus altijd een besluit naar analogie, dat hen doet aannemen. De onbewuste psychische verschijnselen moeten derhalve in wel-bewuste hun analoga hebben.

Naast ons erkennen wij mede-Subjekten, wij beseffen, dat er mede-Subjekten bestaan; in deze direkte intuitie is het solipsisme, dat op verstandsgronden niet af te wijzen is, voor absurd verklaard. Op grond van dit

---

[1]) Men verstaat soms onder onbewuste verschijnselen: fysiologische verschijnselen: van deze terminologie wordt hier geheel afgezien.

besef houd ik sommige der door mij voorgestelde dingen voor empirische manifestaties van mede-Subjekten. Het is derhalve onbetwijfelbare zekerheid voor mij, dat er mede-Subjekten bestaan, niet echter, dat een bepaald voorgesteld ding, dat ik op grond van analogie voor de verschijning van een mede-Subjekt meen te moeten houden, dat werkelijk ook is; dienaangaande is niet meer dan hooge waarschijnlijkheid bereikbaar.

Ten opzichte der hoogste levensvormen, onze medemenschen, kan evenwel de erkenning van zedelijke doelstelling intuitieve zekerheid geven in de plaats der verstandelijke zekerheid.

Evenals wij tot het voorkomen van toestanden van bewusteloosheid van ons zelf besluiten, zoo houden wij ook in bepaalde omstandigheden onze mede-Subjekten voor onbewust; ja zelfs kunnen wij ons mede-Subjekten denken, wier psychische leven in zijn geheel onbewust verloopt.

Wij kunnen nu deze definitie van de psychologie des menschen geven: de psychologie van den mensch is de wetenschap der verschijnselen van zijn empirisch-psychische leven.

Twee andere definities wijzen wij daarbij af. In de eerste plaats de vaak gehuldigde, volgens welke de psychologie is de wetenschap der bewust-zijns-verschijnselen. Men komt tot deze definitie door het hier bestreden inzicht volgens hetwelk de bewustheid de grond van des menschen wezen is, waarmede de erkenning van de mogelijkheid van onbewuste psychische verschijnselen onvereenigbaar is. Zooals wij vonden, heeft echter hij, die in de bewustheid niet meer ziet dan een wijze van zijn van het Subjekt, bestaande in een intuitief kennen, geen aanleiding onbewuste psychische verschijnselen ondenkbaar te achten; er kunnen zich

gevallen voordoen, waar hij genoodzaakt is zulke aan te nemen: zij kunnen dan niet van de psychologie uitgesloten worden.

In de tweede plaats is de psychologie niet de wetenschap van den Geest (het Subjekt); want de Geest is wetenschappelijk onkenbaar. De psycholoog moet er zich toe bepalen het wezen des Geestes verstandelijk absoluut onkenbaar, maar als drager der verschijnselen van het empirisch psychische leven onloochenbaar te achten. Het wezen des Geestes valt dus buiten het domein der psychologie.

II.

Het metafysische Subjekt, het psychologische Subjekt en het psycho-fysiologische Subjekt.

Het woord „Ik" [1]) heeft drie beteekenissen; het is noodig die wèl te onderscheiden en hun verhouding vast te stellen.

Het hiertoe leidende onderzoek willen wij thans opnemen, want deze onderscheiding is van groot gewicht voor de psychologie, daar zij samengaat met die van een metafysische en een empirische werkelijkheid: inzicht nu in de bestaanswijze en betrekking dezer is voor den psycholoog, die de verschijnselen van het empirisch-psychische leven onderzoekt, voorwaarde tot zuivere vraagstelling. Daar verder alleen de kennisleer in dezen een juist begrip kan geven, zoo is het noodzakelijk, dat wij over deze problemen haar licht vrijelijk doen schijnen: ieder psychologisch onderzoek moet gebouwd staan op de kennisleer.

Feitelijk staat ieder wetenschappelijk onderzoek op een filosofisch plan, alleen geeft de eene onderzoeker

---

[1]) Tusschen „ik" en „Subjekt" maken wij geen onderscheid.

zich van zijn premissen rekenschap en de andere niet; de filosofie des laatsten loopt gevaar niet de wel doordachtste te wezen.

We moeten ons hier beroepen op de resultaten van de kennisleer der kritische filosofie, die we zonder nadere verdediging willen aanvaarden. Niet alsof deze kennisleer algemeene instemming genoot, maar eensdeels zijn degenen, ook de psychologen — ik noem slechts Wundt en Münsterberg — die zich bij haar houden, talrijk en gezaghebbend genoeg om een psycholoog het recht te geven zonder nadere verdediging bij hen zich aan te sluiten; anderzijds is ook deze kennisleer — op voortreffelijke wijze o. a. bij ons te lande door Prof. Spruyt — zoo vaak en zoo scherpzinnig verdedigd, dat het geen zin hebben zoude, zoo ik hier thans nog eens die verdediging op mij wilde nemen, te meer daar zoo'n betoog, dat uit den aard der zaak van aanzienlijken omvang zou wezen, in deze studie geen plaats kan vinden.

Wij nemen alzoo zonder verdere bewijsvoering aan, dat de kennis produkt is van twee faktoren: de gewaarwordingen, die de waarde hebben van voor het Subjekt teekens te zijn der onkenbare Objektiviteit (de gewaarwordingen maken het subjektief aspekt der Objektiviteit uit) en van apriorische elementen. We nemen dus aan, dat de oude leer der tabula rasa, die trouwens nog wel zeer weinig verdedigers zal hebben, verwerpelijk is, evenzeer als de leer van vele tegenwoordige naturalisten (Spencer e. a.) volgens wie de ken-vormen hereditair door de ervaringen van het voorgeslacht in ons ontstaan zijn, dus niet vóór alle ervaring zijn, maar in de ervaring fylogenetisch verworven worden.

We nemen aan, dat ervaring zonder die apriorische ken-vormen niet bestaan kan, noch bij ons, noch bij het voorgeslacht.

Voor hem die zich op dit standpunt stelt, èn het aktieve Subjekt erkent, kan er geen twijfel bestaan of de apriorische elementen der kennis zijn op te vatten als aktiviteits-manifestaties van het Subjekt en niet als in het bewust zijn gefundeerd, want het is onmogelijk, indien het bewust zijn niet meer is dan een intuitieve kennis van het Subjekt, er ken-funkties aan toe te schrijven.

Daar wij derhalve tijd en ruimte opvatten als aanschouwings-vormen van den Geest, zoo zeggen wij: de Geest is buiten den tijd en buiten de ruimte; hij is zonder begin en zonder eind, hij is niet hier, hij is niet daar, hij is. En als voorstellend Subjekt komt hij te staan tegenover de Objektiviteit, die onkenbaar hem tegenoverstaande, bestaat krachtens het voorstellende Subjekt. Het Ik wijst direkt op een niet-Ik, even zeker bestaande als het Ik zelf.

Dit is de metafysische werkelijkheid, waarin als Subjekt staat het metafysische Ik; uit deze zal nu de empirische werkelijkheid voortkomen, waarin het empirische Ik optreedt.

Dit geschiedt in het voorstellen. In het voorstellen wordt een vorm van Subjekts-aktiviteit openbaar naar aanleiding der Objektiviteit, in dier voege, dat naar aanleiding der gewaarwordingen, die voor het Subjekt bestaan als teekens der in zich zelf onkenbare Objektiviteit, het Subjekt zich de empirische werkelijkheid opbouwt.

De aktiviteit van het voorstellende Subjekt manifesteert zich nu aldus, dat het, op die Objektiviteit leggende zijn tijd- en ruimte-aanschouwing en dingopvatting, zich zelf een nieuwe Objektiviteit opbouwt, bestaande uit ruimtelijke dingen, en waarin een gebeuren is, dat in den tijd is. Deze Objektiviteit is als voorgesteld empirisch.

Het Subjekt wordt zich nu bewust in zijn voorstellen van de empirische Objektiviteit: de intellektueele bewust-zijns-inhoud is dus geboren.

Zoo is dan in plaats der onkenbare Objektiviteit gekomen de empirische Objektiviteit en daartegenover in plaats van het transcendente Subjekt: de voorstelling der empirische Objektiviteit. Met het voorgestelde komt nu vervolgens de voorstelling in den tijd (de tijd-aanschouwing straalt terug op het voorstellen); direkt geldt dit slechts voor de elementen van objektieve herkomst, de gewaarwordingen, van wier wisseling de wijzigingen in den intellektueelen bewust-zijns-inhoud afhankelijk zijn; zij komen nu in tijdsopvolging, waardoor er feitelijk eerst van veranderingen in dien bewust-zijns-inhoud en in het voorstellen sprake kan wezen. Deze veranderingen, opgevat als verschijnselen der ziel, zijn de voorstellingen, die elkander in den tijd opvolgen. [1])

De fundamenteele splitsing van het Zijn in twee tegengestelden, oorspronkelijk in de metafysische werkelijkheid bestaande, blijft dus in de empirische werkelijkheid gehandhaafd; zij beheerscht het geheele voorstellings-leven. Nu staan niet meer tegenover elkander transcendent Subjekt en transcendente Objektiviteit, maar voorstelling en voorgestelde.

De voorstelling en het voorgestelde staan tot elkander in dubbele betrekking: eerstens zijn ze tegengestelden en als zoodanig absoluut ongelijksoortig; hierin onderscheidt zich hun verhouding niet van die tusschen transcendent Subjekt en transcendente Objektiviteit; tweedens — en hierin onderscheidt zich hun verhouding wel van die der juist genoemde — beantwoorden ze aan elkaar en hebben als zoodanig een overeenkomst. De voorstelling van een boom en de boom zelf zijn

---

[1]) Verg. blz. 8 (derde noot).

absoluut ongelijksoortig, maar staan met elkander in betrekking als in verschillende sferen aan elkander beantwoordende grootheden.

In verband met de herkomst der tegenstelling wordt verder de voorstelling: het alleen voor dit Subjekt bestaande en het voorgestelde: het voor alle Subjekten bestaande. [1])

Het voorgestelde, ontstaan als objektieve beantwoording aan den bewust-zijns-inhoud, wordt daarenboven krachtens zijn objektief karakter deel van een onafhankelijk van het Subjekt bestaand systeem, waarvan dit slechts voor een gedeelte kennis bezit; het is de voor het Subjekt kenbare, de empirische Objektiviteit. Opgemerkt zij hierbij de eenheid van den voorstellenden Geest, die te gelijk het voorgestelde een van hem zelf onafhankelijk systeem acht te zijn en de verschijnselen van dat systeem opvat als elkander veroorzakende.

De voorstellingen-komplex nu van de empirische Objektiviteit, getreden in de plaats van het transcendente Subjekt, en in den tijd gekomen, is het empirische Ik, dat men ook nader aanduiden kan als het psychologische Ik.

Evenals de empirische Objektiviteit gebouwd is op de metafysische Objektiviteit, zoo wordt het empirische (psychologische) Subjekt gedragen door het transcendente Subjekt. Daar het psychologische Subjekt in den tijd is, zoo kan men zeggen: het trans-

---

[1]) De woorden „subjektief" en „objektief" hebben twee beteekenissen: 1° subjektief = wat uit het Subjekt is (de apriorismen bijv.), waar tegenover staat objektief = wat niet uit het Subjekt is (de gewaarwordingen) en 2° subjektief = wat alleen voor het Subjekt bestaat (een gevoel, een waarneming), en objektief = wat voor alle Subjekten bestaat (het waargenomene: de dingen, bewegingen). De gewaarwordingen, die in den eersten zin objektief zijn, zijn in den tweeden subjektief.

cendente Subjekt openbaart zich in tijdsvorm, doch blijft zelf buiten den tijd.

Ten onrechte houden de associatie-psychologen dit empirische Ik voor het eenige Ik, hèt Ik, alsof het Ik niet meer was dan een voorstellingen-komplex. Het is meer, evenals iedere voorstelling heeft ook deze komplex van voorstellingen een drager noodig, die niets anders zijn kan dan het in zijn apriorismen aktieve, transcendente Subjekt, de voorwaarde tot alle voorstellen, de Geest, die zich behalve in het voorstellen ook in het voelen en willen openbaart.

Alleroorspronkelijkst nu is het psychologische Ik ident met de lichaams-voorstelling: dit zal nader toe te lichten zijn; het is daarbij noodig uit te gaan van het lichaam, zooals het zich voordoet in zijn eerste ontwikkelings-fase, als eencellig organisme dus, en in aanmerking te nemen, dat de embryologie het lichaam ook van de hoogste levensvormen leert opvatten als fylo- en ontogenetisch door schier eindelooze celdeeling uit zulk een eencellig organisme ontwikkeld.

De lichaams-voorstelling dan is de voorstelling van dat ding onder de (voorgestelde) dingen der empirische Objektiviteit, dat op twee wijzen in bijzondere betrekking tot het Subjekt staat.

Zooals we reeds aangaven, wordt het aan den bewustzijns-inhoud beantwoordende krachtens zijn objektief karakter voorgesteld als deel uitmakend van een onafhankelijk van het Subjekt bestaand systeem, de empirische Objektiviteit, en het is er verre van daan, dat aan iedere verandering in dat systeem (ieder verschijnsel in de wereld der dingen) een verandering in den bewust-zijns-inhoud beantwoorden zou. Allereerst nu is het lichaam het ding van welks verschijnselen voorstellingen bestaan: het lichaam is het eenige direkt waargenomen ding, anders gezegd: alle voorstellingen zijn oorspronkelijk lichaams-voorstellingen. Tegenover

het gekende lichaam staat het wel in principe kenbare, maar niet direkt gekende heelal.

De tweede betrekking van het Subjekt tot het lichaam is een gansch andere, zij bestaat hierin, dat het lichaam het ding is, dat voorgesteld wordt als in stand gehouden door de doelstelling van het Subjekt, dat is als onderworpen aan zijn wilsmacht. [1])

Hetzelfde ding dus, waarvan alleen een direkte kennis bestaat, wordt door de eigen doelstelling in stand gehouden.

Een eerste differentiatie van het voorstellings-leven ontstaat nu daardoor, dat onderscheiden worden voorstellingen van verschijnselen aan de oppervlakte van het lichaam en zulke van verschijnselen in het inwendige ervan; dit is mogelijk omdat de eerste niet, de tweede wel kunnen ontstaan en gewoonlijk ook ontstaan door eigen doelstelling. De verschijnselen aan de oppervlakte van het lichaam worden voorgesteld als veroorzaakt door akcidenties der dingen: in de beantwoordende voorstellingen worden nu met het lichaam secundair ook de inwerkende dingen gekend.

Wanneer wij nu in één sprong van het eencellige tot het hoogst gedifferentieerde organisme overgaan, zoo vinden we daar een zenuwstelsel en organen in groote gekompliceerdheid; de ontwikkeling uit één cel door steeds voortgezette celdeeling is echter aan te toonen; de beteekenis van het lichaam is hier geen andere dan bij de laagste levens-vormen.

Een komplikatie is echter opgetreden met de differentiatie van het zenuwstelsel; het is uit den ontwikkelings-gang van het organisme, en slechts daaruit te begrijpen, dat nu het verschijnsel aan het eind der zenuwbaan, resp. in het inwendige en aan de oppervlakte van het lichaam gelegen, voorgesteld wordt, en

[1]) In het vierde hoofdstuk komen wij hierop uitvoerig terug.

niet bijv. het hersen-verschijnsel, want het waargenomen verschijnsel en het zenuwproces zijn in origine één; de onderscheiding van percipieerend deel en zenuwstelsel bestaat oorspronkelijk niet. Als komplikatie doet zich nu dus voor de onderscheiding van het substraat en het voorgestelde.

Twee soorten van voorstellingen der hoogere levensvormen, die van gezichts- en gehoors-zin, vertoonen nu nog een werkwaardige bijzonderheid, waardoor ze geïsoleerd komen te staan. Zij worden geacht te beantwoorden niet aan een verschijnsel op de oppervlakte van het lichaam, maar aan een verschijnsel van een ding ergens in de ruimte op een afstand van het lichaam. Dit ons zoo gemeenzame feit, dat van zeer groote beteekenis is voor de gestalte van ons wereldbeeld, is wonderlijk bij nadere beschouwing. De natuurwetenschap stelt een in haar rijk geldende hypothese, volgens welke de gezichts- en gehoors-waarnemingen beantwoorden aan prikkels in het zintuig veroorzaakt door voortgeleidde bewegingen van aether-deelen en lucht-molekulen. Men moet wel aannemen, dat een niet nader aan te duiden eigenaardigheid der betreffende gewaarwordingen tot deze projektie in de ruimte aanleiding geeft.

In het feit, dat ook deze voorstellingen een fysisch substraat hebben, blijkt echter, dat ook zij oorspronkelijk lichaams-voorstellingen zijn.

Zoo hebben zich dan de oorspronkelijke lichaamsvoorstellingen in drie soorten ontwikkeld: lichaams-voorstellingen, voorstellingen van een ding inwerkend op het lichaam en voorstellingen van dingen (verschijnselen) in de ruimte. Nu eerst kan de wereld der dingen in haar voor ons bestaande gestalte zich ontwikkelen.

Daarmede wordt de inhoud der Ik-voorstelling zeer uitgebreid. Men kan dien inhoud aldus overzichtelijk in drie rubrieken aangeven [1]: 1. de voorstelling van

[1] Ziehen, Leitfaden der physiologischen Psychologie, 2e dr. blz. 172.

het eigen-lichaam 2. de totaal-som mijner momentaan bestaande neigingen en domineerende voorstellingen, 3. de herinneringen van de sukcessie mijner voornaamste psychische en lichamelijke ervaringen.

Uit de beteekenis van het lichaam volgt bij de erkenning van mede-Subjekten, dat alle dingen vóor alle menschen in principe waarneembaar zijn, d. w. z. dat ze op ieders lichaam kunnen inwerken, maar dat de inwerking zelf op het lichaam en de toestanden (afwijkingen) van het eigen lichaam — direkt althans — slechts door den drager er van kunnen worden waargenomen.

Er is nu echter nog een derde Ik, het psycho-fysiologische Subjekt: dit bestaat in de werkelijkheid, waarin wij leven in onze dagelijksche bezigheden, de werkelijkheid van het naieve realisme, waarin het voorgestelde geacht wordt te bestaan onafhankelijk van den voorsteller, waar uit de lichaams-voorstelling besloten wordt tot de werkelijkheid van het lichaam en uit de voorstelling der dingen tot de werkelijkheid van hun bestaan buiten het voorstellen om. Hier zijn de dingen en het lichaam primair en de voorstellingen er van secundair.

Het ontstaan van het psycho-fysiologische Subjekt is nu verder aldus, dat het psychologische Subjekt het lichaam, zijn oorspronkelijk objekt, als bestanddeel in zich opneemt en zich daarmede te zamen stelt tegenover de verdere wereld der dingen als objekt; beide dit Subjekt en dit objekt zijn in tijd èn in ruimte.

Dit psycho-fysiologische Ik is het belichaamde Ik, het bezielde lichaam, dat loopt en eet, zich te slapen legt en zich baadt, dat een kind baart, dat zich onhandig voelt, dat waarneemt, denkt, voelt en wil: de mensch omringd door de dingen der buitenwereld: het Subjekt nedergedaald in de wereld der dingen.

Het transcendente Subjekt maakt ook van dit empirische Ik niet deel uit, maar is zijn drager.

Beide bestanddeelen van het psycho-fysiologische Subjekt (de voorstellingen-komplex en het lichaam) zijn steeds veranderend. Kenmerkend voor dit Ik is zijn gestadig veranderen tegenover de onveranderlijkheid van het metafysische Subjekt. Hierin komt tot uitdrukking, dat het empirische Subjekt wel, het metafysische niet in den tijd is. Het psycho-fysiologische Ik wordt geboren en sterft, het is door zijne ouders verwekt, niet alzoo de Geest.

Wij leven in den tijd, maar het innerlijkste van ons wezen staat buiten den tijd.

Wat dat nu is: dat de Geest komt in te wonen in den tijd: dit is niet te zeggen. Hoe is dat moment, waarop het geschiedt? En, staande in de empirische werkelijkheid, zullen wij zeggen, dat het is bij de kopulatie? Het is een ondoorgrondelijk feit, dat de Geest, die is buiten den tijd (want de tijd is van hem zelf), zich komt te openbaren in tijdsvorm, in de empirische sfeer, evenzeer als het uittreden uit dien bestaansvorm bij den dood onbegrijpelijk is. Dit alleen kunnen wij zeggen: bij het begin en bij het eind van het empirische leven moet de Geest, aktief, een verandering ondergaan, waardoor de eene maal hij komt in dien bestaansvorm en de andere maal die betrekking opgeheven wordt.

Zoo heeft dus het woord „Ik" drieërlei beteekenis. De niet wijsgeerige mensch staat in het naieve realisme en erkent slechts het psycho-fysiologische Subjekt.

Eerst op een hooger vlak van intellektualiteit, niet voor alle menschen bereikbaar, komt men tot het inzicht, dat de dingen bestaan als voorgesteld en daarmede tot de erkenning van het psychologische Subjekt, waartegenover als objekt oorspronkelijk staat het lichaam.

Uit dit inzicht komt de erkenning voort van het metafysische Subjekt als de realiteit van ons wezen, buiten tijd en ruimte, aktief en transcendent, waartegenover als objekt denknoodwendig staat de metafysische Objektiviteit.

---

§ 2. Beginselen van psychologisch onderzoek.

I.

Kauzaliteit en doelwerking in de psychologie.

Aan de verklarende analyse der psychische verschijnselen moet voorafgaan een onderzoek naar de principes van verklaring, die in de psychologie recht van bestaan hebben. Hier zonder nader overleg kauzaalverbanden te gaan opstellen op grond der elders bestaande deugdelijkheid der methode ware roekeloos. Ook dit onderzoek moet steunen op de kennisleer; de draagkracht der erkenning van het aktieve Subjekt zal er bij openbaar worden.

Er zijn slechts twee wetenschappelijke verklaringsprincipes: kauzaliteit en doelwerking. Het eene is het deterministische, het andere het teleologische principe; een derde kan er niet zijn.

Er bestaat geen aanleiding doelwerking niet als verklarings-principe te erkennen naast veroorzaking; want in zich kent een ieder doel. [1]) Het is niet paradoxaal te zeggen: aangezien wij het begrip doel kennen, zoo bestaat er doelwerking. Doel is een denk-kathegorie evenzeer als oorzaak: die twee zijn volkomen gelijkwaardig; wie de kauzaliteit aanvaardt als verklarings-

---

[1]) In het vierde hoofdstuk komen wij hierop uitvoerig terug.

principe heeft geen aanleiding, geen recht doelwerking niet als zoodanig te akcepteeren.

Kriterium van een doelwerking is, dat aan het verschijnsel voorafgaat of denknoodwendig geacht moet worden vooraf te gaan een kennis van het effekt: doelwerking eischt een doelstellend Subjekt.

Nu vordert de erkenning van een aktief Subjekt die van Subjekts-werkingen, welke alle zich openbaren moeten in het empirisch-psychische leven. Deze Subjekts-werkingen, wier bestaan alzoo te postuleeren is, (hoewel daaruit nog niets valt af te leiden aangaande hun beteekenis in het psychische leven) zijn doelwerkingen, want denknoodwendig moet er vóór dat het effekt bereikt is, een kennis bestaan van wat dat effekt wezen zal, al heeft het Subjekt ook geen bewuste kennis daaromtrent; wij kunnen ons een Subjektswerking niet anders denken.

Uit de erkenning van een aktief Subjekt volgt dus de aanvaarding van doelwerking als verklaringsprincipe in de psychologie. Omdat er is een aktief Subjekt, moet er zijn Subjekts-werking en Subjektswerking moet zijn doelwerking.

Opgemerkt zij, dat een psychologie, waarin doelwerking als verklarings-principe aanvaard wordt, geen verwantschap heeft met die, waarin uit een vooraf op spekulatieve wijze gekonstrueerd ziele-begrip de verschijnselen afgeleid worden. Haar eindpunt heeft deze opvatting bereikt in de psychologie der ziel-vermogens, waaraan in het bijzonder de naam van Wolff verbonden is. De door hem en zijn opvolgers geponeerde ziele-vermogens, waaruit de psychische verschijnselen afgeleid werden, waren begrippen naar aanleiding van gelijksoortige psychische verschijnselen opgesteld, waardoor de ziel als in vakjes verdeeld werd; ten slotte hield men die vermogens onredelijkerwijs voor krachten, die op elkaar inwerkten: zóó het wil-

vermogen op het denk-vermogen. Om haar onvruchtbaarheid (immers i. p. v. naar een eenheid in het zieleleven te streven, ontnam men zich de mogelijkheid die te benaderen door voor ieder nieuw verschijnsel een nieuw vermogen aan te nemen), is deze psychologie sinds lang doodgeloopen. Het is niet het geringste verdienste van Herbart haar onvruchtbaarheid het eerst ingezien te hebben. [1])

De verklarings-methode nu, waarbij men aldus deduceerend te werk gaat, dient wèl onderscheiden te worden van die, waarbij Subjekts-werking als principe van verklaring geldt. Het Subjekt is niet een naar aanleiding van verschijnselen opgesteld begrip, maar het is een Zijnde, waarvan het bestaan als aktief wezen direkt evident is als voorwaarde van alle voorstellen en van het empirisch-psychische leven in het algemeen.

Het andere verklarings-principe is de kauzaliteit. In tegenstelling met de doelwerking, die een doelstellend Subjekt postuleert, is de kauzaliteit een band van verschijnselen onderling, en wel is zij voor den voorstellenden Geest een denknoodwendige betrekking tusschen verschijnselen, die onderling in oorzakelijk verband staande, één groot onafgebroken systeem vormen.

Zonder nadere overweging is geen dezer beide verklarings-principes voor de psychologie uit te sluiten: de erkenning van het aktieve Subjekt brengt mede, dat zich aktiviteit van het Subjekt in het empirisch-psychische leven openbaren moet, maar niet de noodzaak, dat alle psychische verschijnselen in die aktiviteit hun ontstaan moeten vinden, het kan zijn, dat zij voor een deel kauzaal voortkomen.

---

[1]) De allerongelukkigste gestalte, waarin de psychologie der ziel-vermogens vertoond is, is wel de op materialistisch gedachtenplan opgezette frenologie van Gall geweest. De moderne krimineel-anthropologie hoede zich voor alle verwantschap met die leer!

Verstandelijke overweging moet hier licht brengen: wij willen betoogen, dat de psychische verschijnselen voor een deel doelwerkingen zijn en voor een ander deel onder het kauzaal-verband vallen, en dat nader trachten te preciseeren.

Vooraf kunnen wij dit vaststellen, dat waar een doelwerking zal blijken te bestaan, een manifestatie van Subjekts-aktiviteit dus, men daar niet zal mogen redeneeren: doelwerking of niet, de wetenschap heeft slechts kauzale betrekkingen te zoeken. Want Subjekts-werking en kauzaliteit sluiten elkaar uit. Evenmin als de stralen, die van een lichtenden bol uitgaan, opgevat kunnen worden als elkaar veroorzakende, evenmin kan men een verschijnsel, dat uit de aktiviteit van het Subjekt voortgekomen is, opvatten als door een ander verschijnsel gedetermineerd.

Wel zullen wij later een gebied vinden, dat der fysiologische wils-verschijnselen, waar zoowel veroorzaking als doelwerking onloochenbaar zal blijken te zijn, en zullen wij daar de tegensprekelijkheid als een mysterie te aanvaarden hebben; maar het gaat niet aan deze tegenstrijdigheid lichtvaardig te overzien. Een kauzaal-verband te zoeken, waar men Subjektswerking acht te bestaan, is absurd.

En daarenboven, waarom toch zou kauzaliteit het eenige wetenschappelijke verklarings-principe wezen?

Ieder dezer verklarings-principes blijkt zijn eigen gebied te hebben.

Kauzaliteit bestaat, direkt, slechts voor fysische verschijnselen. De twee andere mogelijkheden: een kauzaal-verband van fysische en psychische verschijnselen onderling en twee kauzale systemen naast elkaar, moeten beide afgewezen worden.

Wat betreft een kauzaal-verband van fysische en psychische verschijnselen onderling, een denkbeeld,

[illegible] in den [illegible] absoluut [illegible]
algemeen verklarings-principe [illegible]
[illegible] begint te [illegible]

overeenkomend met het populaire inzicht, geleerd ook door Descartes als influxus physicus, en tegenwoordig verdedigd door niemand minder dan Sigwart [1]) — dit schijnt mij in strijd te zijn met het wezen der kauzaliteit. De kauzaliteits-wet zegt in haar algemeensten vorm, dat bij onveranderlijke substantie [2]) het totaal der akcidenties van een oogenblik kauzaal gedetermineerd is door dat van het vorige (en dus kauzaal determineert dat van het volgende). En nader zegt de wet van het behoud van arbeids-vermogen (die evenmin als die der kauzaliteit empirisch gevonden is: zij zijn beide postulaten), dat die gedetermineerdheid aldus is, dat het effekt, hetwelk de gelijktijdige akcidenties te zamen in zich houden, van oogenblik tot oogenblik gelijkwaardig blijft. [3])

Zoo verbiedt dan eerstens het oorzaak-begrip zelf het aannemen van een kauzaal-verband tusschen fysisch en psychisch verschijnsel, omdat ze van absoluut verschillende natuur zijn: ze zijn akcidenties van verschillende substantie.

En tweedens is zulk een verband onbestaanbaar om de wet van het behoud van arbeids-vermogen, want, indien als gevolg van een beweging kon optreden, niet een andere beweging, maar een waarneming, zoo zou het mogelijk wezen, dat er een effekt voor de materie (als substantie) verloren ging; en al kon ook omgekeerd weer door den wils-impuls arbeids-vermogen van de ziel in het lichaam overgaan, zoo zou toch

---

1) Zie Sigwart, Logik 2ter Bd 2e druk blz. 518 vv.

2) Hamilton heeft het eerst den nadruk gelegd op de onveranderlijkheid der substantie bij de kauzale opvolging der verschijnselen. Zie Dr. J. Heymans, Schets eener kritische geschiedenis van het causaal-begrip in de nieuwere wijsbegeerte, Leiden 1890.

3) „Dat oorzaak en werking gelijksoortig, en dat zij gelijkwaardig moeten zijn, wisten alle denkers der 17e en 18e eeuw." ib. blz. 274.

het arbeidsvermogen der materie niet op ieder oogenblik gelijk zijn. [1])

Ook de tweede veronderstelling, volgens welke de psychische verschijnselen onderling een kauzale reeks zouden vormen, is onhoudbaar. Want de psychische verschijnselen vormen geen gesloten keten. Niet alleen, dat in bewusteloosheid en in den slaap, waarschijnlijk ten minste, de keten telken male verbroken wordt, maar vooral is dit van beteekenis: iedere nieuwe waarneming duikt uit het niet op, zonder eenig psychisch antecedens.

En daarenboven, de psychische verschijnselen vertoonen uitsluitend kwalitatieve verschillen (in tegenstelling met de fysische, die onderling kwantitatief onderscheiden zijn): zoo zijn roze-rood en wijn-rood als voorstellings-kwaliteit kwalitatief verschillend; en ook de intensiteits-verschillen der voorstellingen zijn kwalitatief, hoewel zich bewegend tusschen nul en oneindig: men kan niet zeggen, dat de eene geluidswaarneming driemaal sterker is dan de andere (wèl zijn de beantwoordende fysische verschijnselen kwantitatief vergelijkbaar); zoo ook de gevoelens, die zich, als het ware, van uit het nulpunt naar + ∞ en — ∞ bewegen: zij zijn slechts kwalitatief te bepalen. Nog duidelijker is het verschil tusschen een voorstelling en een gevoel kwalitatief.

Er kan daarom van gelijkwaardigheid van elkaar opvolgende psychische verschijnselen geen sprake wezen, en dat ook maakt een kauzale betrekking van deze onbestaanbaar.

Twee parallel gaande rijen van fysische en psychische verschijnselen — en dat de fysische verschijnselen een

---

[1]) De motorische en sensorische hersen-centra van sommige anatomen zijn daarom als zoodanig onhoudbaar: een ganglien-cel moet zijn de plaats, waar het centripetale deel van den reflex-boog in het centrifugale gedeelte overgaat.

kauzale reeks vormen, is toch onloochenbaar — zouden daarenboven alleen aan te nemen zijn bij aanvaarding van de prästabilirte Harmonie van Leibnitz, want anders zou het toch wet-matige, want konstante, samengaan van bepaalde fysische en bepaalde psychische verschijnselen, beide kauzaal gedetermineerd, niet te verklaren zijn.

Wij besluiten alzoo, dat kauzaliteit, direkt, slechts voor de fysische verschijnselen als verklarings-principe in aanmerking komt. In de wetenschap van de verschijnselen der empirische Objektiviteit heeft de kauzale interpretatie derhalve recht van bestaan en dus die alleen.

In de natuurwetenschap heerscht onbeperkt de kauzaliteit. Zij postuleert een afgebroken, oneindige reeks van gelijksoortige, kwantitatief bepaalbare verschijnselen, die, daar ze liggen in het systeem der empirische Objektiviteit, in tijd en ruimte bepaald moeten wezen en derhalve zijn bewegingen van kleinste deelen. Zoo worden in de natuurwetenschap in plaats van geluiden, lichtverschijnselen, smaken enz., als beantwoordend aan de verschillende soorten van voorstellings-kwaliteiten gesteld bewegingen van kleinste deelen, kauzaal voortgeleid naar zintuig en zenuwen.

Wanneer men nu in aanmerking neemt, dat het getal-begrip een uitbloeisel is der tijd-aanschouwing, [1]) dan wordt duidelijk, dat de natuurwetenschap slechts erkent de drie apriorismen : tijd, ruimte en kauzaliteit, en dat haar kennis-theoretische beteekenis (die wel is te erkennen naast haar utilistische doeleinden als de bevordering van het verkeer der menschen, of de genezing van zieke lichamen) te zoeken is daarin, dat het systeem, dat zij opstelt is de empirische Objektivi-

---

[1]) Zie Spruyt: Aangeboren waarnemingsvormen, Gids 1871.

teit, zooals die zijn *moet*, *krachtens* het in ruimte en tijd aanschouwende en kauzaliteit stellende Subjekt.

Dat de moderne natuurwetenschap eeuwen ouder is dan de kennisleer der kritische filosofie, onder wier invloed haar methode niet veranderd is, bewijst slechts, dat het besef van oorzaak als een denknoodwendigen samenhang van gelijksoortige verschijnselen, algemeen menschelijk is.

Een andere verklarende wetenschap der verschijnselen van de empirische Objektiviteit dan de bestaande natuurwetenschap kan er niet zijn. Hen door Subjekts-werking te verklaren, zou geen zin hebben, waar hun objektief karakter vooropgesteld is. Ze op te vatten als akcidenties van een substantie (de materie) en uit deze substantie te verklaren, ware een geheel onvruchtbaar bemoeien, sinds lang opgegeven. Hen te houden voor werkingen der onkenbare Objektiviteit, zou insluiten, dat men de Objektiviteit tot een Subjekt maakte: wat deze principieel niet is. Zelfs niet als beantwoordende aan veranderingen der metafysische Objektiviteit mag men ze opvatten; want, daar verandering in den tijd is, en tijd een aanschouwingsvorm is van den Geest, zijn veranderingen in die Objektiviteit ondenkbaar.

Hier kan slechts bestaan het onderzoek naar het verband der verschijnselen onderling, en dus de vigeerende natuurwetenschap. [1])

Op grond van het bovenstaande besluiten wij verder, dat er slechts één kauzaal-verband bestaat, dat der

---

[1]) Dat er nu toch in een beperkt deel der empirische Objektiviteit, in de organismen, doelwerkingen aanvaard moeten worden, kunnen wij hier, waar slechts de beteekenis der kauzaliteit toe te lichten is, gevoegelijk onbesproken laten. Aangaande deze kwestie zij verwezen naar het vierde hoofdstuk.

fysische verschijnselen, en dat de psychische verschijnselen daar buiten vallen.

Nu blijkt echter empirisch, dat een deel der psychische en bepaalde fysische, nader blijkt fysiologische, verschijnselen in wetmatigen samenhang staan. Van een kauzaal-verband kan hier geen sprake zijn, men moet dus een parallelgang aannemen, met dien verstande, dat een deel der fysiologische verschijnselen (hersenschors-verschijnselen) wetmatig samengaan met bepaalde psychische, die daarbij echter absoluut buiten de kauzaliteit blijven.

Dit principe veralgemeenende over het geheele empirisch-psychische leven, komt men tot het zoogen. psycho-fysiologische parallelisme. Over den aard van het verband van psychisch en fysisch verschijnsel wordt daarbij niet meer gepostuleerd, dan dat het in een beantwoording bestaat. Het optreden der psychische verschijnselen is dus volgens deze opvatting indirekt gedetermineerd door de kauzaliteit, die de fysische verschijnselen direkt beheerscht, en zoo blijft het postulaat van de alleen-geldigheid der kauzale interpretatie als wetenschappelijke verklarings-methode gehandhaafd.

Bij dit psycho-fysiologische parallelisme, dat in werkelijkheid dikwijls niet zoo heel ver staat van het materialisme, houden zich tegenwoordig dan ook de meeste empiristische psychologen.

Münsterberg echter neemt een andere betrekking aan tusschen fysiologisch en bewust-zijns-verschijnsel. Hij neemt aan een psycho-fysiologisch materialisme, [1]) wel te onderscheiden van het materialisme als wereldleer, dat hij direkt verwerpelijk acht. [2]) Hij meent,

---

[1]) Münsterberg, Beiträge zur experimentellen Psychologie I blz. 8.

[2]) Het materialisme als wereldbeschouwing is nu dood. Het is aan eigen grofheid omgekomen, en daarmede de psychologie, die

dat het hier slechts te doen is om een praktisch hulpmiddel ter vereeniging van twee geheel afzonderlijk verloopende rijen van verschijnselen in ééne, hen zonder tegenstrijdigheden omvattende hypothese. We hebben volgens hem niet een juiste, maar een praktische voorstelling noodig. En daar is het niet moeielijk te betoogen, dat slechts het psycho-fysiologische materialisme in aanmerking kan komen.

Is dit niet te veel opgeofferd aan de methodiek? Wat baat een hulp-voorstelling, waarvan men weet, dat ze de feiten in een valsch verband brengt? [1])

Het psycho-fysiologische parallelisme is de aangewezen opvatting voor hen, die het transcendente, aktieve Subjekt niet erkennen, de erkenning daarvan daarentegen doet het bestaan van doelwerkingen in het psychische leven postuleeren en het parallelisme verwerpelijk achten.

---

er op gebouwd is. Carl Vogt, die zijn naam wel heeft willen verbinden aan de uitspraak: „Gedanken sind Hirnurin," heeft als filosoof nog slechts historische beteekenis, als een der laatste representanten eener stervende wereldbeschouwing, die in een naïeven vorm de menschheid in haar kinder-gedachten heeft kunnen bevredigen, die echter als filosofisch systeem ten allen tijde ontoereikend is geweest. Sinds Kant komt het materialisme niet meer in aanmerking, omdat het uitgangspunt er van verkeerd is: ik ga uit van de stof, zegt de materialist; wijzer ware het van „ik" uit te gaan. — De stelling: gedachten zijn atoombewegingen, is zinloos; men kan er slechts tegen opponeeren met de tegen-stelling: gedachten zijn *niet* atoom-bewegingen. — En ook het iets meer gematigde materialisme, als dat van Vogt, dat zeide: het psychische leven is een funktie van de hersenen, is onaannemelijk. Een beweging kan slechts een beweging veroorzaken; traan-sekretie uit de traanklier is voorstelbaar; maar gedachten- en gevoelens-sekretie uit de hersenen niet: het psychisch verschijnsel kan niet geproduceerd zijn door een fysiologisch orgaan: psychisch verschijnsel en fysisch (orgaan-) verschijnsel zijn absoluut onvergelijkelijk.

1) Men vergelijke echter onze nog volgende beschouwing over Münsterbergs psychologie.

Het parallelisme maakt het willen tot een illusie, die zelf kauzaal voortgekomen is, en het verbiedt de erkenning van de realiteit van absolute logische, ethische en aesthetische waarden. [1]) Dit is konsekwent met de niet-erkenning van het transcendente Subjekt, want de realiteit van het willen en van absolute waarden moet gefundeerd zijn in den Geest, zonder dien als drager zijn wij, wat wij volgens het parallelisme dan ook zijn: bewuste automaten, kauzaal bepaald in onze verschijnselen door den opbouw van ons lichaam en de daarop inwerkende verschijnselen.

De erkenning van doelwerkingen (Subjekts-werkingen) in het psychische leven voert echter niet als konsekwentie mede, dat de psychische verschijnselen in hun totaliteit doelwerkingen zijn. Wij willen daarom het gebied der doelwerking in het psychische leven trachten te bepalen; we gaan daartoe uit van de voorstellingen.

Empirisch blijkt (het is empirische werkelijkheid), dat de voorstellingen aan fysiologische verschijnselen wetmatig gebonden zijn. Zoolang ik mijn oogen bedekt houd, heb ik geen nieuwe gezichts-waarnemingen, en, zooals bij nader empirisch onderzoek blijkt, wanneer bepaalde zenuw-geleidingen onmogelijk zijn, kunnen bepaalde vormen van voorstellingen (waarnemingen en herinneringen) niet normaal tot stand komen.

De samenhang van andere psychische en fysiologische verschijnselen (in den zin van het parallelisme) heeft men aangenomen niet op grond van ervaringsfeiten, maar steunend op theoretische overweging.

Deze vraag moet nu gesteld worden: welk inzicht

---

[1]) Sigwarts bezwaren tegen het psycho-fysiologische parallelisme, welke hij mede aanvoert ter verdediging van zijn psychofysiologische kauzaliteit (zie boven), beaam ik ten volle. Zie Sigwart, Logik 2e dl., 2e dr. blz. 537—543.

geeft de kennisleer in den aard van het wetmatige, want konstante, samengaan van voorstellingen en fysiologische verschijnselen?

Waarop dit antwoord te geven is: het is onmogelijk de voorstelling in het kauzaal-verband der fysische verschijnselen te voegen, en dat niet alleen om het wezen der kauzaliteit: de gegevens der kennisleer verbieden het ook ten eenen male: de voorstellingen, die veranderingen zijn van den bewust-zijns-inhoud, kunnen niet in oorzakelijke betrekking staan tot de verschijnselen van het aan den bewust-zijns-inhoud beantwoordende objektieve systeem; er kan hier slechts sprake zijn van beantwoording.

Verder is er naar aanleiding van iedere voorstelling op zich zelf (die is een momentane bewust-zijns-toestand), niet alleen een beantwoordend objektief verschijnsel, maar ook een geheel onafhankelijk bestaand systeem van fysische verschijnselen, kauzaal verbonden, waarvan slechts het eene, aan de voorstelling beantwoordende als zoodanig direkt bekend is; dat eene verschijnsel wordt voorgesteld als kauzaal gedetermineerd in het fysische systeem. Uit de beteekenis van het lichaam is in te zien, dat dit verschijnsel, nader gepreciseerd, moet zijn fysiologisch; met de differentiatie van het zenuwstelsel differentieert het zich tot een verschijnsel der hersenschors.

En nu is voor ons, die de betrekking van de voorstelling en het fysiologische verschijnsel, dat in het ontwikkelde organisme het voorgestelde representeert, van uit de empirische sfeer beschouwen, de voorstelling — hoewel middellijk — bepaald door de kauzale opvolging der fysische verschijnselen.

De kennisleer geeft echter aan, dat in werkelijkheid de verhouding andersom is, dat de voorstelling het primaire is; zij voert verder tot het inzicht van een wetmatig verband tusschen voorstelling en fysiologisch

verschijnsel als tusschen aan elkander in verschillende sfeer beantwoordende gebeuringen. Met beperkt recht dus slechts kan men zeggen, dat de voorstellingen bepaald worden door het oorzakelijk verloop der fysische verschijnselen.

Over den aard dezer bepaling is hiermede echter nog niets gezegd, noch ook kan beantwoording als een wetenschappelijk verklarings-principe gelden. De kennisleer geeft nu verder aan, dat de voorstellingen bestaan uit subjektieve elementen: de apriorismen, en objektieve: de gewaarwordingen. En verder weten we omtrent die apriorische elementen, dat ze naar aanleiding der gewaarwordingen door aktiviteit van het Subjekt voortgebracht zijn [1]) (in dit optreden naar aanleiding van iets anders wordt de doelwerking openbaar); het zou derhalve onredelijk zijn de voorstelling daarom, dat ze beantwoordt aan een fysiologisch, kauzaal voortgekomen verschijnsel, in haar geheel kauzaal te willen interpreteeren.

Met de objektieve elementen der voorstellingen staat het anders, ze bestaan van zelf onafhankelijk van de aktiviteit van het Subjekt: de eenige wetenschappelijke verklarings-methode op hen toepasselijk bestaat daarin, dat men ze opvat als parallel gaande aan hersen-verschijnselen en ze zoo middellijk voegt in het kauzaalverband.

Er is geen andere verklaring van de voorstellingen mogelijk dan deze: de apriorische elementen komen tot stand door Subjekts-werking naar aanleiding der gewaarwordingen en de gewaarwordingen zijn direkt bepaald door het kauzale verloop der fysische verschijnselen.

De gewaarwordingen moeten dus als het ware gezien worden tegen den achtergrond der fysische ver-

---

[1]) Zie blz. 13.

schijnselen, het kauzaal-verband dezer komt daarbij ook op hen te liggen; dit is mogelijk, hoewel zij een ander bestaan voeren dan de (voorgestelde) fysische verschijnselen, aangezien zij in empirische werkelijkheid voorkomen als objektieve voorstellings-elementen: als zoodanig zijn zij kauzaal gedetermineerd. De schijn van tegenstrijdigheid die hier bestaat, — zij is deze, dat de gewaarwording, die logisch is vóór de kauzaliteit en dus is zonder eenig antecedens, nu toch beheerscht blijkt door de kauzaliteit — wordt door deze laatste overweging ook te niet gedaan.

Voor de verklarende psychologie zijn de voorstellingen dus tweevoudige verschijnselen; voor één gedeelte komen ze onder het kauzaal-verband te liggen; voor een ander gedeelte zijn ze als Subjekts-werkingen (dus als doelwerkingen) op te vatten.

Dit resultaat van ons onderzoek, dat slechts de voorstellingen betrof, kunnen we nu over het geheel der psychische verschijnselen uitbreiden, en wel aldus: de objektiviteit, hetzij in metafysischen, hetzij in empirischen of natuurwetenschappelijken zin, bestaat krachtens het *voorstellende* Subjekt, m. a. w. de objektiviteit bestaat slechts in het voorstellings-leven. En derhalve zijn de gewaarwordingen de eenige objektieve (en dus kauzaal te verklaren) psychische elementen; want er zijn in het voorstellen geen andere objektieve elementen dan die.

We stellen de kwestie nu zoo: al wat deel uitmaakt van de psychische verschijnselen, nièt te herleiden tot gewaarwordingen, moet opgevat worden als Subjektswerking. Zijn in der daad, zooals de associationisten leeren, de gevoëlens en toestanden van wils-bewustheid tot voorstellingen terug te brengen, dan moeten ze gewaarwordingen als elementen bevatten of komplexen van gewaarwordingen zijn. Hierin hebben we een

toetssteen om uit te maken, of de bedoelde verschijnselen geheel of gedeeltelijk of in het geheel niet kauzaal geinterpreteerd kunnen worden. Redelijkerwijs is, wat niet in oorzakelijk verband kan gebracht worden, op te vatten als Subjektswerking, dus als doelwerking.

En zóó ook de verschillende vormen van voorstellingen (waarnemingen, herinneringen, vergelijkingen, logische voorstellingen): zijn ze slechts komplexen van associatief verbonden gewaarwordingen, dan komen ze onder kauzaal-verband; vinden wij, dat na op-zijdestelling der deeluitmakende gewaarwordingen er een onverklaarde rest overblijft, die blijkbaar niet uit gewaarwordingen bestaat, dan moet die rest uit aktiviteit van het Subjekt verklaard worden.

Aangaande de zinnelijke voorstellingen hebben we reeds op grond van de gegevens der kennisleer besloten, dat daarin apriorische bestanddeelen en dus aktieve momenten zijn.

Ons standpunt wijkt in dezen hierin van dat der associationisten af, dat we de voorstellingen slechts ten deele uit gewaarwordingen achten samengesteld te zijn, en dat we meenen, dat de gevoelens en toestanden van wils-bewustheid niet tot voorstellingen te herleiden zijn. Maar in de opvatting, dat de gewaarwordingen de eenige objektieve en dus de eenige kauzaal te interpreteeren psychische verschijnselen zijn: hierin bestaat tusschen hen en ons geen meenings-verschil.

Het gebied der fysiologische psychologie is hiermede ook bepaald. Fysisch substraat hebben heeft voor een psychisch verschijnsel blijkbaar de beteekenis van: gebonden zijn, beantwoorden aan een fysisch verschijnsel, dus van te zijn een objektief-psychisch gebeuren en afhankelijk gedacht te kunnen worden van de oorzakelijke opvolging der fysische verschijnselen. Daarom kan men slechts voor de gewaarwordingen

(de objektieve voorstellings-elementen) een fysisch substraat zoeken, en kan de fysiologische psychologie ook niet verder reiken dan tot deze.

De fysioloog-psycholoog heeft te onderzoeken welke zenuwprocessen met voorstellingen samengaan, en de opvolging der voorstellingen uit de parallelgaande hersen-processen te verklaren. In het bijzonder heeft hij ook deze vraag te beantwoorden: welke betrekking bestaat er tusschen de kwantitatieve verschillen der prikkels en de kwalitatieve intensiteits-onderscheiden der voorstellingen?

Al de resultaten van zijn onderzoek zullen echter slechts de objektieve elementen der voorstellingen betreffen. Evenwel is het arbeidsveld der fysiologische psychologie niet zoo klein als hieruit bij oppervlakkige overweging schijnen kan; en inzonderheid voor de psycho-pathologie is zij van het aller-grootste gewicht.

II.

Over de empiristische psychologie.

Ik zie wèl in, dat het hierboven gegeven betoog staat en valt met de erkenning van het transcendente Subjekt, dat slechts aanvaarding daarvan tot deze opvatting der psychologie voeren kan; ik heb getracht aan te toonen, dat, wie den transcendenten Geest als zijn wezens-grond erkent, geen andere premissen omtrent psychologische verklaring kan akcepteeren dan de hier gestelde.

De psychologie, die op deze gebouwd zal worden, zal een ander aspekt hebben dan die welke tegenwoordig krachtens haar leiders ontegenzeggelijk op den voorgrond staat, de psychologie der empiristen, die, het persoonlijke, transcendente Subjekt en daarmede zijn aktiviteit niet erkennende, de psychische

verschijnselen in hun totaliteit kauzaal gedetermineerd denken en er zoo al licht toe komen een psychologie op natuurwetenschappelijken grondslag op te zetten.

De erkenning van het transcendente Subjekt daarentegen leidt er toe slechts de objektieve elementen der voorstellingen als oorzakelijk voortkomende op te vatten, en overigens de verschijnselen van het empirisch-psychische leven afhankelijk te stellen van aktiviteit van het Subjekt (den Geest).

Dat de empiristische psychologie, niettegenstaande de onjuiste opvattingen, die zij m. i. voortgebracht heeft, vruchtbaar is geweest ter vermeerdering van feiten-kennis, dat zij in een halve eeuw meer geproduceerd heeft dan de oude — nu verouderde — psychologie in groote tijdperken: wie zou het willen ontkennen?

Toen de oude metafysische psychologie òp was, is deze nieuwe wetenschap opgekomen. Zij had de bekooring van groote frischheid. Het wàs een nieuw en kloek begin, die „Psychologie ohne Seele," zooals Albert Lange haar het eerst tartend genoemd heeft. Experimenteeren, experimenteeren! Wat bekommerde haar het wezen der ziel! Wie het begeert, mag na afloop van het onderzoek der psychische verschijnselen zich voorstellingen omtrent het wezen der ziel vormen, zoo hij dan maar niet vergeet, dat hij dan niet meer psycholoog, maar metafysicus is. Experimenten moeten de psychologie verder brengen; zooals Ribot zegt: de moderne psychologie is noch spiritualistisch, noch materialistisch, zij is experimenteel. [1])

---

[1]) Ribot, la Psychologie anglaise contemporaine, 3_e druk blz. 423. Deze tegenstelling is overigens meer geestig dan logisch, want de aan elkander tegenovergestelde begrippen zijn niet gelijksoortig. Het is dan ook onmogelijk zich te houden aan de uitspraak daarin vervat. Ribot zelf strekt er ten bewijze toe, waar hij de stelling verdedigt: het bewust-zijn is een eenvoudig verschijnsel, toe-

Die verwerping nu der deduktieve methode was ontegenzeggelijk terecht: de onvruchtbaarheid er van, a priori duidelijk, was daarenboven in de ervaring gebleken; evenwel, het beginsel in de plaats van de „ziel-kunde" te stellen is, naar mij voorkomt, niet een empiristische psychologie, maar een psychologie, gebouwd op de resultaten der kennisleer en de erkenning van het transcendente Subjekt.

Het onderscheid tusschen de tegenwoordige empiristische en de vroegere psychologie berust niet in de eerste plaats op een verschil van metafysische vooropzettingen; integendeel, voor beide is de niet-erkenning van het aktieve Subjekt een wezenlijke overeenkomst; tusschen die twee bestaat een verschil van methode: in de empiristische psychologie worden de verschijnselen uit elkander afgeleid, in de metafysische deduktief uit een vooropgezette ziel, en daarbij is de eerste ongetwijfeld te stellen boven de laatste.

Met een principieel ander metafysisch inzicht erkennen wij het transcendente Subjekt, de voorwaarde en grond van alle empirisch-psychische leven en willen wij een deel, en wel een integreerend deel der psychische verschijnselen uit zijn aktiviteit verklaren.

Het begrip ziel is afgeleid uit de psychische verschijnselen en is daarom niet van beteekenis voor de

---

gevoegd aan de hersenwerking (la conscience [est], un simple phénomène, surajouté à l'activité cérebrale: zie Ribot, les Maladies de la personnalité, 5e druk blz. 4), en derhalve voor de metafysische vraag naar het verband van psychisch leven en fysisch organisme een antwoord zoekt. Wanneer men nu echter deze beschouwing nader overweegt en nagaat, dat daarbij bewustzijn eigenlijk overbodig wordt, terwijl toch alle ervaring (ook van het bestaan der hersenen) veronderstelt bewustzijn, dat bewustzijn niet kan zijn van de hersenen, omdat de hersenen slechts als voorgesteld bestaan, dan herinnert men zich wat Wundt ergens zegt: Die schlimmste Metaphysik ist bekanntlich die, die man treibt, ohne es selber zu wissen.

psychologie; het Subjekt (de Geest) is voorwaarde dier verschijnselen; zijn werking is daarom in een verklarende psychologie niet voorbij te zien.

Waar het mij alzoo onmogelijk is mij aan te sluiten bij de psychologie der empiristen, daar kom ik evenwel met verschil van waardeering te staan tegenover de opvattingen, die daarbij nader te onderscheiden zijn. In de tegenwoordige empiristische psychologie staan namelijk drie richtingen op den voorgrond [1]: in Duitschland worden deze vertegenwoordigd respektievelijk door Ziehen, Wundt en Münsterberg. [2]) Deze drie richtingen willen we achtereenvolgens kortelijk beschouwen.

De eerste is de associatie-psychologie, zij is een uitbloeisel van het naturalisme; als beschrijvende wetenschap is ze reeds betrekkelijk oud en inheemsch in Engeland en Schotland, waar zij als opvatting van het ziele-leven onder de psychologen wel bijna schijnt erfelijk te zijn.

Hartley was de eerste; zijn boek „Observations on Man, his frame, his duty, his expectations" verscheen in 1749. [3]) Hem volgt een lange rij: James Mill, Stuart Mill, Herbert Spencer, Bain, Lewes zijn wel de bekendsten. Maar reeds bij Locke en Hume, Berkeley, Brown, ja bij Bacon en Hobbes vindt men reeds aanduidingen der later tot een systeem uitgewerkte associatie-psychologie. [4])

---

1) Zie Ward, Modern Psychology; Mind 1893.

2) Niettegenstaande zijn vertrek naar Amerika blijft Münsterbergs tot dusverre gepubliceerd werk tot de Duitsche psychologie behooren.

3) Ribot: la Psychologie anglaise Contemporaine, 3e druk, blz. 49.

4) Zie Spruyt, Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen, Leiden 1879 blz. 265.

Prof. Ziehen heeft, deze psychologie in Duitschland overbrengende, waar tot nog toe „eine andere Schule (die van Wundt) allmächtig ist" haar voor het eerst als verklarende (dus fysiologische) psychologie gegeven. [1])

De associationisten, zooals men gewoon is met een bijna onuitsprekelijk woord, maar overigens doelmatig, hen te noemen, beschouwen het psychisch leven als samengesteld uit een som van kauzaal gedetermineerde bewust-zijns-inhouden (voor hen, daar zij het transcendente Subjekt niet erkennen, ident met bewustzijns-toestanden) [2]) zonder eenig ingrijpen van het bewust-zijn (de bewustheid) ontstaande. Zij kennen slechts één elementair psychisch verschijnsel: de gewaarwording, en slechts één elementair psychisch proces: de associatie, welke laatste zij om de onbeperkte geldigheid haar door hen in het gansche gebied der psychologie toegekend, gaarne met de gravitatie der fysika vergelijken; uit deze twee soorten van gegevens, meenen zij, zijn alle bewust-zijns-verschijnselen, ook de gevoelens en toestanden van wils-bewustheid af te leiden: alle zijn zij associatieve komplexen van gewaarwordingen en dus voorstellingen. [3])

Deze psychologie bekoort sommigen door haar groote klaarheid; methodologisch beoordeeld heeft ze dan ook ontegenzeggelijk een prijzenswaardig eenvoudig aspekt; maar daartegenover staat haar merkwaardige oppervlakkigheid bij de analyse der verschijnselen, waarbij de eenvoudigheid van opzet haar waarde verliest. Het schijnt zoo simpel: de voorstellingen vallen op

---

[1]) Ziehen, Leitfaden der physiologischen Psychologie, eerste druk in 1890. *Ik citeer uit den tweeden druk* (*van 1893*).

[2]) Zie blz. 8 derde noot.

[3]) Hierom noemt Wundt de associationisten: intellektualisten, waartegen slechts dit bezwaar is in te brengen, dat het wezen der verstandelijke processen jammerlijk door hen miskend wordt.

het bewust-zijn en reproduceeren elkaar volgens de wetten der associatie: dat is alles. Voorstellingen-chemie heeft Möbius deze psychologie eens genoemd, en werkelijk blijkt ons ziele-leven wel gekompliceerder samenstel te zijn dan de associationisten meenen.

De associatie-psychologie is een konsekwente toepassing van het empirisme op de psychologie, deze verdienste kan haar niet ontkend worden: de empiristen moeten feitelijk met associatie en gewaarwordingen als eenige gegevens opereeren; de associationisten nu zijn voor het vasthouden aan dit principe niet teruggedeinst; zij zijn daardoor echter gedwongen geweest een principe van beperkte gelding te veralgemeenen tot een van algemeene gelding, wat hun niet mogelijk was dan ten koste der analyse. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat in hun gevoels- en wilsleer en opvatting der logische processen de naturalistische ontkenning van absolute waarden sterk uitgesproken is.

Overigens hebben we na ons voorafgaand betoog hier niet veel over deze psychologie te zeggen. Ik meen, dat de associatie-psychologen alle faktoren der psychische verschijnselen, die niet tot gewaarwordingen te herleiden zijn, voorbijzien; door telken male elementen aan te wijzen, die niet uit gewaarwordingen te verklaren zijn, zullen we hun stelsel moeten bestrijden.

Niet op één lijn te stellen met deze psychologie is om haar grooteren ernst die van Wundt en zijn school, de zoogenaamde apperceptie-psychologie. Ik heb hier niet een waardeering te geven van Wundts onbestreden verdiensten als psycholoog; ik heb alleen de hoofd-gedachten zijner opvatting te beschouwen.

Ook in Wundts psychologie is geen plaats voor het aktieve Subjekt, evenwel bestaat er een groot verschil tusschen hem en de associationisten. Wundt vat n.l. de verschijnselen van psychische leven niet op als

uitsluitend door associatie van gewaarwordingen voortgekomen; daar tegenover stelt hij de „bewusstseinsthätigkeit", die zich in de apperceptie-verschijnselen uit. Die apperceptie is een principieel begrip in zijn psychologie; zij is een funktie der bewustheid, waarin de samenhang van ons geheele ziele-leven tot uitdrukking komt, en ontstaat als resulteerende kracht, samengesteld uit tallooze bewust-zijns-elementen van verschillende tijdsorde. „Der Begriff der Apperception hat sich gebildet aus Anlass bestimmter Aenderungen im Vorstellungsinhalte, für die weder in diesem selbst noch in den äusseren Sinnesreizen, sondern allein in der gesammten zurückliegenden Entwicklung des Bewusstseins ein zureichender Grund zu finden ist". [1])

In den aanleg en het verleden der bewustheid liggen dus de beslissende faktoren der psychische verschijnselen; de associatie biedt slechts het materiaal aan, waaruit de bewustheid door haar verrichtingen het denken en het willen oproept.

De logische gedachtengang, de opmerkzaamheid, de synthese der verschillende, niet geheel gelijktijdige elementen eener voorstelling, vooral ook het vergelijken, waardoor geen bewust-zijns-toestand geïsoleerd blijft, maar alle ingevoegd worden in het geheel, dat het psychische leven is; ruimte- en tijd-aanschouwing ook: ziedaar vormen van het ingrijpen der apperceptie in het voorstellings-leven.

En ook in het gevoels- en wilsleven doet de apperceptie zich gelden. Het gevoel is de reaktie-vorm der apperceptie op den voorstellings-inhoud, [2]) de aard van het gevoel is niet alleen van den momentanen toestand der bewustheid afhankelijk, maar ook van haar ge-

---

[1]) Wundt: zur Lehre von den Gemüthsbewegungen, in: philosophische Studien, herausgegeben von Wundt 6ter Bd. blz. 364.

[2]) Ib.

heele verleden, in dier voege dat de zinnelijke gevoelens bijna uitsluitend van den momentanen toestand der bewustheid afhankelijk zijn, maar de ethische en aesthetische hoofdzakelijk van haar verleden. Een principieel verschil tusschen zinnelijk en hooger gevoel vindt hij daarbij niet.

Daar in het voelen reeds de reaktie der apperceptie is, zoo worden voelen en willen verschillende momenten van één en hetzelfde proces. In ieder gevoel is een wilsrichting, in iedere wilsakte een gevoelsrichting. We noemen het willen gevoel, zoolang dit nog niet tot een wilsakte (in voorstellings-verloop of beweging zich uitend) gevoerd heeft, we spreken van wil, zoodra de handeling optreedt. En zoo zijn driftbewegingen, affekten, wils-handelingen niet principieel onderscheiden.

De apperceptie is alzoo wel een domineerend begrip in Wundts psychologie. Maar nu is de opvatting dier apperceptie-verschijnselen (die door de associationisten grootendeels voorbij gezien worden) als voortkomende door „bewusstseinsthätigkeit" zeer duister, want de bewustheid (het bewust zijn) is niet iets, dat onafhankelijk van den bewust-zijns-inhoud gedacht kan worden, het is niet in te zien, hoe de bewustheid zou bijdragen tot vorming van den bewust-zijns-inhoud. De bezwaren door de associationisten tegen de „bewusstseinsthätigkeit" ingebracht, zijn inderdaad niet ongegrond.

Wij erkennen geen bewustheid (als substantief begrip), en dus ook niet een verrichting er van. Bovendien moet er de nadruk op gelegd worden, dat „thätigkeit," in het nederlandsch: verrichting, iets geheel anders is dan aktieve werking. Een verrichting is een kauzaal proces met de bijzonderheid dat onder de als oorzaak optredende akcidenties niet alleen verschijnselen, maar ook eigenschappen zijn. Daarom is bij een verrichting altijd sprake van een ding (het hart, de hersenen, een

machine), want eigenschappen worden van een ding afhankelijk gesteld.

Een aktieve werking daarentegen is niet een kauzaal proces; het resultaat er van staat niet in verband met vooraf gaande verschijnselen, of met de eigenschappen van een ding. Het eenige antecedens eener aktieve werking is, niet een ding, maar het aktieve Subjekt. De dingen liggen onder kauzaal verband, aktiviteit van het hart, de hersenen, een machine kan daarom niet bestaan.

Om dit principieele onderscheid tusschen verrichting en aktieve werking heeft men het recht te zeggen: wie meent, dat het psychische leven bestaat uit een som van verrichtingen, erkent geen aktiviteit.

Wundts apperceptie is een kauzaal proces; het blijkt ook hierin, dat hij voor de apperceptie-verschijnselen een fysisch substraat zoekt, [1]) want voor aktieve werkingen komt een substraat niet in aanmerking.

De bewustheid is voor Wundt als het ware een psychisch orgaan. De verrichting van een orgaan wordt bepaald niet alleen door de voorkomende omstandigheden (bijv. de aanwezigheid van voedsel in de maag), maar ook door den zooals-hij-is-kauzaal-geworden staat van het orgaan (i. c. de anatomische eigenschappen van den maagwand). Evenzoo wordt de verrichting der bewustheid niet alleen bepaald door de daarop vallende voorstelling, maar ook door haar geheele verleden, dat — afgezien dan van een zekeren vooraf aanwezigen aanleg — toch bestaan heeft in een kauzale reeks van gebeurtenissen.

De waardeering van het psychologisch begrip „be-

---

[1]) De bezwaren van sommige hersen-anatomen (Munk, Ziehen) tegen Wundts lokalisatie der apperceptie-verschijnselen in de frontaalhersenen, op de plaats, waar zij het centrum van hals- en rompspieren lokaliseeren, kunnen hier buiten beschouwing blijven, te meer daar hun inzicht niet door alle hersen-anatomen gedeeld wordt.

wust-zijns-verrichting" bepaalt die van Wundts gevoels- en wilsleer. Maar daarenboven, gevoel en willen zijn volgens hem verschillende momenten van één proces, de reaktie der apperceptie, hieruit volgt, dat beide kauzaal gedetermineerd zijn, en verder voor de fysiologische wils-verschijnselen, dat ze in een oorzakelijk proces ontstaan [1]) en voor de gevoelens, dat ze reakties zijn: zoowel het wezen van voelen als van willen schijnt mij hierbij miskend.

Uit alles blijkt, dat Wundt het psychische leven in zijn geheel stelt in de empirische sfeer, en dat hij behalve in zijn erkenning van een bepaalden aanleg der bewustheid, toch niet zóó ver van de associationisten staat als de heftigheid der wederzijdsche bestrijding zou doen meenen, en wel om de principieele overeenkomst van beider psychologieën daarin, dat in hen geen plaats is voor aktiviteit van den Geest. Het komt mij voor, dat Wundts psychologie hem feitelijk geen recht geeft tot erkenning van de realiteit van absolute waarden, want alleen in het Subjekt kan deze gefundeerd zijn.

Intusschen, dit moet ten slotte erkend worden, dat Wundt, behalve om zijn ernstiger onderzoek — en zijn experimenten behoeven mijn lof niet meer — in twee opzichten boven de associationisten te stellen is: eerstens, waar hij naast de voorstellingen gevoelens en toestanden van wils-bewustheid erkent, tweedens waar hij meent, dat het voorstellings-leven niet uitsluitend uit associatieve processen bestaat. Maar ook moet gezegd worden, dat tegenover de associationisten zijn kracht

---

[1]) Wundt meent, dat het vrijheids-bewust-zijn alleen zegt, dat we in staat zijn zonder dwang te handelen, niet dat we daarbij zonder oorzaak handelen. (Zie Wundt: Vorlesungen über die Menschen-und Thierseele 2e druk blz. 462—466: die Kausalität des Willens). Verg. overigens het dien aangaande in ons 4e hoofdstuk en besluit te berde gebrachte.

tevens zijn zwakheid is, want zij bestaat in het niet zoo konsekwent vasthouden aan het empirisme, als zij gedaan hebben.

Alles te zamen genomen moet ik zijn „bewusstseinsthätigkeit" voor een niet onbedenkelijk surrogaat van de aktiviteit des Geestes houden.

Van de laatste der drie empiristische psychologieën is Münsterberg de grondlegger. [1]) Zijn psychologie is, methodologisch beschouwd, een meesterstuk.

Münsterberg staat verzoenend tusschen Wundt en de associationisten in. Met Wundt komt hij hierin overeen, dat hij er verre vandaan is de apperceptieverschijnselen te negeeren, met de associationisten hierin, dat hij toch geen ingrijpen van de bewustheid in het psychische leven aanvaardt, maar met gewaarwordingen en associatie als eenige gegevens alle bewustzijns-toestanden (bewust-zijns-inhouden) verklaren wil.

Hij meent, dat er een omzetting noodig is: alles wat zich voordoet als verrichting der bewustheid moet opgevat worden als kauzaal voortgebrachte verandering van den bewust-zijns-inhoud. Om het bekende beeld van Wundt gewijzigd hier te gebruiken: de veranderingen in het gezichtsveld, die afhankelijk zijn van bewegingen van het oog, moeten beschouwd worden, alsof dat oog star stond en alle veranderingen van het gezichtsveld afhankelijk waren van verplaatsingen der dingen.

Die omzetting is voor hem een methodologische kwestie: de psycholoog moet zich niet stellen op empirisch-werkelijkheids-standpunt (zooals Wundt doet), want zóó is geen fysiologische, en dus geen verklarende, psychologie mogelijk, immers voor de bewustheid, en dus ook voor haar verrichtingen kan geen

[1]) Ten onzent sluit zich Prof. Winkler bij hem aan.

substraat bestaan; bij ons streven naar samenhang onzer kennis (en die te vinden is het doel der wetenschap) is deze omzetting daarom noodzakelijk. [1])

Hij beroept er zich verder op, dat de apperceptie-verschijnselen wel onbetwistbaar zijn, maar dat men over het wezen der apperceptie strijden kan; het apperceptie-begrip is een hypothetische grootheid, goed te gebruiken, zoolang men zich uitsluitend met psychologische verschijnselen bemoeit, maar niet meer zoodra men den kring zijner beschouwingen gaat uitbreiden tot de psycho-fysiologische verschijnselen: dan blijken slechts associatieve processen mogelijk te zijn; de apperceptie-verschijnselen moeten dan dus tot zulke herleid worden.

Deze opvatting nu heeft hij verdedigd in een reeks van zeer scherpzinnig opgezette en zeer instruktieve experimenten.

Münsterbergs psychologie is kloek opgezet; boven die van Wundt staat zij in klaarheid van voorstelling: een klaarheid die niet, zooals in de eigenlijke associatie-psychologie, is ten koste der analyse, zijn psychologie gaat die der associationisten ongetwijfeld verre te boven.

Zij is als een hervorming der associatie-psychologie, en wel mag men verwachten, dat Münsterberg de richting aangegeven heeft, waarin de empiristische psychologie der naaste toekomst zal hebben te gaan. Want hij ontgaat de oppervlakkigheid der Engelsche associatie-psychologen, die de apperceptie-verschijnselen grootendeels voorbij zien, maar houdt vast aan hun postulaat, den eenig hechten grondslag voor een empiristische psychologie. En zoo is er een voortschrijding van de Engelsche associationisten naar Wundt en van daar naar Münsterberg.

---

[1]) In dit verband moet men ook zijn, op blz. 31 vermeld, psychofysiologisch materialisme beschouwen.

Wij kunnen op het hoogst belangrijke werk van Münsterberg, dat wellicht in Duitschland nog niet naar waarde geapprecieërd wordt, hier niet verder ingaan; in de volgende hoofdstukken zullen we herhaaldelijk op zijn onderzoekingen terug komen. Zijn gedachtengang is overigens zoo klaar, dat wij met het gezegde hier geheel volstaan kunnen. [1]) Onze bezwaren tegen zijn grondslag behoeven wij na ons voorafgaand betoog niet opnieuw aan te geven.

Ik kan echter niet onopgemerkt laten, dat Wundt, zoowel in zijn verwerping van de bedoelde omzetting als in zijn, erkenning van het principiëele onderscheid tusschen voorstelling en gevoel, mij voorkomt van dieper inzicht blijk te geven dan Münsterberg, al is daarin ook juist zijn zwakheid tegenover dezen; welke meening in verband met al het voorafgaande begrijpelijk zal wezen.

III.

Over de methode van onderzoek in de psychologie.

We kunnen dit hoofdstuk niet voltooid achten zonder eenige overwegingen over de methoden van psychologisch onderzoek. Want evenzeer als de overigein dit hoofdstuk behandelde kwesties, is de hier bedoelde vóór het onderzoek zelf; men kan redelijkerwijs de eigenlijke psychologische problemen niet opnemen, eer men zich er rekenschap van gegeven heeft, hoe de vraagstelling zal moeten wezen en welke methode van onderzoek voor een gegeven probleem in aanmerking komt.

---

[1]) Men zie overigens Münsterbergs voortreffelijk geschreven explikatie van zijn standpunt in het eerste hoofdstuk zijner Beiträge zur experimentellen Psychologie, Heft I.

schap te geven van het wezen der introspektieve kennis, en dat men daardoor alleen tot een juiste beschouwing in dezen komen kan.

Men pleegt te spreken van innerlijke waarneming en die te stellen tegenover de zinnelijke waarneming. De overeenkomst van deze twee, aldus in de terminologie uitgedrukt, bestaat ontegenzeggelijk; tegenover de gevoelens zijn beide, de innerlijke en de zinnelijke waarneming daarin gekenmerkt, dat ze een objekt hebben. Maar deze terminologie is tegelijk misleidend, omdat daardoor de schijn ontstaat, dat men hier met overeenkomstige psychische toestanden te doen heeft, terwijl toch in werkelijkheid de bedoelde toestanden principiëel onderscheiden zijn in hun objekt. Objekt van de zinnelijke waarneming, de waarneming s. str., zijn de dingen en hun verschijnselen; objekt der innerlijke waarneming zijn de bewust-zijns-toestanden, en die gedragen door het Subjekt. Een ding wordt waargenomen en het waarnemen van het ding wordt innerlijk waargenomen. Terwijl dus de zinnelijke waarneming een voorstellings-vorm is, is de innerlijke waarneming ident met het bewust zijn. Zuiverder kan men het daarom aldus uitdrukken: objekt der innerlijke ervaring is het Subjekt in zijn aktiviteit, zich openbarende resp. in het voorstellen, het voelen en het willen. [1])

Dit bedenkende kan men zich klaarheid verschaffen over de waarde der introspektieve kennis; drie gevolgtrekkingen liggen voor de hand.

In de eerste plaats kan vastgesteld worden, dat de gegevens der innerlijke ervaring absolute geldigheid hebben. Het bewust zijn is het hoogste ressort, van zelfbedrog kan hier geen sprake wezen. Wanneer ik me bewust ben behagen te gevoelen, dan gevoel ik

---

[1]) Zie blz. 6.

behagen, wanneer ik me bewust ben een ding waar te nemen, dan neem ik het waar. Twijfel omtrent de waarheid der innerlijke ervaring komt niet in aanmerking. [1])

In de tweede plaats blijkt uit het wezen der innerlijke ervaring, waar de grenzen zijn van haar gebied: uitsluitend van bewust-zijns-toestanden verschaft zij kennis, zij leert niets omtrent de waargenomen objekten en verschijnselen; want wel is de beantwoording zelf van de waarneming en het direkt waargenomene een feit voor het bewust zijn, maar onze waarnemingen ontstaan in een zeer gekompliceerd proces, waarvan o.a. induktieve besluiten deel uitmaken, en deze laatste hebben slechts formeele zekerheid; wanneer ik dus twee konvergeerende lijnen waarneem, dan bestaat er in het geheel geen direkte zekerheid, geen evidentie, dat in het onafhankelijk systeem der empirische objektiviteit die twee lijnen werkelijk konvergeeren.

Zoo is het ook met de waarnemingen van den inwendigen tastzin; voor het bewust zijn bestaat slechts de waarneming van het lichaam in een bepaalden toestand: want de onderscheiding van het lichaam van de overige dingen is intuitief. [2]) Wanneer men nu bijv. in toestand van opmerkzaamheid een bepaalde waarneming van den inwendigen tastzin heeft, dan weet men zonder voldoende anatomische en fysiologische kennis van het waargenomene niet meer dan dat het een lichaamsverschijnsel is. En eerst wanneer we de spieren in hun zicht- en tastbare eigenschappen en hun verschijnselen, de kontrakties, hebben leeren kennen, zijn we in staat met meer of minder zekerheid te besluiten, dat de waarneming van de kontraktie van een bepaalde spier afhankelijk is geweest.

---

[1]) Zie blz. 3.

[2]) Zie blz. 16 vv.

Daar de innerlijke ervaring uitsluitend bewust-zijnstoestanden betreft, zoo kan zij ook niet een verklaring der psychische verschijnselen opleveren: zij leert niet of een psychisch verschijnsel veroorzaakt is of afhankelijk is van Subjekts-werking; alle verklaring is spekulatief en derhalve zonder direkte evidentie. [1])

Ook induktieve wetten kan de innerlijke ervaring op zich zelf niet opleveren, zij leert niet meer dan dat waarneming *a* van een bepaalde intensiteit met dit gevoel samengaat en waarneming *b* van een andere intensiteit met een ander; maar niets omtrent een wetmatig verband tusschen de intensiteit der voorstelling en de gevoels-kwaliteit.

Zoo ook kan zij over onbewuste psychische toestanden geen licht verschaffen: want zij betreft uitsluitend bewust-zijns-toestanden.

In de derde plaats blijkt uit het wezen der innerlijke ervaring, dat de onderscheiding van innerlijke waarneming en innerlijke aandachtige beschouwing onbestaanbaar is. Men heeft tot deze innerlijke aandachtige beschouwing blijkbaar besloten op grond eener ongeoorloofde analogie: zooals de zinnelijke waarneming onder invloed van den wil tot een aandachtige beschouwing kan worden, zóó, heeft men gemeend, kan ook de innerlijke waarneming tot een innerlijke aandachtige beschouwing worden. Maar het bewust zijn staat van zelf buiten de wilsmacht; we kunnen ons bewust zijn te willen, maar niet willen bewust zijn, en dus kunnen we het objekt der innerlijke waarneming niet de opmerkzaamheid toe wenden. De opmerkzaamheid bestaat hierin, dat we met het doel de waarneming te verduidelijken, door ons willen een lichaams-

---

[1]) Zoo ook leert de innerlijke ervaring wèl een opvolging in het voorstellen, maar niet een associatie van voorstellingen (waarin een verklaring der opvolging opgesloten ligt).

verandering verwekken, waardoor, hoewel het waargenomene onveranderd blijft (bijv. ten opzichte van zijn afstand tot den waarnemer), de waarneming duidelijker wordt; van die lichaams-verandering hebben we dan tevens een waarneming; daarenboven treedt het besef van spontaniteit als bewust-zijns-verschijnsel op. Er ontstaat door de opmerkzaamheid dus een nieuwe en andere bewust-zijns-toestand, het objekt der innerlijke waarneming verandert daarbij, maar niet de innerlijke waarneming zelf. Een andere opmerkzaamheid nu bestaat er niet; het is alzoo onmogelijk van een bepaalden bewust-zijns-toestand een duidelijker bewust zijn te hebben dan aanvankelijk het geval was.

Het bezwaar tegen de innerlijke opmerkzaamheid in te brengen, is dus niet, zooals Brentàno meent, [1]) dat daardoor een nieuwe bewust-zijns-toestand ontstaat, dat zij dus praktisch niet mogelijk is, maar dat zij onbestaanbaar is: wanneer men aan het affekt, waarin men verkeert, zijn aandacht zou willen schenken, zegt Brentano, dan zou het tegelijk voorbij zijn: nu kan de toornige inderdaad willen zijn uiterlijke gedragingen waarnemen of zich van de aanleiding van zijn toorn rekenschap geven; in beide gevallen zullen ongetwijfeld nieuwe bewust-zijns-toestanden ontstaan en zal het affekt voorbij zijn; maar er is geen kwestie van een aandachtig beschouwen van het affekt zelf: men kan niet willen zijn toorn van een bepaalde hevigheid duidelijker dan tot dusverre bewust worden. —

Op de innerlijke ervaring, de introspektieve kennis, bouwt het introspektief onderzoek. De onderscheiding dezer twee, waarin het wezen der innerlijke ervaring weer openbaar wordt, berust daarop, dat we wel een intuitieve kennis bezitten van de bewust-zijns-toestanden, maar dat we alleen door een gedachte-werk die

[1]) Brentano, Psychologie vom empirischen Standpunkte, blz. 36.

kennis vermogen te analyseeren. Wat een logisch oordeel is, beseft een ieder, ook de minst ontwikkelde, al weet ook niet een ieder welke beteekenis door psychologen en logici aan den term „logisch oordeel" gehecht wordt; het klare verstandelijke inzicht in het wezen van het oordeel is daarin echter nog niet bereikt.

Het introspektieve onderzoek nu stelt voorop die intuitieve kennis, en bestaat in een vergelijken der bewust-zijns-data met bekende (voorgestelde) begrippen. Hier doet zich een merkwaardig psychisch proces voor. Wanneer we bijv. onderzoeken willen, waarin de oordeelvorming bestaat, dan toetsen we die aan bekende begrippen en vinden zoo een begrip, i. c. analyse, waarvan we met onmiddellijke zekerheid inzien, dat het beantwoordt aan, de uitdrukking is van, den voorhanden bewust-zijns-toestand. We vermogen dus een bewust-zijns-toestand en een voorgesteld begrip te vergelijken; het resultaat er van is, dat we van den bewust-zijns-toestand een voorstellingsbeeld ontwerpen, en daaraan een uitdrukking in woorden gevende, zeggen kunnen: het oordeel komt door een analyse der voorstelling tot stand.

Het is duidelijk, dat voor deze vergelijking noodig is zoowel het besef van wat oordeelvorming is, als de wetenschap van wat analyse is. Met inachtneming der mogelijkheid, dat de begrippen niet voor alle menschen volkomen dezelfde beteekenis hebben, kan men zeggen, dat de uitkomst van het introspektieve onderzoek volkomen zekerheid heeft.

Een bezwaar tegen deze methode van onderzoek aan te voeren, en ook vaak aangevoerd, is, dat er mogelijkheid bestaat, dat een verstandsbesluit in de plaats gesteld wordt van de intuitieve kennis, want niemand begeeft zich zonder vooropgezette meeningen aan het onderzoek; men wijst ook op het verschil der uitkomsten van het introspektief onderzoek der ver-

schillende psychologen en inderdaad: om slechts bij de oordeel-vorming te blijven, sommigen houden die voor een analyse der voorstelling, anderen voor een associatief proces. Hieruit moet wel volgen, òf dat het introspektief onderzoek onbetrouwbaar is, òf dat het voorkomt, dat verstandelijke besluiten voor resultaten van het introspektief onderzoek gehouden worden. Alleen echter het laatste is aannemelijk; het gevaar bestaat inderdaad, zooals een ieder, die zich ooit met psychologisch onderzoek bezig hield, zal ervaren hebben, dat het verstands-besluit gaat dienst doen als surrogaat van het introspektieve onderzoek. Evenwel, de verstands-besluiten met hun formeele zekerheid zijn subjektief onderscheiden van de beseffen, die, uit de intuitiviteit geboren, materiëele zekerheid hebben; zoo blijft dus de onderscheiding in ieder konkreet geval voor den onderzoeker mogelijk.

Op de innerlijke ervaring volgt het experiment. Het doel van wie experimenteert is induktief wetmatige betrekkingen te vinden aangaande verschijnselen van het psychische leven, zooals die introspektief en alleen zoo gekend worden; hetzij dat de waarnemer daarbij zelf de bewust-zijns-toestanden doorleeft, hetzij dat hij uit bepaalde reakties van een ander besluit tot een bewust-zijns-toestand analoog aan een introspektief door hem gekenden.

Twee soorten van experimenten zijn nu nader te onderscheiden.

In de eerste plaats de psycho-fysiologische, die weer in twee groepen te verdeelen zijn: die waarbij onderzocht wordt welke fysiologische verschijnselen met bepaalde psychologische wetmatig samengaan, zij komen bijv. in aanmerking bij de studie der affekten; en die welke kennis verschaffen aangaande het wetmatige verband tusschen de eigenschappen van samen-

gaand psychisch en fysiologisch verschijnsel: hieronder komen onderzoekingen als naar het verband tusschen het voorteeken en de intensiteit van de gevoels-begeleiding eener voorstelling en de eigenschappen van den prikkel.

Tegenover beide staan als tweede soort de zuiver psychologische experimenten, waarbij betrekkingen, liggende in het psychische leven, gezocht worden. Voorbeelden hiervan zijn de tijdmetende experimenten, waarin het verband tusschen komplikaties van een psychisch proces en zijn duur bepaald wordt, en een onderzoek als van Ebbinghaus, die nagegaan heeft hoe vele malen meer men een rij zinlooze woordklanken moet opzeggen om zich die in hun oorspronkelijke volgorde te herinneren dan een rij van woordklanken, die te zamen een volzin uitmaken.

Zooveel mogelijk nu wordt het doel van het experiment bereikt door niet de omstandigheden af te wachten, maar willekeurig daarin in te grijpen.

Het belang van deze methode van onderzoek bestaat verder niet zoo zeer in de onmiddellijke uitkomsten, als wel in de overeenkomsten en de verschillen dezer en de gevolgtrekkingen, die deduktief aan de resultaten zijn vast te knoopen. In het bijzonder geldt dit voor de gevallen, waar deze in getallen uitgedrukt zijn; zoo kon Münsterberg Wundts apperceptie-leer bestrijden door logische redeneeringen, steunende op de getalmatige uitkomsten zijner tijdmetende experimenten.

De waarde nu voor de psychologie van het aldus opgevatte experiment behoeft waarlijk niet meer geprezen te worden: zij is gebleken eminent te zijn.

Het experimenteele onderzoek geeft intusschen — en hierop zij de nadruk gelegd — op zich zelf in het geheel geen inzicht in den aard van het gevonden verband: het wijst noch een veroorzaking aan, noch een

beantwoording in den zin van het psycho-fysiologisch parallelisme.

In het bijzonder zij nog opgemerkt, dat de uitkomsten der tijdmetende experimenten in geen geval leiden kunnen tot uitsluiting van Subjekts-werking: kauzaliteit veronderstelt opvolging van verschijnselen, tusschen oorzaak en gevolg is er dus een tijdsverloop; maar bij de Subjekts-werking kan geen tijdsverloop bestaan, want het Subjekt is buiten den tijd: de tijd is een aanschouwings-vorm van den Geest en kan dezen dus niet beheerschen: gegeven een bepaalde aanleiding, zoo is het logisch oordeel gevormd; gegeven de gewaarwording, zoo is er de ruimte-aanschouwing; gegeven een voorstelling, zoo is er het gevoel.

Het vaststellen van den aard der gevonden betrekking maakt een volgend moment van het onderzoek uit; hier heeft alleen de spekulatie recht van bestaan.

Want wel kan de spekulatieve methode, zooals niet noodig zal zijn nog te betoogen, voor den psycholoog niet in aanmerking komen om uit algemeene begrippen psychische verschijnselen of wetmatige betrekkingen aangaande het ziele-leven deduktief af te leiden (immers, hoewel de diepzinnige spekulatie over metafysische problemen waarlijk niet te minachten is, voor het verzamelen van ervarings-feiten kan slechts de van alle vooropzettingen vrije ervaring waarde hebben), maar het inzicht welk verklarings-principe in een gegeven geval recht van bestaan heeft, kan slechts door verstandelijke overweging verkregen worden: de ervaring leert evenmin een veroorzaking als een doelwerking of een psycho-fysiologischen parallelgang kennen. Wij hebben dan ook in het voorgaande niet geschroomd op spekulatieven weg vóór het onderzoek ons zekerheid te verschaffen, welke methoden van inter-

pretatie in de verschillende gevallen toegepast moeten worden.

Waar nu besloten is, dat een psychisch verschijnsel als doelwerking op te vatten is, daar komt slechts het Subjekt (de Geest) als zijn oorsprong in aanmerking en kan een gelijktijdig ander psychisch verschijnsel tot het eerste slechts als aanleiding tot zijn ontstaan in betrekking gebracht worden, want iedere doelwerking doet zich voor naar aanleiding van een verschijnsel.

Waar een veroorzaking te postuleeren is, moet de konkreete oorzaak empirisch (experimenteel) gezocht worden. Overwegingen van kennis-theoretischen aard brachten er ons toe deze omstandigheid, wat de psychische verschijnselen betreft, uitsluitend voor de objektieve elementen der voorstellingen te aanvaarden, nog eigenlijker, brachten ons tot het inzicht, dat de wetenschappelijke verklaring dezer daarin bestaan moet, dat ze als parallel-verschijnselen van fysiologische, kauzaal te interpreteeren gebeuringen, opgevat worden.

Nu is empirisch gebleken, het is een empirisch feit, dat de fysiologische begeleidings-verschijnselen van de objektieve elementen der voorstellingen zijn: hersenverschijnselen. Die zekerheid is gegrond in het anatomisch verband van de spieren en zintuigen met de hersenen en het, ook experimenteel gebleken, regelmatige samengaan van bepaalde hersen-defekten met psychische stoornissen (of van veranderingen in de uitdrukkings-bewegingen en reakties, waaruit daartoe besloten kon worden).

Daar alzoo een verband der hersenen en een beperkt deel van het psychische leven als empirisch feit vaststaat, doet zich de vraag voor: wat is de beteekenis der hersen-anatomie voor de psychologie?

Sommigen, en onder hen zijn meer hersen-anatomen

dan psychologen, achten deze beteekenis zeer groot. Zoo meent Flechsig: „Die Psychologie hat es trotz endloser Bemühungen noch nicht zum Rang einer exacten Wissenschaft bringen können, nicht zuletzt deshalb, weil sie gezwungen war unabhängig von der Hirnlehre ihre Grundbegriffe zu bilden. Dank der wahrhaft naiven Voraussetzung, dass man die Functionenlehre eines Organs wie das Gehirn entwickeln könne, ohne das Organ selbst zu kennen...." Ook zegt hij: „die heutige medicinische Psychologie will in der That nichts anderes sein, als ein Abschnitt der Lehre von den Hirnfunctionen." [1])

De materialistische gedachtensfeer is hier niet verborgen; de hersenen gelden hier als het „Seelenorgan" en daarbij is de gevolgtrekking juist, dat de studie der psychische verschijnselen op het anatomisch onderzoek der hersenen steunen moet.

Maar voor wie niet met materialistische ideeën toegerust zich tot het onderzoek zet, komt de verhouding van hersen-anatomie en psychologie onder een geheel ander aspekt, afgezien nog daarvan of hij het psychofysiologische parallelisme over een deel of het geheel der psychische verschijnselen uitbreidt.

De hersen-anatomie geeft inzicht in de hersenfunk-

---

[1]) Flechsig, Gehirn und Seele, resp. blz. 7 en 11. — Op een kurieus misverstand van Flechsig zij hier ter loops gewezen. In de tweede aanteekening (blz. 36) bestrijdt hij de volgende uiting van Paulsen: „Gedanken sind nicht in dem Gehirn; man kann ebenso gut sagen, sie seien im Magen oder im Monde, das eine ist nicht ungereimter als das andere" met de opmerking, dat hij tot dus verre slechts van zijn patiënten gehoord heeft, dat hun ziel in hun maag of op de maan was. En toch is het duidelijk, dat Paulsen hier gelijk had, want gedachten zijn onruimtelijk en zijn dus niet ergens. En overigens is het toch zeker juister te zeggen, dat de gedachten de hersenen produceeren, dan dat de hersenen de gedachten produceeren. De waarde van Flechsigs hersen-anatomisch onderzoek blijft bij deze opmerkingen natuurlijk onaangetast.

ties, evenals de lever-anatomie in de funkties van de lever, maar het is onmogelijk, dat zij op zich zelf eenig inzicht zou geven in het psychische leven, dat, allerminst een funktie der hersenen zijnde, logisch vóór deze is en alleen introspektief is te kennen, of in den aard van het wetmatige samengaan van fysiologisch en psychisch verschijnsel. Het is veeleer zelfs zoo, dat de introspektief verworven kennis der voorstellingen en hun opvolging gegevens verschaffen moet voor de fysiologische interpretatie der hersen-elementen; zoo kunnen de mikroskopische vezels in de schors, alleen daar wij introspektief de opvolging van voorstellingen kennen, als een associatie-systeem opgevat worden.

Geenszins derhalve kan men de psychologie als een onderdeel der hersen-fysiologie beschouwen, en daarom kan ook niet de hersen-anatomie voor de psychologie die beteekenis hebben welke zij voor de hersen-fysiologie heeft.

Echter, daar nu eenmaal de parallelie van hersenverschijnsel en objektief voorstellings-element als psycho-fysiologisch feit vaststaat, zoo is de hersen-anatomie wel een hulp-wetenschap der psychologie; want waar de fysiologie inzicht gegeven heeft in de hersenverschijnselen, die een beantwoording hebben in het psychische leven, daar zal de hersen-anatomie, voor zoo verre uit den bouw van een orgaan zijn verschijnselen te verklaren zijn, van die hersenverschijnselen een verklaring kunnen leveren, en daarmede van de middellijk of onmiddellijk introspektieve ervaringen aangaande de objektieve elementen der voorstellingen, niet het minst ook van hun pathologische afwijkingen.

Hierin is dus de beteekenis der hersen-anatomie voor de psychologie te zoeken, waarbij men bedenken wil, dat natuurwetenschappelijk verklaren niets beteekent dan: de verschijnselen in kauzaal verband

brengen; van een begrijpelijk maken is daarbij geen kwestie. [1])

Wij kunnen thans overgaan tot het eigenlijke psychologische onderzoek en zullen daarbij het empirisch-psychische leven in beschouwing moeten nemen, want dat is het domein der psychologie. En daar dit leven — afgezien van de hypothetische onbewuste toestanden — bestaat uit een reeks van bewust-zijns-toestanden (psychische verschijnselen), zoo moet de psycholoog niet het voorstellen, het voelen, het willen als zoodanig onderzoeken, maar de beantwoordende bewust-zijns-toestanden: de voorstellingen, de gevoelens, de toestanden van wils-bewustheid.

De verschillende soorten dezer moeten allereerst geanalyseerd worden; daarna zullen we telkens de verklaring der gegeven bewust-zijns-toestanden zoeken, want slechts als voorbereiding tot de er op volgende verklaring heeft de beschrijving wetenschappelijke waarde.

Verklaren kan daarbij voor den psycholoog niet beteekenen: begrijpelijk maken van het bestaan der verschijnselen, maar het heeft voor hem dezen zin: gebruik makend van een der bestaande wetenschappelijke verklarings-principes (de metafysika en kennisleer leeren welk) het psychische verschijnsel hetzij van aktiviteit des Geestes afhankelijk stellen (dus als doelwerking opvatten), hetzij in het kauzaal verband voegen.

Wij houden ons daarbij aan het in dit hoofdstuk gemotiveerde inzicht volgens hetwelk de objektieve elementen der voorstellingen de eenige kauzaal te inter-

[1]) De reaktie als zoodanig is een fysiologisch proces, voor welks nadere kennis de studie der hersen-anatomie natuurlijk van groot gewicht is.

preteeren verschijnselen van het ziele-leven zijn en zullen dus alles wat we vinden nièt uit gewaarwordingen af te leiden, door Geestes-aktiviteit voortgebracht achten; een fysisch substraat is hiervoor onbestaanbaar.

Zoo zullen wij door introspektief onderzoek en verstandelijke overweging te zamen ons eigenlijkst doel bereiken: het aandeel der Geestes-aktiviteit en dat der kauzaliteit voor den opbouw van het empirisch-psychische leven te bepalen.

Als van zelf zal ons onderzoek uit drie deelen bestaan, in verband met de drie hoofd-richtingen waarin zich ons psychische leven openbaart: voorstellen, voelen en willen. Aan ieder dezer wijden wij een hoofdstuk: onder de voorstellingen vatten wij daarbij alle representatieve toestanden samen.

Deze indeeling, die in de vermogens-psychologie te huis behoort, is goed bruikbaar, wanneer men haar slechts aanwendt tot verdeeling der stof en wèl in het oog houdt, dat in werkelijkheid geen dezer vormen afzonderlijk bestaat.

Noodzakelijk moeten in deze indeeling ook alle mogelijke onbewuste toestanden van het ziele-leven begrepen zijn, want zij zijn niet gegeven in innerlijke ervaring: tot hen wordt besloten op grond van verstandelijke overweging, en men kan slechts tot zulke onbewuste toestanden besluiten, waarvan de innerlijke ervaring analoga biedt.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE VOORSTELLINGEN.

Plan van dit hoofdstuk.

Onder het begrip „voorstelling" vatten wij hier alle representatieve bewust-zijns-toestanden samen. Deze zijn in drie soorten te verdeelen, die wij in deze volgorde onderzoeken willen:

1. de zinnelijke voorstellingen, dat zijn de waarnemingen en herinneringen; in deze is het begin van alle empirisch-psychische leven, zij zijn het materiaal, dat in het ontstaan der twee andere soorten van voorstellingen bearbeid wordt. [1])

2. de logische voorstellingen, onderscheidenlijk de begrippen, de induktieve en de deduktieve voorstellingen; als een bijzondere bewust-zijns-toestand sluit zich het logisch oordeel hier bij aan: deze alle komen voort uit een logische operatie.

3. De vergelijkings- en de herkennings-voorstellingen. [2])

---

[1]) De fantasie-voorstellingen blijven in dit hoofdstuk onbeschouwd, daar ik meen, dat ze aan het willen het aanzijn danken; men vindt ze dus behandeld in het vierde hoofdstuk.

[2]) Aan de termen voorstelling, waarneming, gewaarwording (empfindung) wordt door de verschillende psychologen verschillende beteekenis gehecht. Ik houd mij aan de terminologie van Wundt,

In deze te zamen bouwt zich het Subjekt de wereld der dingen op en stelt daarin betrekkingen van verschillenden aard.

Het standpunt, waarop de psycholoog zich bij het onderzoek der voorstellingen plaatsen moet, is dat waarop het psychologisch Subjekt erkend wordt, want eenerzijds heeft zijn wetenschap juist de empirische data van het ziele-leven tot objekt, anderzijds verbiedt hem het inzicht, verschaft door de kennisleer, de beschouwing van het naieve realisme te akcepteeren; hij moet de prioriteit van de voorstellingen tegenover het voorgestelde erkennen.

En verder is onze opgave in de eerste plaats den inhoud der voorstelling te onderzoeken, in zijn faktoren te ontleden; dit kan slechts met behulp der innerlijke ervaring volbracht worden.

Daarna zullen wij een verklaring dier faktoren moeten geven; want met haar inhoud is de voorstelling, die niets is buiten dien inhoud, geheel verklaard. Wij zullen daarbij de hulp der kennisleer niet kunnen

---

Münsterberg e. a.; de waarneming is daarbij de aan het tegenwoordige ding beantwoordende bewust-zijns-toestand (deze definitie is van subjektivistisch standpunt onverdedigbaar, er is echter niet licht in weinig woorden een betere te geven; voor goed verstand is deze voldoende); aan het woord „voorstelling" hechten wij blijkens het voorafgaande een algemeene beteekenis: waarnemingen, herinneringen, fantasie-voorstellingen, de logische voorstellingen enz. vatten wij alle onder dit begrip samen; de voorstelling van één zin kan daarbij als zinnelijke partieel-voorstelling tegenover de zinnelijke totaal-voorstelling gesteld worden; de gewaarwording is het objektieve element der voorstelling. Ik houd mij dus niet aan de o. a. door Herbart en Ziehen gebruikte terminologie, waarbij voorstelling = herinnering, gewaarwording = wat wij waarneming noemen, en waarneming = aandachtige gewaarwording (in hùn zin). Waar bij de behandeling der waarnemingen en herinneringen van voorstellingen gesproken wordt, zal het nooit twijfelachtig zijn, dat zinnelijke voorstellingen bedoeld zijn.

ontbeeren, want zij geeft aan, dat de zinnelijke voorstelling uit twee soorten van elementen opgebouwd wordt: de apriorismen, die door aktiviteit van den Geest, het voorstellende Subjekt, ontstaan (ze zijn dus doelwerkingen) en de objektieve elementen, die middellijk besloten zijn in den kauzaal-nexus.

Om tot een verklaring der zinnelijke voorstellingen te komen zullen we dus de beteekenis der apriorische ken-vormen en der gewaarwordingen voor hun ontstaan als empirische verschijnselen moeten opsporen. Wanneer we dan later tot de overige soorten van voorstellingen en het logisch oordeel overgaan, zoo zullen we om niet in herhaling te vervallen, wat niet als nieuw moment in deze voorkomt, buiten beschouwing laten en er ons toe bepalen introspektief de faktoren van hun inhoud, waardoor ieder hunner zich van de zinnelijke voorstellingen onderscheidt, telkens op te zoeken: zijn deze faktoren niet tot gewaarwordingen te herleiden, zoo moeten zij door aktiviteit van den Geest verwekt zijn.

§ 1. De zinnelijke voorstellingen (waarnemingen en herinneringen).

Ons onderzoek zal van zelf uit twee deelen bestaan: eerst beschouwen wij de faktoren van den voorstellings-inhoud, die van apriorische natuur zijn, daarna die, welke objektief van herkomst zijn. Wij nemen daarbij in aanmerking, dat de kennisleer als apriorische ken-vormen aangeeft de tijd- en ruimte-aanschouwing en wat men noemen kan de ding-opvatting, en daartegenover als objektieve elementen alleen de gewaarwordingen. Deze twee zijn niet gelijkwaardige grootheden, want terwijl de objektieve elementen verschijnselen zijn, kan men van de apriorische slechts

akcidenties: gegeven is de kwaliteiten-komplex: hard, geel, zwaar, voorgesteld wordt het ding „goud" dat hard is en geel en zwaar.

In het ding wordt een komplex van partieel-voorstellingen tot een totaal-voorstelling: de eenheid van het voorgestelde heeft hierin dus haar oorsprong. Zelfs wordt iedere akcidentie opgevat als te zijn een van vele andere van hetzelfde ding: op grond van een gegeven akcidentie, de voorstellings-kwaliteit hard bijv. houden wij het er voor, zonder logische arbeid, en ook al zijn er geen andere waarnemingen om ons hieromtrent in te lichten, dat noodzakelijk nog andere akcidenties van dat ding, door andere zinnen waarneembaar, bestaan moeten.

Het ding is terstond als een apriorisch en dus aktief voortgebracht moment der voorstelling te aanvaarden: alleen door de ding-opvatting van het Subjekt kan er sprake van zijn, want in de gewaarwordingen is zonder een apriorischen aanleg van het voorstellende Subjekt geen aanleiding om als dings-akcidenties opgevat te worden.

Ten onrechte schijnen de associationisten te meenen, dat in de associatie van een komplex van kwaliteiten van verschillende zinnen het ding als bestanddeel van den inhoud der voorstelling mede verklaard is. Wèl is door associatie verklaarbaar, dat een komplex van tast-kwaliteiten door een komplex van gezichts-kwaliteiten gereproduceerd wordt, ook kan in een nog nader te bespreken proces het aan die twee komplexen beantwoordende op één plaats gelokaliseerd worden; het is verder ook te verklaren, dat die tast- en gezichtskwaliteiten in nauw associatief verband komen met reuk- of gehoors-kwaliteiten, zoodat door de eene groep de andere onmiddellijk gereproduceerd wordt, maar verder dan tot die geassocieerde komplexen komt men zoo niet: niet tot de voorstelling van het ding, de

eenheid „lelie," die blank is en geurend, en draagster is van nog vele eigenschappen.

In alle voorstellings-inhouden nu komt het ding voor, niet zooals men aanvankelijk zou kunnen geneigd zijn te meenen, alleen in die van tast- en gezichtszin. Het ding treedt echter in de verschillende soorten van voorstellingen op verschillende wijze op; dit is in verband te brengen met de beteekenis van het eigenlichaam tegenover de verdere dingen en met zijn ontwikkeling van eencellig tot zeer gekompliceerd organisme. [1])

Zoo zijn er dan, naar wij vroeger reeds aangaven, ten dezen drie groepen van voorstellingen te onderscheiden:

1. vertegenwoordigd door de voorstellingen, wier objekt in het inwendige van het lichaam gelokaliseerd wordt: dit zijn in de eerste plaats de orgaan-voorstellingen (orgaan-„gevoelens") als: honger- en dorst- „gevoel," „gevoel" van moeheid; het ding is hier het eigen-lichaam, dat gekend wordt in een bepaalde akcidentie, die nader blijkt een toestand te zijn, [2]) en wel wordt de toestand opgevat als een afwijking van den empirisch normalen staat. Als een bijzondere soort behooren hier verder toe de voorstellingen van den inwendigen tastzin; zij krijgen ruimtelijke waarde (hierover spoedig nader); de toestand wordt hier dus een houding van het lichaam of van twee deelen van het lichaam ten opzichte van elkander; uit een opvolging van houdingen wordt dan verder besloten tot een beweging van het deel. [3])

Een aparte plaats nemen in deze rubriek nog in de

[1]) Zie blz. 16.

[2]) Zie alinea V dezer paragraaf.

[3]) Daar beweging veronderstelt tijd en ruimte, zoo is duidelijk dat dit slechts mogelijk is voor een in tijd en ruimte aanschouwend Subjekt.

„gevoelens” van pijn. Pijn is een bijzondere soort van orgaan-voorstelling, met sterk zinnelijk onbehagen. En nu is merkwaardig, dat behalve de eigenlijke orgaan-voorstellingen niet alleen de voorstellingen van den inwendigen tastzin, maar ook alle overige, indien ze van hooge intensiteit zijn, als pijn opgevat worden. Ze worden daarbij dus tot orgaan-voorstellingen: de voorstellingen van den inwendigen tastzin verliezen daarbij haar ruimtelijke beteekenis; in de andere komt het ding, resp. het ding, dat op het lichaam inwerkt (zie hieronder) als moment van den voorstellings-inhoud op den achtergrond: ook zij worden orgaan-voorstellingen en krijgen daarbij dus hun alleroorspronkelijkste beteekenis terug. [1])

2. De voorstellingen van smaak-, reuk-, uitwendigen tast-, warmte- en koude-zin; in deze worden het eigen-lichaam en het ding te gelijk gekend; hun inhoud wordt: het eigen-lichaam gekend in de inwerking op zijn oppervlakte van een in een bepaalde akcidentie gekend ding. [2]) Tot de oppervlakte van het lichaam moeten daarbij mede gerekend worden de wanden dier kanalen, die als een instulping der oppervlakte zijn, als de uitwendige gehoorgang, de tractus intestinalis, voor zooverre wij het voedsel daarin voelen passeeren, enz. De reuk-voorstellingen behooren tot deze groep, ook al leeren wij aangaande het gerokene in de ervaring *besluiten*, dat het, hoewel waargenomen als in de neusholte zijnde, in vele gevallen niet is een direkt op het lichaam inwerkend, maar een op een afstand er van bestaand ding, omdat zoo alleen de gegevens van

---

[1]) Zie blz. 16. Het kan hier in het midden gelaten worden, of bij pijn-perceptie, bij hooge intensiteit van den prikkel dus, bijzondere zenuwen in excitatie geraken of misschien een trofisch zenuwproces bestaat.

[2]) De overige faktoren van den inhoud blijven hier onvermeld.

gezichts-, tast- en reukzin vereenigbaar zijn; we besluiten dus tot een voortgeleiding der geur; ongetwijfeld echter wordt het gerokene oorspronkelijk op overeenkomstige wijze als het gesmaakte opgevat.

3. De gezichts- en gehoors-voorstellingen; in deze is het eigen-lichaam in het geheel niet aanwezig; hun inhoud wordt: een ding, gekend in een bepaalde akcidentie.... Opgemerkt zij echter, dat de gezichts- en gehoorsprikkels bij een zekere maat van intensiteit als inwerkingen op het lichaam, en bij nog hoogere intensiteit als pijn, dus als lichaams-toestanden, opgevat worden.

Een direkte kennis der akcidenties van het eigenlichaam anders dan die welke in de voorstellingen der eerste groep verworven wordt, direkte kennis van de gedaante er van bijv. is derhalve onbestaanbaar, slechts middellijke kennis is hier mogelijk, aldus dat het niet als zoodanig, maar als een der dingen waargenomen wordt, zooals geschiedt, wanneer we met de hand het gelaat betasten of wanneer we den voet beschouwen: zoo alleen verkrijgen wij kennis van de zicht- en tastbare eigenschappen van ons lichaam. Het is noodig deze twee wijzen van lichaams-waarneming wèl te onderscheiden; wij zullen er nog meer pan eens op hebben terug te komen.

Aan iederen direkt waargenomen eigen-lichaamstoestand beantwoordt een toestand van het lichaam als een der dingen, die als zoodanig, in principe ten minste, voor alle Subjekten waarneembaar is, zoo beantwoordt aan mijn honger een toestand van mijn maagwand, dien het niet principeel onmogelijk is, dat ik en anderen zien zouden: een operatie-wond zou voor de realiseering daarvan voldoende kunnen wezen.

Een tweede moment in den inhoud der voorstelling, dat verklaard moet worden is de ruimtelijkheid van het ding, dus ook van het eigen-lichaam. Het ding,

dat ook niet-ruimtelijk denkbaar is, wordt als ruimtelijk, dat is als drie-dimensionaal voorgesteld en in verband daarmede als te zijn in het overal, noodwendig ergens te zijn: dit sluit zijn ruimtelijkheid direkt in.

In de ruimtelijkheid der dingen, hun zijn in de ruimte openbaart zich de ruimte-aanschouwing; deze vorm van Subjekts-werking treedt dus in synthese met die, welke aan het ding als voorstellingsmoment ten grondslag ligt. De inhoud der voorstelling is niet: het ding gekend in zijn geelheid of zoeten geur, enz., maar het ruimtelijke ding gekend in zijn geelheid of zoeten geur, enz.

Verder dan tot de ruimtelijkheid van het ding en zijn noodwendig ergens zijn voert de ruimte-aanschouwing op zich zelf intusschen niet, niet tot de ruimtelijke eigenschappen der dingen en hun plaats in de ruimte ten opzichte van elkander en van het eigenlichaam, de nadere bepalingen van de ruimtelijkheid en het ergens zijn, die beide als faktoren van den inhoud optreden; want in beide zijn wisselende momenten, ze kunnen dus niet geheel van apriorische natuur zijn. Wij willen later betoogen, dat men dit aldus moet inzien, dat voor het ruimtelijk aanschouwende Subjekt bepaalde soorten van gewaarwordings-kwaliteiten tot ruimtelijke kwaliteiten worden.

Van de ruimte-aanschouwing zijn dus de lokalisatie in de ruimte [1]) en de daarop berustende kennis van ruimtelijke eigenschappen (welke laatste slechts in de tast- en gezichts-voorstellingen verworven wordt) bij psychologische beschouwing wèl te onderscheiden. Een blind- en geheel anaesthetisch geborene zouden de zicht- en tastbare ruimtelijke eigenschappen der dingen

---

[1]) De aanvang der lokalisatie: in het eigen lichaam, op de oppervlakte er van en ergens in de ruimte ontstaat na de ruimte-aanschouwing uit de eigen-lichaams-opvatting, mede apriorisch dus (zie blz. 18).

onbekend blijven, ze zouden voor hem niet bestaan; maar ruimtelijke dingen zouden er wel voor hem zijn, hoewel niet gelokaliseerd, naar aanleiding van iedere smaak- of gehoors- of andersoortige voorstelling, die hij op eenige wijze van ruimtelijke dingen afhankelijk zou achten, en waarin hij ook zijn eigen lichaam als een ruimtelijk ding, niet nader in zijn afmetingen bekend, kennen zou; evenals wij door den reuk waarnemen: ruikende dingen en die ruimtelijk, zonder daarin de afmetingen der aldus waargenomen dingen te kennen.

Men heeft dit principieele onderscheid tusschen ruimte-aanschouwing en lokalisatie in de ruimte wel eens voorbijgezien. Onder invloed der filosofie van Kant hebben o. a. Johannes Müller en Hering gemeend niet alleen de ruimtelijkheid der dingen, maar ook de lokalisatie in het zintuig, waarop de lokalisatie der deelen van het ding in de ruimte berust, als apriorisch te moeten opvatten. Zoo leerde Johannes Müller, dat de ziel een direkte kennis heeft van de uitbreiding der retina. [1])

Maar dit is onaannemelijk; want wel is een direkte kennis der ziel aangaande de retina, anders uitgedrukt, een in den aanleg van het Subjekt gegronde opvatting van de retina als het „zie-lichaam" misschien verdedigbaar, maar de kennis van haar uitbreiding kan in geen geval apriorisch wezen, want de ruimte-aanschouwing is niet meer dan een vorm, waarin wij krachtens den aanleg van het voorstellende Subjekt de Objektiviteit voorstellen, als zoodanig bestaat zij konstant naar aanleiding van iedere gewaarwording, vergelijkbaar met een gekleurd glas, waardoor de dingen gelijkelijk verkleurd worden.

Sinds Müllers uitspraak hebben dan ook verschillende onderzoekingen van pathologische toestanden

---

[1]) Zie Helmholtz, Physiologische Optik blz. 805.

geleerd, dat de ervaring in de perceptie van de ruimtelijke eigenschappen der dingen invloed heeft, wat blijkbaar niet mogelijk zou wezen, indien een in het wezen van ons ken-vermogen berustende apriorische aanleg zich hier voordeed.

Door de ruimte-aanschouwing en de ding-opvatting te zamen wordt dus de inhoud der voorstelling: het ruimtelijke ding (ev. het ruimtelijke eigen-lichaam of het ruimtelijke eigen-lichaam gekend in de inwerking op zijn oppervlakte van een ruimtelijk ding) [*gekend in een bepaalde akcidentie*] als te eeniger plaats zijnde.

Twee volgende momenten van den voorstellingsinhoud moeten te zamen beschouwd worden, de tijdswaarde namelijk toegekend aan het bestaan van het ding en aan zijn gekend zijn. Het ding wordt niet alleen gekend als te eeniger plaats zijnde, maar ook als te eeniger tijd zijnde, en het wordt niet eenvoudig gekend in een bepaalde akcidentie enz., maar te eeniger tijd gekend in een bepaalde akcidentie enz.; in deze laatste bepaling is het onderscheiden bestaan van waarneming en herinnering voorbereid.

Het is in deze tweevoudige tijdsbepaling, dat de tijd-aanschouwing van het voorstellende Subjekt zich uit; zij heeft wijder beteekenis dan de ruimte-aanschouwing, want terwijl de ruimte alleen de empirische Objektiviteit beheerscht, beheerscht de tijd daarenboven het empirisch-psychische leven, de gansche empirische werkelijkheid dus. Vandaar ook dat een onderscheid analoog aan dat tusschen waarneming en herinnering, maar afhankelijk van de ruimte-aanschouwing, niet bestaat: het ding wordt niet te eeniger plaats gekend.

De beteekenis van den tijd blijkt in zijn beide regionen in de opvolging der verschijnselen en daarmede in de onderscheiding van verleden, heden en toekomst;

verder in hun duur. Omdat dezelfde tijd het empirisch-psychische leven en de empirische Objektiviteit beheerscht, moet het kennen van het Subjekt en het bestaan van het objekt te gelijker tijd zijn; onmogelijk is dus de voorstelling van een nu gekend en vroeger bestaan hebbend of vroeger gekend en niet toen, maar op een ander tijds-moment bestaand hebbend ding.

Overigens zou er zonder tijd in het psychische leven geen sprake zijn van een eenmaal of vele malen voorstellen, want een getalmatige bepaling van het voorstellen zou niet in aanmerking komen: als een staren zou het wezen. Nu het voorstellen in den tijd is, wordt het verveelvuldigd tot een reeks van elkaar opvolgende gebeuringen, die als verschijnselen opgevat, de elkander opvolgende voorstellingen zijn; er bestaat nu bewust zijn van de opvolging in het voorstellen.

Evenmin echter als uit de ruimte-aanschouwing op zich zelf de ruimtelijke verschillen verklaard kunnen worden, evenmin ook de verschillen der tijdswaarde uit de tijd-aanschouwing op zich zelf; hiertoe is een synthese van deze met gewaarwordings-kwaliteiten noodig, want ook in de tijd-aanschouwing wordt openbaar een wijze, waarop wij ons krachtens den aanleg van het voorstellende Subjekt de Objektiviteit voorstellen, ook zij moet zich dus konstant in iederen voorstellings-inhoud doen gelden. Ook hier voert alzoo verstandelijke overweging tot een analyse ter wille der psychologische verklaring, zonder dat de innerlijke ervaring er de noodzaak van voelen doet.

We hebben thans de onveranderlijk in iederen voorstellings-inhoud wederkeerende elementen en daarmede de beteekenis der apriorische momenten voor den opbouw der voorstelling beschouwd. In hen te zamen wordt, naar wij vonden, de inhoud der voorstelling:

het ruimtelijke ding (ev. het ruimtelijke eigen-lichaam of het ruimtelijke eigen-lichaam gekend in de inwerking van een ruimtelijk ding op zijn oppervlakte) te eeniger tijd gekend [*in een bepaalde akcidentie*] als te eeniger plaats zijnde en als te eeniger tijd zijnde.

Dit deel van den voorstellings-inhoud wordt niet kauzaal voortgebracht, maar vindt zijn oorsprong in de aktiviteit van het voorstellende Subjekt, den Geest, de beantwoordende ken-vormen zijn dus doelwerkingen; een fysisch substraat kan voor dit deel alzoo niet bestaan.

Het zij ten slotte nog eens opgemerkt, dat wij alleen ten bate der demonstratie de beschouwing der aprioriscne elementen aan die der objektieve vooraf hebben doen gaan, want logisch zijn zij na de gewaarwordingen (hoewel feitelijk te gelijker tijd): als doelwerkingen behoeven zij een aanleiding, die in de gewaarwordingen gegeven wordt.

De beteekenis dezer laatste voor het ontstaan der voorstelling willen we nu nagaan.

II.

De objektieve (kauzale) elementen
der zinnelijke voorstelling.

De overige faktoren van den voorstellings-inhoud, zooals de innerlijke ervaring die doet kennen, zijn alle wisselend, zij moeten derhalve van objektieve natuur zijn, en dus kauzaal geïnterpreteerd worden, een fysisch substraat is voor hen alzoo te postuleeren.

De eenige objektieve elementen, die de kennisleer erkent, zijn de gewaarwordingen, zij zijn verschijnselen en uitsluitend bepaald in hun kwaliteit; uit die kwaliteiten zal dus al wat er wisselend is in de voorstelling, verklaard moeten worden.

De beteekenis der gewaarwordingen blijkt nu in de

kwaliteit en intensiteit der voorstelling, en verder in de nadere bepaling der ruimtelijkheid van het ding en der tijdswaarde van zijn bestaan en gekend zijn; welke, zooals ons bleek, kunstmatig van het zijn in de ruimte en het zijn en gekend zijn in den tijd afgescheiden moet worden. [1])

Allereerst in de kwaliteit. Iedere voorstelling is tegenover andere voorstellingen in de eerste plaats gekenmerkt door haar kwaliteit; alleen echter die kwaliteiten komen hier in aanmerking, die zinnelijk voorstelbaar zijn; bepalingen van een ding als: groot, lang, goed, jongste, die op vergelijkingen of waardeeringen berusten, kunnen niet als kwaliteiten van zinnelijke voorstellingen optreden.

Zooals nu aan het ding als voorstellings-inhoud beantwoordt het ding in de empirische Objektiviteit, zoo beantwoordt aan de kwaliteit der voorstelling de akcidentie (hetzij eigenschap, toestand of verschijnsel) [2]) van het ding, datgene dus, waarin het ding gekend wordt; zoo wordt het (ruimtelijke) ding gekend in zijn bitterheid, in zijn warm-zijn, in zijn geluid-geven.

De zinnelijke kwaliteiten zijn in eenige soorten samen te vatten, overeenkomende met de verschillende zinnen; binnen dit beperkte aantal soorten bestaat telkens weer een meer of minder groote variatie van kwaliteiten. En deze vraag is de overweging waard: is het onderscheid tusschen twee kwaliteiten van één soort minder groot dan dat tusschen twee kwaliteiten van verschillende soorten? Is het onderscheid tusschen geel en zoet grooter, principieeler, anders dan tusschen geel

---

[1]) De eveneens wisselende duidelijkheid der voorstelling stellen wij afhankelijk van het willen; zie Hoofdstuk IV, § 3.

[2]) Zie de noot op blz. 69. — De fysika stelt i. p. v. de akcidenties bewegingen van kleinste deelen; zie hierover op blz. 28.

en rood? Het feit, dat wij verschillende zinnen kennen, geeft aanleiding het waarschijnlijk te achten; het is echter ondoenlijk een kenmerk aan te geven, waardoor alle kwaliteiten van één zin zich te zamen onderscheiden van de overige.

De kwaliteit der voorstelling nu is aanstonds te aanvaarden als een objektief element; in haar veelvoudige onderscheiding is zij het objektieve element bij uitnemendheid. Het kan niet anders, of in de kwalitatieve onderscheiden der voorstellingen moeten tot uitdrukking komen overeenkomstige verschillen der gewaarwordingen.

Nader moet de kwaliteit der voorstelling beantwoorden aan een kwalitatieve hoedanigheid van één gewaarwording of aan die van de synthese van meer dan een. Zoo is bijv. „nat" een synthese van de kwaliteiten koud en glad; [1]) waarbij „glad" evenmin een enkelvoudige kwaliteit is, want voor de waarneming van een glad ding is noodig een, is het ook minimale beweging van het tastende lid over de oppervlakte er van; een sukcessie van kwaliteiten wordt dus gesynthetiseerd tot de totaal-kwaliteit „glad".

In de tweede plaats is de intensiteit een kenmerk, specifiek voor iedere voorstelling, al kan zij ook in sommige gevallen eenigermate op den achtergrond geraken.

Aan de intensiteit der voorstelling beantwoordt een graad in de empirische Objektiviteit. In de verschillende soorten van voorstellingen, die wij vroeger onderscheiden hebben, heeft de intensiteit daarbij een eenigszins verschillende beteekenis.

Aan de intensiteit der eigen-lichaams-voorstellingen beantwoordt, wat de orgaan-voorstellingen betreft, de

[1]) Helmholtz, Physiologische Optik blz. 434.

graad der afwijking van den empirisch normalen toestand, ook indien ze als pijn gepercipiëerd worden. De voorstellingen van den inwendigen tastzin worden, zooals wij reeds opmerkten, wanneer de intensiteit duidelijk wordt, als pijn opgevat, [1]) ook daarbij beantwoordt aan de intensiteit der pijn de graad der afwijking.

In de voorstellingen waarin het eigen-lichaam gekend wordt in de inwerking van een ding, [2]) bepaalt de intensiteit den graad (de intensiteit) der inwerking op het lichaam. Hierbij zij opgemerkt, dat wanneer we een ding bijv. zeer bitter noemen, met dit „zeer" niet bedoeld is een nadere bepaling van de voorstellingskwaliteit bitter, maar wel van de intensiteit der inwerking van dat ding op het zintuig (als representeerende het lichaam) in verband met zijn groote ingredient aan bittere bestanddeelen. Bij hooge intensiteit worden ook deze voorstellingen tot pijn-percepties, waarbij wederom geldt, dat aan de intensiteit der pijn de graad der lichaamsafwijking beantwoordt.

De derde groep maakten de gehoors- en gezichtsvoorstellingen uit: in deze worden alleen de dingen, niet het eigen-lichaam gekend. De akcidentie, die aan een gehoors-kwaliteit beantwoordt, is een verschijnsel [3]), aan een gematigde intensiteit beantwoordt hier de intensiteit (dat is: de graad) van het verschijnsel; in de gezichts-voorstellingen, waarin een toestand of eigenschap gekend wordt, treedt de intensiteit vaak op den achtergrond. Bij beide wordt bij een bepaalden graad dezer het voorgestelde anders opgevat, als inwerkend op het zintuig namelijk, de intensiteit wordt dan de maat van de kracht der inwerking. Bij hooge intensiteit worden ook zij tot pijn-percepties, waarbij

---

[1]) Zie blz. 72.

[2]) Zie blz. 72.

[3]) Zie alinea IV dezer §.

de intensiteit der pijn wederom de maat der lichaamsafwijking is.

De intensiteits-verschillen verder zijn niet kwantitatief, maar kwalitatief, al bewegen ze zich ook tusschen o en ∞: men kan niet zeggen, dat de eene intensiteit een zeker aantal malen grooter is dan een andere: wèl zijn de beantwoordende fysische verschijnselen kwantitatief meetbaar.

Evenals de kwaliteit moet de intensiteit om haar wisselend voorkomen objektief, kauzaal derhalve, voortgebracht zijn, en dus met kwalitatieve eigenschappen van gewaarwordingen overeenkomen. Daar deze twee faktoren van den voorstellings-inhoud alzoo een gelijke herkomst hebben, moet men wel meenen, dat de gewaarwording, die slechts kwaliteit heeft (want kwantiteit kan alleen bestaan in een sfeer, waar getal is en dus opvolging in den tijd), naar meer dan één zijde bepaalbaar is: één kwaliteitsvorm bepaalt de kwaliteit der voorstelling, een andere dier intensiteit. [1])

Het kwalitatieve karakter der intensiteits-verschillen, dat we reeds vroeger releveerden, [2]) wordt dus uit hun origine verstaanbaar.

We hebben nu nog twee gevallen te beschouwen, waarin objektieve elementen dragers worden van een in het Subjekt gefundeerden aanschouwings-vorm, waarin dus een apriorisch en een objektief element in synthese treden. Zooals wij reeds aangaven, is de onderscheiding van apriorische en objektieve elemen-

---

[1]) In verband hiermede krijgt de veronderstelling, dat de kwaliteiten van één soort een kenmerk gemeen hebben (zie blz. 80) meer waarschijnlijkheid.

[2]) Zie blz. 27.

ten, die tot de aanvaarding van deze synthese leidt, niet gegrond op introspektief onderzoek, maar op verstandelijk inzicht; ter wille der psychologische verklaring moet zij geakcepteerd worden.

Eerst bespreken we de lokalisatie in de ruimte, daarna de tijdsbepaling waarin de zinnelijke voorstellingen resp. waarnemingen en herinneringen worden.

De ruimtelijke kwaliteit is als een bijzondere soort van zinnelijke kwaliteit op te vatten; zij bestaat in synthese met de tast- en gezichts-kwaliteiten. In de tast- en gezichts-voorstellingen worden de dingen, die a priori ruimtelijk zijn, niet alleen gekend in een bepaalde tast- of zichtbare akcidentie, maar tevens in een bepaalde uitbreiding.

Aan die kennis van de uitbreiding, en dus van de gedaante en de afmetingen, moet ten grondslag liggen de kennis van de plaats van elk der deelen van het ding. Iedere tast- en gezichts-gewaarwording moet dus een plaatswaarde hebben, moet, zooals Lotze het 't eerst uitgedrukt heeft, een plaatsteeken (localzeichen) hebben. De lokalisatie moet daarbij haar uitgangspunt vinden in de onderscheiding van plaatsen op het eigen-lichaam ten opzichte van elkander, resp. in het gezichtszintuig en in het zintuig van den uitwendigen tastzin, dat is de gansche lichaams-oppervlakte; want oorspronkelijk zijn alle voorstellingen lichaams-voorstellingen. De lokalisatie der dingen ten opzichte van elkander is secundair.

Nu wordt het ding in iedere soort van zinnelijke voorstelling gelokaliseerd; het wordt niet alleen te eeniger plaats gesteld (het ding is ruimtelijk en dus van zelf ergens), maar zijn plaats is altijd bepaald: de smaakwaarneming wordt geacht in den mond ontstaan te zijn, de gehoorswaarneming op een bepaalde, meer of min begrensde plaats in de ruimte; en zoo

ook worden alle door andere zinnen voorgestelde dingen en verschijnselen gelokaliseerd.

Het is echter niet in te zien, hoe het geheele ding gelokaliseerd kan worden zonder dat er van de plaats zijner deelen een voorstelling bestaat. Het is daarom niet te gewaagd aan te nemen, dat bij de soorten van voorstellingen, waar dit geval zich toch voordoet, aanvankelijk in het geheel geen lokalisatie bestaat, nader dan de apriorische in het eigen-lichaam, op de oppervlakte er van en ergens in de ruimte, en dat de plaatsbepaling van het gehoorde, gerokene, enz. eerst in de ervaring (voornamelijk wel die van het geslacht) langzamerhand tot stand komt na de lokalisatie van het getaste en geziene, en wel moet men zich haar ontstaan als volgt denken.

Alleroorspronkelijkst bestaat de plaatsbepaling der door den tastzin waargenomen deelen van het eigen-lichaam ten opzichte van elkander: hierop komen wij later terug, hier zij slechts opgemerkt, dat de lokalisatie van het door den uitwendigen tastzin gepercipieerde op zich zelf niet meer leert dan de bepaling van vlaktevormige uitbreiding, tot de kennis van de uitbreiding in drie dimensies is de lokalisatie van het door den inwendigen tastzin waargenomene, dus de kennis van lichaamsbewegingen mede noodig.

Hierna nu is het ons mogelijk de getaste dingen, ook het eigen-lichaam als een der dingen,[1] in hun ruimtelijke eigenschappen te leeren kennen, waardoor er eerst sprake kan zijn van een lokalisatie als: op een bepaalden vingertop of den linker voorarm.

Bij de ziende wezens voor wie een lokalisatie door den gezichtszin gelijkwaardig met die door den uitwendigen tastzin (en evenzeer met behulp van den inwendigen tastzin) bestaat, leveren de gezichts-voorstellingen

[1] Zie blz. 73.

daarbij een krachtige hulp, want het tastbeeld is ident met het gezichtsbeeld.

De lokalisatie in den tractus intestinalis (in zijn begin) en de andere lichaamskanalen, voor zoo verre hun wanden als instulpingen zijn der lichaamsoppervlakte, is van die op de oppervlakte zelf, niet wezenlijk verschillend; [1]) over het algemeen blijft zij, en daarmede de voorstelling van de ruimtelijke eigenschappen dier deelen, weinig ontwikkeld, wat wel daarmede in verband staat, dat het niet mogelijk is hier het tastbeeld met het gezichtsbeeld te doen versmelten of door vingerbetastingen (waarbij het betaste deel dan niet als een lichaamsdeel, maar als een willekeurig ding zou fungeeren) zich een voorstelling van de ruimtelijke afmetingen te vormen. Duidelijk blijkt hier de waarde dezer twee methodes in de gevallen waar zij bij uitzondering toe te passen zijn: wie eens gelegenheid had een larynx of een afbeelding er van te beschouwen of te betasten, zal voortaan scherper het in eigen larynx waargenomene kunnen lokaliseeren.

Wanneer zich nu de voorstelling van de lichaamsgedaante ontwikkeld heeft en dus het getaste op een bepaalde plaats der oppervlakte gelokaliseerd wordt, dan zal nu verder uit een samengaan van een smaak-, een (uitwendige) pijn-, een warmte- of koudewaarneming de plaats van het gesmaakte enz. bepaald kunnen worden, doordien uit de gelijktijdigheid der voorstellingen tot gelijkheid van plaats van het voorgestelde besloten wordt; door gelijktijdige gezichtswaarnemingen zal deze lokalisatie nog aanzienlijk vergemakkelijkt worden.

Maar ook het door den inwendigen tastzin gekende zal nu ten opzichte der lichaams-oppervlakte gelokaliseerd kunnen worden, de voorstellingen van houdin-

---

[1]) Verg. blz. 72.

gen worden nu ook mogelijk. Dit is van beteekenis voor de plaatsbepaling van het gerokene en het gehoorde. Aangaande de reuk-voorstellingen kan de ervaring nu leeren, dat zij slechts mogelijk zijn of versterkt worden, indien het geurende ding bij den neus gebracht wordt: daarenboven gaat iedere reukwaarneming samen met in- en uitwendige tastwaarnemingen beantwoordend aan een inspiratie-beweging; daar deze plaatswaarde hebben, kunnen ze de lokalisatie van het gerokene nog bevorderen. Eerst later leeren we het gerokene in de ruimte projekteeren; [1]) door bewegingen van het hoofd ontdekken wij dan in welke richting de geur het sterkst is en dus waar haar bron gezocht moet worden.

De lokalisatie van het geluid komt tot stand na een associatie der gehoorswaarnemingen met die van de houding van het hoofd waarbij zij het intensiefst zijn: zoo wordt de richting bepaald van waar het geluid uitgegaan is, de afstandbepaling geschiedt dan verder naar de intensiteit van het geluid; eerst later zal het kind leeren ten dezen voorzichtiger in zijn konklusies te zijn.

De lokalisatie van de objekten der eigenlijke orgaanvoorstellingen ten slotte blijft zeer weinig ontwikkeld; voor zooverre zij bestaat, moet men zich haar ontstaan op overeenkomstige wijze denken, bijv. door versterking der voorstelling bij bepaalde uitwendige tastwaarnemingen.

Zoo moet dus alle plaatsbepaling, behalve van het geziene en getaste, voor secundair gehouden worden, en betreft het probleem der lokalisatie direkt derhalve alleen de tast- en gezichts-voorstellingen.

Terwijl nu in de ruimtelijkheid der dingen (en dus in het feit dat ze als noodwendig ergens zijnde voor-

---

[1]) Zie blz. 72—73.

gesteld worden) een metafysisch-psychologisch probleem steekt, geeft de lokalisatie der tast- en gezichtsindrukken aanleiding tot een daarop bouwend empirisch-psychologisch probleem. Want het specifieke in iedere lokalisatie kan als wisselend moment niet als Subjektswerking verklaard worden. [1])

De ruimte-aanschouwing en de lokalisatie in de ruimte moeten alzoo wel onderscheiden worden. Zonder de apriorische ruimte-aanschouwing zou er van lokalisatie geen sprake kunnen wezen; echter is in haar de lokalisatie nog niet gegeven.

Het is overigens duidelijk, dat de ruimte-aanschouwing en de lokalisatie in de ruimte niet twee afzonderlijke processen zijn: de eerste komt tot stand zonder verloop van tijd en wordt in bepaalde gevallen openbaar in de lokalisatie. En wel moet men zich voorstellen, dat het voorstellende Subjekt, zijn ruimte-aanschouwing als 't ware werpende op bepaalde gewaarwordings-kwaliteiten die, naar aanleiding van hun specifieke kenmerken, maakt tot ruimtelijke waarden, verschillend overeenkomstig het verschil dier kwaliteiten. Iets overeenkomstigs zullen we vinden ten opzichte der tijd-aanschouwing.

Het specifieke in iedere lokalisatie, dat wat de eene lokalisatie van de andere onderscheidt, men kan ook zeggen, de nadere bepaling van „het te eeniger plaats" is dus van objektieve herkomst. Er moet hier alzoo een kauzale verklaring gezocht worden, een psycho-fysiologisch probleem doet zich hier dus voor.

De vraag waarvoor nu allereerst een oplossing gezocht moet worden, kan daarom aldus geformuleerd

---

[1]) Het zij nog eens opgemerkt, dat het begin der lokalisatie: in het eigen-lichaam, op de oppervlakte er van, ergens in de ruimte apriorisch is, afhankelijk van de ruimte-aanschouwing en de lichaamsopvatting te zamen.

worden: hoe zijn voor het bewust zijn de voorstellingen van op verschillende plaats in het zintuig inwerkende tast- en gezichtsprikkels onderscheiden? De vraag gaat daarbij naar den aard van het onafwijsbare plaatsteeken.

Dit probleem is beroemd geworden door de vele en belangrijke diskussies, waartoe het aanleiding gegeven heeft. Helmholtz heeft de verschillende hieromtrent bestaande inzichten in twee groepen verdeeld; twee mogelijkheden doen zich n.l. voor:[1]) het kan zijn, dat de lokalisatie afhankelijk is van bepaalde kwalitatieve eigenschappen der tast- en gezichts-gewaarwordingen, waardoor deze haar specifieke ruimtelijke waarde verkrijgen;[2]) men moet het substraat der lokalisatie dan zoeken in bepaalde aangeboren struktuur-eigenschappen van iedere bijzondere zenuw of haar zintuigelijk uiteinde; het kan ook zijn, dat zij afhankelijk is van een andersoortige gewaarwording, waaraan de kwaliteit der (inwendige tast-) voorstelling van een lichaamstoestand beantwoordt, naar aanleiding van de kwaliteit dier gewaarwording, aldus dat er een synthese tot stand komt van deze gewaarwording met die welke de kwaliteit der (uitwendige) tast- of de gezichtsvoorstelling vertegenwoordigt: men moet dan een associatief proces aannemen; in dit geval moet men meenen dat fylogenetisch een voor de lokalisatie gunstige inrichting van het zenuwstelsel zich ontwikkeld heeft.

De vertegenwoordigers der eerste opvatting heeft Helmholtz nativisten, die der tweede — waartoe hij zelf behoord heeft — empiristen genoemd.[3]) Op verschillende

---

[1]) Men zal bemerken, dat wij bij het weergeven dezer twee inzichten die tegelijk van uit onze opvatting interpreteeren.

[2]) Hierbij zou men dan aannemen, dat de gewaarwording naar meer dan één zijde kwalitatief bepaalbaar is (verg. blz. 80 en 82).

[3]) Het behoeft wel nauwelijks opgemerkt te worden, dat deze strijd tusschen empiristen en nativisten niet in verband staat met de filosofische strijdvraag tusschen empiristen en noölogisten. De

wijzen kunnen deze opvattingen intusschen gekombineerd worden.

Het kan niet in het plan dezer studie liggen hier een beslissing te zoeken, te meer niet, waar zoo velen der eerste onderzoekers als Helmholtz, Wundt, James, Stumpf, Münsterberg in dezen nog niet tot eensgezindheid hebben kunnen komen.[1] Het is ons genoeg in deze kwestie de apriorische en de objektieve momenten geïsoleerd te hebben, en te hebben vastgesteld, dat de lokalisatie kauzaal verklaard moet worden, maar dat zij tot vooropzetting heeft de ruimte-aanschouwing, die alleen in het transcendente Subjekt gefundeerd kan zijn.

Slechts hierop zij nog de aandacht gevestigd: volgens beide theorieën wordt uit een verwantschap van kwaliteit besloten tot een verwantschap van plaats; de eenheid van afstand zal dus beantwoorden aan de grootste verwantschap van bepaalde kwaliteiten. Maar nu is niet te zeggen, hoe die eenheid van afstand bepaald wordt, dus welke de maat is, waarmede wij meten; verondersteld ook al, dat het onderscheidingsvermogen ten dezen voor de verschillende menschen gelijkelijk ontwikkeld is, dan nog bestaat er geen gewisheid, dat wij allen de dingen even groot zien; hoogstens kan men vermoeden, dat de verschillende Subjekten een ook in dit opzicht gelijken voorstellingsaanleg hebben.

En ook worde het probleem der kontinuïteit, dat zich hier telkens voordoet, slechts gememoreerd; het

---

nativisten verdedigen niet een apriorischen ken-vorm, logisch voor alle ervaring, maar een aangeboren inrichting van het organisme.

[1] Een overzicht der kwestie vond ik in: Ribot, die experimentelle Psychologie der Gegenwart in Deutschland, Deutsche Ausgabe 1881 (zeer onjuist is het betreffende hoofdstuk betiteld: die Entstehung der Raumanschauung); Helmholtz, Physiologische Optik § 33; Wundt, Physiologische Psychologie 2e dl., 4e druk blz. 41 vv.

wortelt daarin, dat de kennis van een reeks plaatsen nog niet is die van een lijn of vlak. Bij de verklaring der bewegings-voorstellingen (in welker inhoud tijd en ruimte beide als apriorische momenten voorkomen), doet zich evenzoo deze moeilijkheid voor, dat de opvolgende waarnemingen van het punt A in x, daarna in y, ten slotte in z, nog niet is de waarneming van de beweging van A van de plaats x over y naar z.

Op het vraagstuk, in het leven geroepen door de lokalisatie van den prikkel, volgen verschillende andere, in het bijzonder zulke, die alleen de gezichts-voorstellingen betreffen, als aangaande het mechanisme van het binoculaire zien, de afstand-meting, het zien in perspektief: op alle welke wij niet hebben in te gaan.

Thans rest ons nog de nadere tijdsbepaling der voorstelling, waarin het onderscheid van waarneming en herinnering wortelt, te onderzoeken; het is echter onvermijdelijk, dat wij eerst de plaats der herinnering in het psychische leven bepalen en ons verzekeren of wij tot dus verre met goed recht haar als gelijkwaardig met de waarneming naast deze gesteld hebben. Want de beteekenis van het begrip „herinnering" is niet voor een ieder terstond zoo klaar als die van het begrip „waarneming"; wel is men aanstonds geneigd deze twee voor gelijksoortig te houden, daar beide de dingen en hun verschijnselen tot objekten hebben, maar bij nader inzien doen zich toch tegen deze gelijkstelling twee moeilijkheden gelden; wij willen echter aantoonen dat beide fiktief zijn.

In de eerste plaats komt bij de beschouwingswijze van het naïeve realisme, waarbij wij in onze dagelijksche bezigheden ten slotte toch allen leven, het ontstaan van waarneming en herinnering onder

een zeer verschillend aspekt. De waarneming moet daarbij opgevat worden als geheel van buiten af komstig, een afbeelding van de dingen en hun verschijnselen in den spiegel van het bewust zijn, de herinnering daarentegen als geheel van binnen uit als reproduktie eener vroegere voorstelling door de ziel voortgebracht; de waarneming ontstaat in een zintuigelijk proces, maar bij de herinnering funktioneeren de zintuigen niet.

En in de tweede plaats, wat den inhoud aangaat, schijnen waarneming en herinnering lang niet altijd gelijksoortig te zijn. Waargenomen worden uitsluitend de dingen, waaronder het lichaam, en hun verschijnselen, maar herinnerd wordt (naar het schijnt althans) niet alleen het vroeger waargenomene (een boom, een geluid): men herinnert zich evenzeer de zon te *hebben zien* ondergaan, een geluid meer *gehoord* te hebben; men zegt: ik herinner mij, dat *ik* over de landen ging, dat *ik* niet in den regen naar huis *wilde* wandelen, dat het *mij aangenaam* aandeed. Zoo schijnt dus niet alleen het vroeger waargenomene, maar ook de vroegere waarneming zelf en het geheele empirische (psycho-fysiologische) Ik en de aan een wilshandeling beantwoordende bewust-zijns-toestand en een gevoel herinnerd te kunnen worden. Nu kan de voorstelling (waarneming) zelf niet voorgesteld worden, noch ook de voorstellingen-komplex, die deel uitmaakt van het empirische Ik of een gevoel of een toestand van wilsbewustheid, want zij zijn bewust-zijns-toestanden. En zoo zou men dan geneigd kunnen zijn herinneren en bewust zijn op één lijn te stellen, hoewel van den anderen kant toch ook niet te ontkennen is, dat de dingen en hun verschijnselen herinnerd kunnen worden, en dat de herinnering zich daarbij als een voorstellings-vorm en wel als een zinnelijke voorstelling doet kennen.

Wat nu het verschil in ontstaanswijze van waarneming en herinnering aangaat, de afwijzing van het naïeve realisme omvat die van de prioriteit van het waargenomene tegenover de waarneming. En verder moet men er zich wel rekenschap van geven, wat men onder reproduktie eener voorstelling en (waarvan men ook pleegt te spreken) latente herinneringsbeelden te verstaan heeft, want deze termen, die bij goed verstand zeer bruikbaar zijn, staan niettemin in de populaire, onhoudbare opvatting van het herinnerings-mechanisme.

De bewust-zijns-toestanden zijn verschijnselen, *niet* dingen, ze kunnen dus niet terugkeeren, wèl kan er een bewust-zijns-toestand bestaan gelijk aan een *vroegeren*; een voorstelling kan ook niet een latent bestaan voeren als een opgeborgen ding. Omdat iedere herinnering betrekking heeft op iets vroeger voorgestelds of (naar wij voorloopig als mogelijk veronderstellen willen) op een vroegeren bewust-zijns-toestand, daarom schijnt het ons, dat er van die vroegere voorstelling (of dan dat vroegere bewust zijn) iets moet resteeren, is het ook latent, dat in bepaalde omstandigheden reëel kan worden.

Daar tegenover kan niet te krachtig benadrukt worden, dat een herinnering niets is dan een voorstelling (of dan een bewust zijn), waarvan het objekt niet, zooals dat der waarneming, is nu bestaande en nu gekend, maar vroeger bestaande en toen gekend: van een waarneming blijft na haar voorkomen niets over. „Een latent herinneringsbeeld" kan dus slechts beteekenen een mogelijke herinnering.

Een ander onderscheid in de ontstaans-voorwaarde van waarneming en herinnering betrof het fysiologische parallel-verschijnsel: aan de waarneming beantwoordt een zintuigelijk proces, aan de herinnering niet. Waar echter beider substraat een verschijnsel van een gan-

gliencel in de hersenschors is, daar kan het niet als een wezenlijk verschil gelden, dat de prikkeling, die als oorzaak van dat verschijnsel optreedt, in het eene geval ·van de periferie voortgeleid wordt en in het andere geval van een ander punt der schors.

In de ontstaanswijze van herinnering en waarneming bestaat alzoo, voor zooverre hun objekt gelijkwaardig is, geen aanleiding hen voor niet gelijksoortig te houden.

En wat nu het tweede bezwaar betreft: de herinnering heeft een objekt, en dus: òf ze is een voorstelling, òf herinneren is gelijkwaardig met bewust zijn.

Verder staat in allen geval vast, dat herinnering òok optreedt als zinnelijke voorstelling en er is geen reden, waarom deze zinnelijke voorstelling niet even goed als de waarneming bearbeid zou kunnen worden tot een niet-zinnelijke voorstelling of een oordeel, en waarom zij niet even goed als deze een gevoels-begeleiding zou kunnen hebben.

Wij hebben dus slechts na te gaan of er een herinnering bestaat van gevoelens zonder betrekking op een voorstellings-inhoud en van andere bewust-zijnstoestanden of van het empirische Ik in zijn geheel. Blijkt dat niet het geval te wezen, dan zullen we besluiten, dat er twee soorten van zinnelijke voorstellingen zijn, waarvan de eene, de waarneming, een nu gekend en nu bestaand ding, en waarvan de andere, de herinnering, en vroeger gekend en toen bestaand ding tot objekt heeft, uit welke beide door aktiviteit van den Geest andere soorten van voorstellingen en logische oordeelen voortkomen, en dat er een tweede vorm van herinnering, gelijkwaardig met het bewust zijn, niet bestaat.

Wanneer men nu de gevallen nagaat, waarin het empirische Ik en die, waarin een bewust-zijns-toestand deel schijnt uit te maken van een herinnerings-inhoud, zoo blijken deze samen te vallen: waar het Ik herin-

nerd schijnt te worden, daar staat het als logisch subjekt van een predikaat, dat een bewust-zijns-toestand uitdrukt, en omgekeerd komt een bewust-zijns-toestand hier niet voor dan als predikaat van het Ik als logisch subjekt. Om dit in te zien, moet men van den eenen kant opmerken, dat het Ik bij gebruikmaking van den infinitivus-vorm slechts niet bijzonderlijk tot uitdrukking in woorden komt, zoo is er geen verschil in beteekenis tusschen: ik herinner me toen zeer bedroefd geweest te zijn, en: ik herinner me, dat ik toen zeer bedroefd was; van den anderen kant zie men ook niet voorbij, dat, waar men zegt: ik herinner mij de zon te hebben zien ondergaan, het daar konsekwent zou wezen ook die representatieve toestanden, wier objekt een verrichting of een lichaams-toestand of -houding of -beweging is op overeenkomstige wijze onder woorden te brengen. Ware het niet, dat de niet-psycholoog zijn verrichtingen en lichaams-toestanden allerminst meent waar te nemen (al zou hij waarschijnlijk ook niet weten, hoe hij dan wel tot kennis daarvan komt), hij zou ongetwijfeld zeggen: ik herinner me, dat ik mijn lichaam waarnam in den toestand van snel loopen, van staan, van moe zijn. Tegen de herinnering van lichaams-akcidenties daarentegen heeft hij geen bezwaar, omdat aan de herinnering geen zintuigelijk proces beantwoordt.

Maar nu leert de innerlijke ervaring, dat er in werkelijkheid noch van bewust-zijns-toestanden noch van het empirische Ik herinnering bestaat.

Er bestaat geen herinnering van de voorstelling als representatieven bewust-zijns-toestand tegenover het voorgestelde; het is niet moeilijk met behulp der innerlijke ervaring zich hiervan te overtuigen. Wanneer wij zeggen: ik herinner me, dat ik de zon zag ondergaan, dan zou het juister wezen te zeggen: ik heb de gezichts-herinnering van de zon ondergaande. Zoo

ook wanneer men zegt: ik herinner me dat geluid dikwijls gehoord te hebben: het „dikwijls" kan niet herinnerd zijn, uit een som van vroegere gevallen wordt er toe besloten; het geluid werd vele malen waargenomen, ieder maal begeleid door andere, telkens verschillende, voorstellingen; daardoor kunnen de verschillende gevallen onderscheiden worden en ontstaan talrijke voorstellings-komplexen waarvan de bedoelde geluids-voorstelling deel uitmaakt; dit komt nu aldus tot uitdrukking in woorden: ik herinner me dat geluid dikwijls gehoord te hebben; het hooren zelf wordt echter niet herinnerd.

Op overeenkomstige wijze moeten ook zegswijzen geanalyseerd worden als deze: ik herinner me dat boek gelezen te hebben; waarbij de verhoudingen gekompliceerder zijn, omdat in het woord dat de waarnemingssoort uitdrukt, tegelijk nog de denk-operaties, die op de waarneming volgden, aangegeven zijn. In alle gevallen blijkt de representatieve bewust-zijnstoestand niet mede herinnerd te worden.

Een tweede vorm van bewust-zijns-toestanden is het gevoel. Hierbij denken we aan onze restriktie terug: introspektief blijkt wel, dat de herinneringen ethische of aesthetische gevoelswaarde hebben kunnen (niet zinnelijke, tenzij de gevolgen van het herinnerde nu waargenomen worden, het gevoel behoort dan ten slotte bij de waarneming: het wordt ook in het nu gesteld), maar van een herinnering van een gevoel, onafhankelijk bestaande, blijkt niets. Wel herinneren wij ons op een verleden dag verblijd geweest te zijn of een bepaalden smaak zeer onaangenaam gevonden te hebben, maar in deze herinneringen is geen gevoelsmoment: wij herinneren ons de omstandigheden, onze overwegingen, handelingen, gesprekken bij de bepaalde gelegenheid, indien het gevoel tot een duidelijk affekt geworden is, misschien ook wel een deel der uitdruk-

kings-bewegingen of andere begeleidende lichamelijke verschijnselen, en besluiten tot het verleden zinnelijk gevoel; het kan ook zijn, dat we het waargenomene ons herinnerende, weten, dat de beantwoordende waarneming behagen of onbehagen opwekt. [1]) Vrij onnauwkeurig plegen wij in zulke gevallen te zeggen, dat we ons herinneren verblijd te zijn geweest.

Wij besluiten alzoo, dat wel in enkele gevallen de herinnering, als voorstelling, gevoelswaarde heeft, maar dat herinnering van een gevoel niet bestaat.

Na de voorstellingen en gevoelens blijven van de bewust-zijns-toestanden nog de toestanden van wils-bewustheid overig. Ook van het eigenlijke moment van wils-bewustheid, bestaande in het besef van doelstelling en dat van spontaniteit [2]) blijkt herinnering niet voor te komen. Van al onze wilshandelingen, als wandelen, eten, weggaan, hetzij ze met of zonder bewuste doelstelling (al of niet automatisch) tot stand gekomen zijn, herinneren we ons slechts de verrichting, welke als voorgesteld bestaat, zonder besef, dat deze door ons willen spontaan is voortgebracht; volgens het in ons zijnde spontaniteits-besef vatten we echter onze verrichtingen in het algemeen op als door ons willen voortgebracht, en dus, indien de vraag ons opkomt, ook die welke we ons herinneren.

Gekompliceerder wilshandelingen zijn in de herinnering gekenmerkt door het overleg, dat er aan vooraf ging. En indien de verrichting ons inspanning gekost heeft, zoo worden voorstellingen van geforceerde spierkontrakties en samengaande lichaamstoestanden medeherinnerd.

---

[1]) Echter mag men hieruit niet op maken, dat gevoelens voorgesteld worden. Dat er van een besluiten tot en weten van verleden gevoelens sprake kan zijn, is alleen door intermediair van hun symbolen, de zinnelijk voorstelbare naam-aanduidingen.

[2]) Hierover nader in het vierde hoofdstuk.

De aandachtige beschouwing is in de herinnering van de gewone waarneming alleen onderscheiden door de meerdere klaarheid van het beeld en de begeleidende herinneringen van spierkontrakties.

Zoo bestaat er dan geen herinnering van bewustzijns-toestanden. En nu het Ik. Ook hier beroepen we ons op de innerlijke ervaring en zeggen, dat er van het empirische Ik geen herinnering bestaat; wèl treedt in de gevallen, dat een lichaams-akcidentie herinnerd wordt, het eigen-lichaam als faktor van den inhoud op, maar dit levert van zelf geen moeilijkheden.

Echter heeft het woord „ik" wel degelijk beteekenis in den herinnerings-inhoud en wel deze, dat daarin tot uitdrukking komt het besef van de identiteit van het Ik dat herinnert en het Ik dat waargenomen heeft. Dit identiteits-besef nu is essentieel in het herinneren, zonder dat zou het zijn beteekenis niet hebben, in iedere herinnering is het dan ook aanwezig en onder woorden te brengen. Vandaar ook wel, dat wij onze herinneringen zoo vaak aldus onder woorden brengen dat zij bewust-zijns-toestanden schijnen te betreffen, want zoo slechts kan dit besef tot uitdrukking komen.

Het identiteits-besef nu kan in niets anders gegrond zijn dan in het transcendente Subjekt, den drager van het empirische Ik en het eenige onveranderlijke in ons wezen. Het zich-zelf-bewust-zijn dat met iedere voorstelling samengaat, [1]) treedt dus in de herinnering op als identiteits-besef. —

Noch van den voorstellingen-komplex, die van het psycho-fysiologische Ik deel uitmaakt, noch van bewustzijns-toestanden in het algemeen bestaat er alzoo herinnering. Daar het voorgestelde als zoodanig niet tot het psychische leven behoort, is hier in het voorbij-

---

[1]) Zie blz 8, 3e noot.

gaan dus deze niet onbelangrijke konklusie gewettigd, dat er van het psychische leven geen herinnering bestaat.

Wij hebben nu de plaats der herinnering in de psychologie bepaald, ons onderzoek leert, dat van herinnering slechts sprake kan zijn als van een aan de waarneming volkomen gelijkwaardigen bewust-zijns-toestand.

Wij keeren nu tot ons punt van uitgang terug, en zoeken den aard van het verschil tusschen waarneming en herinnering op: we hebben het daartoe te preciseeren.

Onder invloed der tijd-aanschouwing, die, naar wij vonden, [1] op twee wijzen den inhoud der voorstelling bepaalt, wordt deze: het ding te eeniger tijd gekend in een bepaalde sekwentie als te eeniger tijd zijnde.[2] De inhoud der waarneming wordt nu: het ding gekend in een bepaalde sekwentie als nu zijnde, en de inhoud der herinnering: het ding vroeger gekend in een bepaalde sekwentie als vroeger (toen) zijnde.

Er moet dan vastgehouden worden, dat zoowel eenige waarneming als eenige herinnering op de aangegeven wijze [illegible]

[illegible]

in een bepaald milieu en op een bepaalden afstand, zooals we het èèns waargenomen hebben: het herinneringsbeeld is niet samengesteld uit verschillende sukcessieve waarnemingen, maar beantwoordt aan één bepaalde waarneming: het „vroeger" is ook hier aanwezig, alleen heeft het zijn nadere bepaling verloren, daar wij geen herinnering bewaard hebben van de omstandigheden waaronder de waarneming bestaan heeft. En ook het waargenomene is niet zonder tijdsbepaling, maar is in het nu: fiktief is dan ook de tegenstrijdigheid, die men wel gemeend heeft in de verhouding van tijd en herinnering te ontdekken, deze n.l., dat wij den tijd slechts kennen in de herinnering, en dat te gelijk de herinnering den tijd veronderstelt (meer frappant dan juist kan men het ook aldus uitdrukken: zonder herinneren is er geen tijd en zonder tijd geen herinneren): want in de waarneming bestaat evenzeer kennis van tijd als in de herinnering: slechts zouden we zonder herinnering alleen het nu kennen. [1])

Het onderscheid tusschen waarnemen en herinneren gaat dus parallel aan dat der plaatswaarde, met dit verschil in direkt verband met het verschil van gebied van ruimte en tijd, dat bij de lokalisatie alleen het bestaan van het ding bepaald wordt, bij het onderscheid tusschen waarnemen en herinneren daarenboven zijn gekend zijn.

Evenals nu bij de lokalisatie in de ruimte het „te eeniger plaats" zijn van het ding aprioriseh is en de nadere bepaling er van objektief, zoo moet ook het te eeniger tijd zijn van het ding en het te eeniger tijd kennen van het Subjekt aprioriseh wezen, maar de nadere bepaling daarvan objektief, want in de aktiviteit des Geestes kan geen wisseling zijn. Men moet hier aannemen, dat het in tijdsopvolging aanschou-

---

[1]) Over de beteekenis van het nu, zie blz. 106 vv.

Het zich ook hier verheffende probleem der kontinuïteit blijve daarbij onoverwogen, maar niet ongememoreerd.

Ten slotte zij nog een tegenwerping voorkomen. Ieder vroeger is eenmaal een nu geweest, aan iedere herinnering gaat dus een waarneming vooraf, en men zou, waar wij het verschil tusschen deze twee voorstellings-soorten van gewaarwordings-kwaliteiten afhankelijk stellen, de verklaring kunnen eischen van het feit, dat nooit een herinnering zonder voorafgaande waarneming voorkomt: want in het komen en gaan der gewaarwordingen op zich zelf is de noodzaak hiertoe niet te vinden. Deze vraag moet echter op wijder plan gebracht worden; na het probleem van de verklaarbaarheid der gewaarwordingen (als objektieve voorstellings-elementen) bestaat zij niet meer. [1]

III.

De associatie van voorstellingen.

We hebben nu de zinnelijke voorstelling in haar elementen ontleed en deze in twee groepen scheidende, de algemeene verklaring gegeven van ieder hunner en daarmede van de voorstelling in haar geheel.

Volgens onze vooropzettingen moest de verklaring van de apriorische elementen daarin bestaan, dat ze opgevat werden als doelwerkingen gegrond in het aktieve Subjekt, van de objektieve, dat ze beschouwd werden in betrekking met de hen begeleidende hersenverschijnselen, als waren die hun achtergrond, en dat ze geacht werden door den kauzaal-nexus dezer medebepaald te zijn; waarbij wel op te merken valt, dat

[1]) Zie hierover blz. 35.

de realiteit der voorstellings-elementen een andere is dan die der hersenverschijnselen.

Het opkomen der zinnelijke voorstelling in haar geheel komt dus onder dit aspekt: gedetermineerd in het eene, algemeene kauzaalverband der fysische ververschijnselen, ontstaan op een oogenblik bepaalde hersenverschijnselen (prikkelingen van gangliencellen, voortgeleid van zintuigcellen of van andere gangliencellen); aan deze beantwoorden bij wijze van parallelverschijnselen bepaalde objektieve voorstellings-elementen (gewaarwordingen), in welke het voorstellende Subjekt aanleiding vindt tot realiseering van zekere vormen zijner aktiviteit; zoo komt op het moment van het ontstaan der gewaarwordingen een synthese tot stand van apriorische en objektieve momenten, waaruit de zinnelijke voorstelling geboren wordt.

Voor de psychologische beschouwing is dus de gegeven *opvolging* der zinnelijke voorstellingen [1]) ieder met de haar specifieke kenmerken noch in den Geest, noch in de voorstellingen zelf gegrond, maar in de kauzale opvolging der fysische verschijnselen: dat op voorstelling A na een bepaald tijdsverloop volgt voorstelling B en niet, al of niet na een ander tijdsverloop, voorstelling C, is slechts uit het oorzakelijk gedetermineerde verloop der fysische verschijnselen te verklaren. Het is duidelijk, dat de opvolging der voorstellingen hierdoor nog geenszins begrijpelijk is geworden, dat we hier staan voor een onoplosbaar mysterie, maar als wetenschappelijke verklaring is deze opvatting bevredigend.

Voor de waarnemingen nu wordt dit algemeen erkend: hun opvolging wordt door eenieder afhanke-

---

[1]) Direkt bestaat er slechts een opvolging van *zinnelijke* voorstellingen, want de andere soorten van voorstellingen ontstaan uit deze, zonder tijdsverloop (zie blz. 59). De associatie betreft dus uitsluitend zinnelijke voorstellingen.

lijk gesteld van de akcidenties der dingen en van het lichaam: de opvolging mijner gezichts-waarnemingen is afhankelijk van de volgorde, waarin de dingen mijn oogen voorbijgaan en van de evenzeer kauzaal voortgekomen bewegingen van mijn hoofd, de akkomodatie mijner oogen en de voortgeleiding der prikkels van de retina naar het schorscentrum. Niemand zal voor de volgorde der waarnemingen een grond in deze zelf zoeken.

Maar voor de herinneringen is het anders; hier is de afhankelijkheid van het fysische gebeuren niet zoo klaarblijkelijk: hier bestaat het probleem van de associatie der voorstellingen.

„Associatie van voorstellingen" is ons een zoo gemeenzame term geworden, dat het misschien niet onwenschelijk is zich er rekenschap van te geven, wat men er mede uitdrukken wil. Begrijpt men onder associatie slechts een aaneenrijing der voorstellingen, zoo is tegen den term geen bezwaar in te brengen: de opvolging van voorstellingen (nauwkeuriger gezegd de opvolging in het voorstellen) bestaat als feit der innerlijke ervaring. Maar wil men in het woord associatie uitdrukken, dat de eene voorstelling het opkomen der andere determineert, dan wordt het anders, dan heeft men de innerlijke ervaring met zijn spekulatie vermengd: dan is de associatie een theorie geworden, en tegen deze theorie zijn stellig bezwaren in te brengen.

Zoo ook is het met de verschillende vormen van associatie, die men onderscheiden heeft: vat men ze op als regels, induktief uit de ervaring opgesteld, dan zijn ze direkt aannemelijk: de ervaring leert bijv. onwedersprekelijk, dat een associatie van zinverwante voorstellingen dikwijls voorkomt; vat men ze echter op als wetten van het voorstellingenverloop, dan zijn ze onaannemelijk, want er kan in de voorstellingen zelf

geen noodzaak liggen voor hun opvolging; deze is uitsluitend te zoeken in de kauzale opvolging der begeleidende fysiologische verschijnselen.

Er doet zich nu dit vraagstuk voor: hoe zijn de verschillende vormen van associatie, die men onderscheiden heeft, en die een ieder erkennen moet, te vereenigen met een psycho-fysiologische interpretatie van de opvolging der voorstellingen?

Sinds Aristoteles heeft men nu twee vormen van associatie onderscheiden en bij ieder van deze weer twee onder-vormen:

1. De kontakt-associatie, (externe associatie, „aüssere Association" der Duitschers) dat is de associatie van voorstellingen, wier gelijke [1]) hetzij *a)* gelijktijdig, hetzij *b)* onmiddellijk na elkaar in het bewust-zijn zijn geweest.

2. De verwantschaps-associatie (interne associatie, „innere Association" der Duitschers), dat is de associatie van voorstellingen, wier inhoud een zinnelijke of logische overeenkomst hebben. Oorspronkelijk onderscheidde men hier nog overeenkomst en tegengesteldheid; op grond echter der overweging, dat tegengesteldheid een overeenkomst veronderstelt, heeft men in navolging der Engelsche psychologen deze onderscheiding te recht laten vallen.

Zooals gezegd, het bestaan van deze associatie-vormen is onbetwistbaar: een ieder kent ze in eigen ervaring. Echter is van al deze vormen alleen de associatie van zinnelijke voorstellingen die gelijktijdig bestaan hebben, terstond met de kauzale interpretatie van de opvolging der voorstellingen goed te vereenigen. Het is goed in verband te brengen met onze verdere

---

[1]) Men moet er zich ook hier wel rekenschap van geven, dat voorstellingen verschijnselen zijn, niet dingen, en dat zij dus niet kunnen terugkeeren; wel kan er een voorstelling bestaan gelijk aan een vroegere, een voorstelling van hetzelfde ding dus.

zenuw-fysiologie en -anatomie, dat bij een gelijktijdige prikkeling van twee gangliencellen der hersenschors het proces overgaat op de hen verbindende zenuwbaan, en dat deze dan voortaan beter dan andere banen geschikt zal zijn een prikkel van een der twee gangliencellen voort te geleiden.[1]) Zoo is dus de associatie van gelijktijdige prikkels verklaarbaar en daarmede die van zinnelijke voorstellingen, wier gelijke ter zelfder tijd bestaan hebben.

Maar van de andere vormen kan dit niet gezegd worden. Münsterberg heeft er te recht op gewezen, dat ook de associatie van zinnelijke voorstellingen, wier gelijke elkander eenmaal opgevolgd hebben, psycho-fysiologisch onverklaarbaar is. Hij heeft verder voor het bestaan van dezen vorm van associatie een bevredigende verklaring gegeven.[2]) Volgens hem zijn hier twee mogelijkheden: òf de elkaar opvolgende voorstellingen zijn korten tijd nog te zamen in het bewust-zijn geweest: er is in dat geval dus een gelijktijdigheids-associatie; òf er zijn reflexbewegingen in het spel: wanneer nl. eenmaal op de beweging A de beweging B volgt, dan kan tusschen den centripetalen prikkel, die bij de uitvoering van A ontstaat en den gelijktijdigen, centrifugalen prikkel, die de beweging B veroorzaakt, een subkortikale betrekking tot stand komen, waardoor B voortaan reflexmatig op A volgen zal. Wanneer er nu een voorstelling *a* in het bewust-zijn is, waaraan beantwoordt de fysische prikkel *α*, afhankelijk van de beweging A, zoo zal deze laatste prikkel reflexmatig (subkortikaal) de beweging B verwekken, die weer den centripetalen prikkel *β* oproept met *b*

[1]) Zie Münsterberg, Beiträge I blz. 129.

[2]) Zie Münsterberg, die Association successiver Vorstellungen, Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane, herausgegeben von Ebbinghaus und König, 1ster Bd.

tot psychisch parallel-verschijnsel, onderwijl is op de de beweging B weer reflexmatig C gevolgd enz.; er ontstaat in dit geval dus een opvolging der voorstellingen *a*, *b*, *c* zonder dat er een beantwoordend eenvoudig voortschrijdend hersenproces is. Experimenteel heeft hij verder aangetoond, dat door een sukcessieve prikkeling van twee gangliencellen dier verbindingsbaan niet boven andere banen toebereid wordt voor de voortgeleiding van prikkels, die een dezer cellen treffen.

In de gevallen waar twee voorstellingen *a* en *b*, wier inhouden zinverwant zijn, in associatief verband blijken te staan, zonder dat een vroeger gelijktijdig voorkomen van in inhoud gelijke voorstellingen aannemelijk is, moet gepostuleerd worden een zinnelijke-kwaliteitenkomplex, die zoowel van voorstelling *a* als van voorstelling *b* deel uitmaakt, of een voorstelling *c*, die zoowel met een voorstelling *a* als met een voorstelling *b* te gelijkertijd bestaan heeft, en dit zoowel waar een zinnelijke als waar een logische overeenkomst bestaat. Een voorbeeld van het eerste geval is de associatie van woorden als klank en dank. In werkelijkheid wordt hier niet aan „klank" „dank" verbonden: „ank" vertegenwoordigt een komplex van voorstellings-kwaliteiten, die niet gereproduceerd behoeven te worden. Men moet zich de toedracht dezer associatie veel eer aldus denken: de geluiden-komplex „ank" is menigmaal, evenals nu met „kl", gekombineerd geweest met „d": daardoor kan door de bindende kwaliteiten-komplex „ank" „d" op „kl" volgen.

Een voorbeeld van associatie van logisch verwante voorstellingen is die van Napoleon en Alexander den Groote: deze twee voorstellingen hebben geen zinnelijke verwantschap. Nu zal niet altijd op „Napoleon" „Alexander de Groote" volgen; het geval is denkbaar, dat op „Napoleon" „Mohammed" volgt. Er schuift zich hier

een voorstelling in, die den gang der associatie beslist. De zinnelijke voorstelling Napoleon kennen we in verschillende milieus (als inhouden van begeleidende gelijktijdige voorstellingen): vaak hebben we hem ons voorgesteld als legeraanvoerder, kommandeerende, uitgaande op overwinningen; in een overeenkomstig milieu hebben we ons Alexander den Groote herhaaldelijk gedacht: hier is dus een zinnelijke voorstellingen-komplex, die van Napoleon tot Alexander kan leiden. Maar een ander maal hebben we ons Napoleon voorgesteld als epilepticus ter aarde vallende: zoo ook hebben we ons Mohammed wel verbeeld: in dit geval zullen we van „Napoleon" tot „Mohammed" komen. De kauzaal voortgebrachte konstellatie der voorstellingen, die het tusschenlid bepaalt, is hier dus beslissend. [1])

In sommige gevallen hebben twee voorstellingen in verband met hun logische betrekking vaak te *zamen* als bewust-zijns-verschijnselen bestaan. Het markantste voorbeeld hiervan is wel het associatief verband tusschen de voorstelling van het ding en van zijn naam. Wij kunnen hier niet ingaan op het geweldige probleem van het ontstaan der naam-aanduiding: alleen zij opgemerkt, dat er tusschen den naam en het benaamde oorspronkelijk een in het geheel niet associatief verband bestaat; wie dit ontkende, zou het wezenlijke van dit verband voorbij zien: de naam is symbool van het benaamde, en wel wordt niet alleen het voorgestelde benaamd, ook velerlei bewust-zijns-toestanden (speciaal gevoelens), kunnen op deze wijze in symbolen voorgesteld worden. Ten gevolge dier betrekking nu komen naam en benaamde

---

[1]) Zie hierover ook: Alfred Lehmann über Wiedererkennen, Philos. Studien Bd. V. Hij betoogt, dat alle verwantschaps-associatie tot kontakt-associatie te herleiden is.

zeer dikwijls te gelijkertijd voor als voorstellings-inhouden, waaruit secundair een zeer vast associatief verband ontstaat.

Deze secundaire betrekking nu van naam en benaamde is ongetwijfeld van groote beteekenis bij de verwantschaps-associatie. Het is niet moeilijk er voorbeelden van te vinden: wanneer we den klank „trein" hooren, zoo volgt daarop de gezichts-voorstelling van een trein, waaraan zich die van een coupé kan vasthechten. Door dit associatieve verband van naam en benaamde is het ook, dat de voorstelling van een ding, die van het vaste begrip, waaronder het valt, kan oproepen. Over de bijzondere beteekenis van den naam voor het begrip spreken wij later; [1]) hier moge de opmerking volstaan, dat associatie van de voorstelling van een konkreet ding, gekenmerkt door de zinnelijke kwaliteiten *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f* met het door *d*, *e*, *f* bepaalde begrip niet mogelijk zou zijn, indien niet *d*, *e*, *f* de naam-aanduiding (*h*) van het begrip opriepen.

Op dergelijke wijze kan ook de associatie van twee niet verwante begrippen als dier en plant, tot stand komen, doordat hun naam-aanduidingen vaak te gelijker tijd inhouden van zinnelijke voorstellingen waren.

Er is in dezen geen eind aan de voorbeelden: waar alle associatie uit begeleidende fysiologische verschijnselen geïnterpreteerd moet worden, en dus de verwantschaps-associatie, tenzij tevens kontakt-associatie, zonder verbindende voorstellings-kwaliteiten onverklaarbaar is, daar moge het gezegde volstaan ter aanduiding, hoe men zich de toedracht van dezen associatie-vorm te denken heeft [2]).

---

[1]) Zie § 2, II van dit hoofdstuk.

[2]) De bespreking der associatie onder invloed van het gevoel tellen wij uit tot in het vierde hoofdstuk.

door interkurrente logische arbeid anders gepercipieerd, dan zij direkt waargenomen worden. Telkens wordt hier uit een tot dus verre gekonstateerden samengang besloten tot een noodwendigheid van dien samengang: een logisch moment is hierbij dus onmiskenbaar. De onoverwinnelijkheid van vele gevallen van optisch bedrog, zelfs bij verbeterd inzicht, demonstreert de vastheid dezer induktes.

Op twee modifikaties der voorstelling, meer zuiver psychologisch, en eveneens slechts door onbewuste logische arbeid te verklaren, zij hier nog gewezen.

De eerste betreft een nadere bepaling der akcidenties. De onderscheiding van eigenschappen, toestanden en verschijnselen [1]) eischt n.l. verklaring. *In* de gewaarwordingen kan deze onderscheiding niet gegeven zijn, want dezelfde voorstellings-kwaliteit *wordt* ten dezen verschillend opgevat; zoo houden wij roodheid soms voor een toestand en soms voor een eigen*schap* Bij nadere beschouwing blijkt hieromtrent het volgende.

De kwaliteiten der eigen-lichaams-voorstellingen vatten wij op als afhankelijk van lichaams-toestanden; dit is aldus in te zien, dat wij hier het opkomen der akcidentïe, een verandering dus, bemerkende, een eigenschap terstond uitsluiten. We hadden vroeger reeds gelegenheid op te merken, dat in de eigenlijke orgaan-voorstellingen de toestand steeds de beteekenis heeft van een afwijking van den normalen staat (waarvan geen duidelijke voorstellingen bestaan) en dat in de voorstellingen van den inwendigen tastzin de toestand in betrekking tot de ruimte gebracht en dus als houding opgevat wordt; een opvolging van houdingen vertegenwoordigt daarbij voor ons een beweging. [2])

---

[1]) Over het verschil dezer drie zie blz. 69.

[2]) Zie echter blz. 90.

Wat de overige voorstellingen (behalve die van den gehoorszin) betreft, zoo bestaat hier in het algemeen geen aanleiding de akcidenties als toestanden, dus als voorbijgaand, op te vatten: het opkomen der voorstellingen stellen we afhankelijk van bewegingen van het lichaam, of er is een beweging van het ding zelf, en dan is het opkomen der voorstelling daarin verklaard; in het algemeen is er hier geen aanleiding om te meenen, dat de waargenomen akcidentie in de plaats eener andere van hetzelfde ding getreden is, er wordt hier dus een eigenschap aanvaard. Alleen indien we een verandering konstateeren, indien we een stuk ijzer van donker gekleurd, rood zien worden, zoo vatten we de nieuwe akcidentie als een toestand op, en indien we voortaan een gloeiend stuk ijzer zien, besluiten we induktief, dat de waargenomen akcidentie een toestand is.

De gehoors-voorstellingen staan in dezen alleen: de geluiden vatten we op als verschijnselen der dingen. Dat ze niet de beteekenis van eigenschappen hebben kunnen, is bij hun voorbijgaand optreden zonder begeleidende voorstellingen van eigen-lichaams- of dingsbewegingen duidelijk. Dat we ze als verschijnselen en niet als toestanden opvatten, moet daarmede samenhangen, dat een geluid niet uit een kontinuen toon bestaat, maar uit een gestadig veranderende mengeling van tonen, die niet ieder van dings-deelen, ten opzichte van elkander gelokaliseerd, afhankelijk worden gesteld; de verandering treedt hier dus op den voorgrond.

De tweede vorm van logische arbeid hier bedoeld, betreft een induktie, die mede van zeer groote beteekenis is voor de vorming van ons wereldbeeld.

Wij plegen de zinnelijke voorstelling aan te vullen met onze herinneringen; de meeste totaal-waarnemingen bestaan uit waarnemingen van één zin en die ver-

rijkt met onze herinneringen. Ja, zoo zeer is dit het geval, dat we bij een bepaalde gezichtswaarneming onmiddellijk meenen een boom te zien, hoewel de feitelijke toedracht is, dat we op grond onzer gezichtswaarneming, die een ding geeft gekend in zijne zichtbare akcidenties, verschillende andere, bijv. tastbare, akcidenties, die in de ervaring zeer vaak met de gegevene samengingen, er bij veronderstellen en zoo besluiten tot het ding „boom": zoodat we misleid worden, indien we voor een behendig vervaardigde nabootsing staan. De induktie is hier niet betwijfelbaar: met associatie van objektieve voorstellings-elementen komt men hier niet uit, want daarmede wordt nog niet verklaard, dat de geassocieerde voorstellings-elementen ook hier aanwezig geacht worden: uit een dikwijls gekonstateerd samengaan wordt hier besloten tot de noodwendigheid van dat samengaan. De beteekenis van het ding, dat drager is van een veelheid van akcidenties, komt daarbij weer aan het licht.

Ten slotte worden de zinnelijke voorstellingen nog door vergelijkingen gemodifieerd, zoowel wat hun kwaliteit, als wat hun intensiteit aangaat. Beschaduwde sneeuw komt ons voor van het zuiverste wit te zijn, tot dat een er naast liggend sneeuwvlak door de zon beschenen wordt, dan wordt het blauw-wit; water van een bepaalde temperatuur houden we voor warmer, wanneer de tastende hand van te voren in kouder dan wanneer zij in warmer water gedompeld was; de intensiteit van een geluid bepalen wij naar haar onderscheid met die van gelijktijdige of onmiddellijk voorafgaande. Alleen experimenteel kan de invloed der hier zich inschuivende vergelijkingen bepaald worden, maar terstond reeds blijkt haar beteekenis.

Hiermede hebben we ons onderzoek der zinnelijke voorstellingen voltooid. Ook in de logische en vergelijkings-operaties, die bij haar tot stand komen een rol bleken te spelen, zullen we later apriorische en objektieve bestanddeelen te onderscheiden hebben.

Resumeerend kunnen we als een resultaat van ons onderzoek als algemeene vormen van den inhoud der zinnelijke voorstelling deze drie schema's aangeven:

a. het ruimtelijke eigen-lichaam nu (resp. vroeger) gekend in een bepaalden toestand, afwijking van een bepaalden graad (resp. houding) zijnde op een bepaalde plaats, zijnde nu (resp. vroeger: toen).

b. het ruimtelijke eigen-lichaam nu (resp. vroeger) gekend in de inwerking van een bepaalde intensiteit van een ruimtelijk ding en dat nu (resp. vroeger: toen) gekend in een bepaalde eigenschap (ev. een bepaalden toestand), zijnde op een bepaalde plaats, [bij de tastvoorstellingen nog: van een bepaalde gedaante], zijnde nu (resp. vroeger: toen).

c. het ruimtelijke ding nu (resp. vroeger) gekend: in de gehoors-voorstellingen: in een bepaald verschijnsel en dat van een bepaalde intensiteit; in de gezichtsvoorstellingen: in een bepaalde eigenschap of een bepaalden toestand, — op een bepaalde plaats zijnde [bij de gezichts-voorstellingen daarenboven: van een bepaalde gedaante], nu (resp. vroeger: toen) zijnde.

Als voornaamste bestanddeelen fungeeren daarbij het ding ter eene en de akcidentie ter andere zijde.

De zinnelijke voorstelling bleek ons dus wel van zeer gekompliceerde samenstelling te zijn. In haar nu is het begin van alle bewust ziele-leven; alle verdere psychische verschijnselen zijn na haar; onmiddellijk of middellijk strekken de zinnelijke voorstellingen den Geest tot aanleiding andere vormen zijner aktiviteit te openbaren.

In de volgende paragrafen en hoofdstukken zal dit te demonstreeren zijn.

---

§ 2. Het logische oordeel en de logische voorstellingen.

Plan dezer paragraaf.

Op het onderzoek der zinnelijke voorstellingen volgt dat van het oordeel en de logische voorstellingen, want deze ontstaan uit een bearbeiding, waartoe zinnelijke voorstellingen het materiaal bieden. Kenmerkend voor die bearbeiding is dat er een geheel nieuwe representatieve toestand uit voorkomt.

Het zijn deze bewuste denk-operaties, die het recht geven elders naar analogie te besluiten tot gelijksoortige, onbewust tot stand komend.

De taak van den psycholoog, die het oordeel en de logische voorstellingen onderzoekt, is een andere dan die van den beoefenaar der logika. De psycholoog heeft de logische voorstellingen te beschouwen als bewust-zijns-toestanden, waarvan hij een analyse en verklaring moet zoeken; meer bepaaldelijk zullen wij in verband met onze vraagstelling hebben aan te geven, welke apriorische en welke objektieve momenten er hier te onderscheiden vallen. Gansch anders is het werk van den logicus: hij heeft een kunstleer van het denken op te stellen en denkwetten te zoeken. Zoo is de analyse der induktie aan den psycholoog opgedragen, maar aan den logicus de vaststelling in algemeene formules van de gevallen, waarin induktie geoorloofd is.

Hebben alzoo psychologie en logika ten opzichte van een zelfde objekt een geheel verschillende vraagstelling, zoo blijkt tevens, dat de logika bouwen moet op de gegevens der psychologie, die mede is haar hulpwetenschap: de logika begint, waar de psychologie ten einde is.

Wij willen nu achtereenvolgens van het logische oordeel, het logische begrip, de induktie en de deduktie de analyse ondernemen: zoo zullen we alle representatieve toestanden van logische waarde doorloopen. Daarbij houden we ons aan het principe, dat alleen wat aan gewaarwordingen beantwoordt kauzaal verklaard kan worden.

I.

Het logische Oordeel.

Het logische oordeel is een zeer bijzondere bewustzijns-toestand, het neemt een aparte plaats in onder deze representatieve toestanden, waaronder het evenwel, omdat er iets geheel nieuws in ontstaat, toch zeer zeker te rangschikken is. De oordeelvorming komt tot stand naar aanleiding van alle soorten van voorstellingen, eerst de zinnelijke, daarna de overige; zij is als een terugslag op deze; voorgesteld wordt: het ding gekend in zijn groenheid [1]) (het groene ding), geoordeeld wordt: het ding is groen; voorgesteld wordt: dit dan-dat-hoogere huis, geoordeeld wordt: dit huis is

[1]) De overige bestanddeelen der zinnelijke voorstelling kunnen hier als indifferent achterwege blijven, want de bearbeiding, waarin de oordeelvorming bestaat, treft hen niet. De tijdswaarde der voorstelling komt in de copula tot uitdrukking. Daar men bij de bestudeering van het psychische leven, om niet in te groote gekompliceerdheid zich te verwarren, telkens de eenvoudigste gevallen onderzoeken moet, zoo nemen we hier onze voorbeelden steeds zoo eenvoudig mogelijk.

dan-dat-hooger. Wij gaan hier uit van oordeel volgende op de zinnelijke voorstelling.

Wat het wezen van het logisch oordeel betreft, zoo houden de associatie-psychologen (als Stuart Mill, Herbert Spencer, Alexander Bain, Ziehen) het voor een associatie-produkt, en zoo ook plegen de niet op psychologie bouwende logici het te houden voor een eigenaardige betrekking tusschen voorstellingen. In tegenstelling hiermede komt het mij voor, dat introspektief onderzoek in het oordeel allereerst een analyse der voorstelling doet kennen. Zoo ook is het inzicht van Wundt. [1]) Hetzelfde is bij ons te lande ook door Dr. J. D. Bierens de Haan betoogd. [2])

In het oordeel lijkt mij principieel slechts één voorstelling aanwezig te zijn en die geanalyseerd, en wel aldus, dat de analyse alleen betreft het ding en zijn akcidentie, de wezenlijkste bestanddeelen der voorstelling; zoo volgt op de voorstelling: groene weide het oordeel: de weide — is (was) groen.

Uit het feit, dat er in het oordeel slechts één voorstelling is, blijkt reeds, dat hier geen associatie in het spel is. Het onderzoek der zinnelijke voorstellingen leert niet, dat eerst waargenomen wordt een ding en daarna groen of blauw; in eens gekoncipieerd wordt: groen ding, blauw ding.

Men moet zich hier niet laten misleiden door de komplikaties der voorstelling door logische arbeid en daarmede in verband de vormen onzer in verloop van vele eeuwen ontwikkelde taal: wanneer wij een ding

---

[1]) „Für das psychologische Verständniss der Urtheilsfunction ist es von fundamentaler Bedeutung, dass dieselbe nicht als eine synthetische, sondern als eine analytische Function aufzufassen ist.” (Wundt, Grundriss der Psychologie blz. 311.)

[2]) Dr. J. D. Bierens de Haan, De Uitkomst der Eleatische Filosofie, Tweemaandelijksch Tijdschrift onder redaktie van Van Deyssel en Verwey, 2e jaargang deel I blz. 153.

waarnemen, dat behalve in zijn groenheid nog in andere eigenschappen gekenmerkt is, zoo veronderstellen wij induktief er nog andere eigenschappen bij; zoo ontstaat een eigenschappen-komplex, welks drager wij „weide" noemen. Indien men in dit geval dus zegt: ik zie een weide, zoo uit men slechts op een bijzondere manier: ik zie een ding gekenmerkt in deze bepaalde eigenschappen.

Men zou nog kunnen meenen, dat in het oordeel: de hemel is blauw, „hemel" en „blauw" ieder ontstaan uit een abstraktie-proces: eens zagen we den hemel blauw, een ander maal grijs, op een avond rood, en abstraheerend van de wisselende kleur stellen we het begrip „hemel" en op overeenkomstige wijze het begrip „blauw", en dat nu het oordeel „de hemel is blauw" in een associatie van die twee begrippen ontstaat. Maar ook hier is de uitslag van het introspektief onderzoek beslissend, dit nu leert, dat de betrekking der twee hoofd-faktoren van het oordeel, het logische subjekt[1]) en het predikaats-attribuut een gansch andere is dan die van geassocieerde voorstellingen: zij zijn niet gelijkwaardig.

De subjekts-predikaats-verhouding bestaat volgens de innerlijke ervaring hierin, dat in het predikaat iets geuit wordt omtrent den inhoud van het (logische) subjekt en wel bevat het predikaats-attribuut de akcidentie (eigenschap, toestand, verschijnsel) van het ding, dat in het subjekt staat; daarbij heeft de copula een terugwerkende betrekking op het subjekt en een vooruitwerkende op het predikaats-attribuut. Tusschen de twee hoofdbestanddeelen van het oordeel bestaat derhalve dezelfde betrekking als tusschen het ding en de akcidentie der

---

[1]) Men wil telkens wèl onderscheiden het subjekt als logisch begrip en het Subjekt als ident met den Geest.

voorstelling; de aanleg van het denken, dat tot stand komt volgens de kathegorie van substantie-akcidentie wordt hier weer openbaar: het ding wordt ook hier als drager der akcidentie tegenover deze gesteld. Hierin is derhalve geen nieuw moment in het oordeel; maar, waar het ons hier op aankomt, er blijkt uit, dat de betrekking tusschen de twee deelen van het oordeel niet is die van geassocieerde voorstellingen.

In het oordeel vind ik, zooals reeds gezegd, in de eerste plaats een analyse der voorstelling waardoor tot stand komt een in-tweeën-deeling der totaal-konceptie in ding en akcidentie. Zoo wordt „groene weide" geanalyseerd tot: de weide — is groen, „blauwe hemel" tot: de hemel — is blauw. Principieel is in het oordeel slechts één voorstelling.

De impersonale oordeelen (het regent, het vriest) zijn door den vorm, waarin ze tot uitdrukking komen, slechts schijnbaar van de overige onderscheiden. Hoe men zich de ontwikkeling van dezen taalvorm ook te denken hebbe, dit is zeker, dat hier evenzeer is een logisch subjekt, welks inhoud een ding is, en een predikaat, in welks attribuut een akcidentie daarvan tot uitdrukking komt. „Het regent" is de analyseering der voorstelling: „vallende regen": het volgt op geen andere voorstelling; zagen we onbewegelijke regenstralen of stijgende regendroppels: we zouden niet zeggen: het regent. —

Nu is echter in het oordeel nog meer dan een analyse. De Duitsche logici komen er meer en meer toe in het oordeel te vinden een erkenning (Bejahung) resp. ontkenning (Verneinung). Zoo ook vindt Brentano het essentieele van het oordeel daarin, dat „jeder Gegenstand der beurtheilt [wird], in einer doppelten Weise im Bewusstsein aufgenommen [ist], als vorgestellt und als anerkannt oder geleugnet..... wie er, wenn die Begierde auf ihn sich richtet, als

vorgestellt zugleich und als begehrt ihm inwohnt." [1])

Inderdaad is de uitspraak: „de weide is groen" ident met: het is waar, dat de weide groen is, wat ook aldus geformuleerd kan worden: het groen zijn der weide is waar.

Er is hier een waardeering van waar te zijn, en wel wordt deze waardeering daarbij geacht niet alleen voor het voorstellende Subjekt te gelden, maar ook algemeen-geldigheid te hebben buiten alle individuen om; daarenboven is zij absoluut. Het norm-besef, dat is het besef van een absolute en algemeen-geldige waardeerbaarheid, wordt in het oordeel openbaar, en wel als besef van den norm van waarheid. [2])

Nader blijkt de waar-waardeering het predikaatsattribuut in zijn betrekking tot het logisch subjekt, de akcidentie dus in haar betrekking tot het ding te betreffen: het groen zijn der weide is waar, of: de groenheid van het ding, dat gekend wordt in zijn groen zijn, is waar. Zoo treft de waar-waardeering langs een omweg ook het ding zelf.

Hierin nu is de geheel bijzondere beteekenis van het oordeel, dat daarin de bewust-wording is der waarwaardeering. Daartoe strekte de analyse, want zoo alleen kon dit hoogtepunt in het psychische leven bereikt worden.

Naar den aard der waar-waardeering zijn de oordeelen in drie groepen te verdeelen. Dit is aldus: aan waarheid als objektief feit beantwoordt het psychologische moment der verzekerdheid en nu bestaat er drieërlei verzekerdheid en zijn er dus drie soorten van oordeelen. [3])

---

[1]) Brentano, Psychologie vom empirischen Standpunkte, blz. 266—267.

[2]) Over het normbesef verder in het volgende hoofdstuk.

[3]) De onderscheiding van analytische en synthetische oordeelen heeft geen psychologische beteekenis.

In de eerste plaats is er een empirische verzekerdheid, deze begeleidt iedere zinnelijke voorstelling: wij hebben empirische verzekerdheid van de waarheid der zinnelijke voorstellingen, dat is van hun beantwoorden aan de onafhankelijk van het voorstellen bestaande dingen en verschijnselen der buitenwereld. Dit is de verzekerdheid, die beter inzicht leert verwerpen, en dus de waarheid die illusionair geacht moet worden.

In de tweede plaats is er een intuitieve verzekerdheid, deze is gegrond in het bewust zijn; de waarheid is hier materieel: deze is de waarheid, die de beseffen en alle andere bewust-zijns-data eigen is.

In de derde plaats is er een verstandelijke (logische) verzekerdheid; deze is iedere logische (in induktieve of deduktieve redeneering ontstane) voorstelling eigen; de waarheid dezer is formeel, want wel heeft de denk-operatie in zich zelf volle recht van bestaan als voortgekomen uit de bewustheid, uit den logischen Geest zelf, maar het materiaal, dat daarbij bearbeid wordt, is direkt of in laatste instantie een zinnelijke voorstelling, welker waarheid illusionair is.

Hieruit blijkt tevens, dat er oordeelen zijn, die niet, of slechts ten deele, representatieve bewust-zijns-toestanden zijn. Het oordeel voortgekomen uit een besef aangaande het wezen des Geestes (aktieve Geest: de Geest is aktief) staat geheel, het oordeel als terugslag op een dings-voorstelling en de waardeering der eigenschappen van het ding (mooie bloem, blije heuvels) ten deele buiten het voorstellings-leven. [1])

We kunnen thans de apriorische en objektieve elementen, waaruit het oordeel als bewust-zijns-ver-

---

[1]) De woordklanken: Geest, aktief, mooi, blij bestaan echter wel als voorgesteld (zie blz. 109).

schijnsel verklaard moet worden, zonder veel moeite opzoeken.

Indien een oordeel het resultaat is van de bearbeiding eener voorstelling, zoo moeten de apriorische en objektieve elementen, die tot het ontstaan der voorstelling zelf bijdroegen, daarin allereerst aanwezig zijn. De bearbeiding daarna bestaat nu eerstens in de analyse der voorstelling in twee deelen volgens de kathegorie van substantie-akcidentie; deze analyse kan niet kauzaal verklaarbaar zijn; de associatie van voorstellingen, voor zoo verre zij hun objektieve elementen betreft, is psycho-fysiologisch verklaarbaar, maar niet de analyse eener voorstelling; het is niet in te zien welk zenuwproces hieraan ten grondslag zou liggen, te meer waar de analyse niet geldt een objektief element, maar een objektief en een apriorisch element als één geheel; slechts de objektieve elementen in hun gelijktijdig bestaan of hun opvolging zijn kauzaal te interpreteeren. Deze analyse kan slechts opgevat worden als apriorisch en dus als doelwerking gegrond in het Subjekt. En evenmin kan een kauzale verklaring van het normbesef, (waaruit de waar-waardeering voortkomt) in aanmerking komen: het wortelt in het Subjekt en treedt op als een bewustzijns-moment naar aanleiding der voorstelling.

Wij vinden in het oordeel alzoo twee nieuwe apriorische elementen, die in een zelfde tijdsmoment, het oogenblik van het ontstaan der voorstelling, tot stand komen; [1]) in deze twee bestaat de bearbeiding der voorstelling tot een oordeel.

Hieruit is ook op te maken in hoe verre er bij het oordeel van een fysisch substraat sprake kan wezen: het heeft dezelfde objektieve bestanddeelen als de voorstelling, waarop het gebouwd is, en geen andere:

---

[1]) Zie blz. 59.

voor zoo verre er dus voor de voorstelling een fysisch substraat aan te nemen is, voor zoo verre ook voor het er op volgende oordeel.

Prof. Ziehen, toegevende, dat het oordeel niet eenvoudig uit drie aan elkander gerijde voorstellingen bestaat, maar dat de copula een terugwerkende betrekking heeft op het logisch subjekt en een vooruitwerkende op het predikaats-attribuut, meent in het materieele geleidings-proces der associatie, die hij in het oordeel vindt, „aller Wahrscheinlichkeit nach" het substraat voor die wederkeerige betrekking te vinden; [1]) echter, het is niet in te zien hoe voor die wederkeerige, exquisiet logische, betrekking van twee ongelijksoortige deelen, waarvan de eene in het geheel geen substraat hebben kan, een parallel gaand zenuwproces mogelijk zou zijn; alleen de opvolging en het gelijktijdig zijn van objektieve voorstellings-elementen is psycho-fysiologisch verklaarbaar.

Voor zoo verre het oordeel een fysisch substraat heeft, voor zoo verre komt het ook onder kauzaal verband; de aanleiding tot dé oordeelvorming is dus in de Objektiviteit; dus dat ik nu oordeel: de boomen bloeien, en niet: de beken ruischen, dit moet een oorzaak hebben.

Wij hebben hier in het bijzonder die soort van oordeelen beschouwd, waartoe een zinnelijke voorstelling het materiaal leverde; geheel analoog is het ontstaan der andere soorten. Welke kauzale elementen en welke doelwerkingen (Subjektswerkingen) in ieder dezer te onderscheiden zijn, is na het hier gezegde lichtelijk in te zien.

---

[1]) l. c. blz. 159.

II.

Het Begrip.

Evenals voor de oordeelvorming, zoo strekken ook voor de begripvorming in haar primitieve gestalte zinnelijke voorstellingen tot materiaal. In tegenstelling echter met wat daarbij het geval was, is hiervoor meer dan één voorstelling noodig, en daar een of meer dier voorstellingen een herinnering kan zijn, zoo gaat een associatie aan de begripvorming vaak vooraf.

In de begripvorming zelf zijn twee momenten te onderscheiden.

Het eerste bestaat in een vergelijken van voorgestelde dingen in hun eigenschappen. Wanneer voorgesteld worden het ding P met de eigenschappen *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f* en het ding Q met de eigenschappen *a*, *b*, *c*, *g*, *h*, *i*, dan ontstaat de vergelijkingsvoorstelling: de in *a*, *b* en *c* gelijke en in *d* en *g*, *e* en *h*, *f* en *i* ongelijke P en Q.[1])

Het nu volgende moment, dat tegenover het vorige voorbereidende, het voor de begripvorming specifieke is, bestaat daarin, dat de ongelijke eigenschappen (waartoe ook de plaats- en tijdswaarde van P en Q behooren) uitgescheiden en de gelijke (de aan de voorgestelde dingen gemeenschappelijke) vastgehouden worden. Zoo ontstaat het begrip, welks inhoud is een gedachte-ding, gekend in en gekenmerkt door de eigenschappen, die een groep van dingen gemeen zijn.

Het begrip, welks ontstaan aldus voorgesteld kan worden, is de algemeene voorstelling der logika, dat is de minst abstrakte begrips-soort (een lamp, een huis); op dezelfde wijze nu kan deze vorm van denken steeds verder voortgezet worden: zoo ontstaan er begrippen van steeds grooter omvang. Iets gekompli-

---

[1]) Hierover later nader: zie § 3, I van dit hoofdstuk.

ceerder wordt daarbij de toedracht, wanneer niet alleen zinnelijke kwaliteiten, maar ook de kwaliteiten van vergelijkings-voorstellingen (hoog, groot) hen helpen konstitueeren (het begrip „reus" bijv.).

In het begrip zijn nu weer evenals in het logische oordeel apriorische en objektieve elementen te onderscheiden. Objektief en dus kauzaal voortgebracht en van een fysisch substraat voorzien te denken, zijn de objektieve elementen der voorstellingen, waaruit het ontstaan is. Zij komen ook als zoodanig voor in de vergelijkingen, die in de begripvorming besloten zijn; voor het apriorische element dezer zij naar de betreffende paragraaf verwezen. Als eigenlijk apriorisch moment in het begrip doet zich voor de afscheiding der niet gemeenschappelijke kenmerken; de doelwerking is hier manifest, [1]) zij kan niet kauzaal voortgebracht zijn.

Prof. Ziehen ziet ook in het begrip uitsluitend objektieve elementen, want hij meent, dat wanneer het begrip „plant" in ons opkomt, eerst de voorstelling van het gehoorde en gesproken woord „plant" ontstaat, en vervolgens „dabei die zahllosen Partialvorstellungen aller einzelnen Pflanzen in leise Miterregung gerathen, [2]) waarbij dus ook het begrip voor hem eenvoudig een associatie-product wordt. Maar volgens ons bewust zijn is het begrip toch iets geheel anders: in het begrip is niet een overzicht van een reeks voorstellingen gegeven: integendeel, kenmerkelijk er voor is de uitscheiding van het ongelijke en het vasthouden van het gelijke in de eigenschappen van een meer of minder groote reeks van dingen.

Het onderscheid tusschen het zinnelijk voorgestelde,

---

[1]) Zie blz. 23.

[2]) l. c. blz. 116.

konkreete ding en het ding als begrips-inhoud is, dat het eerste een onbepaald aantal eigenschappen heeft, waarvan slechts een deel gekend, terwijl het ding in den begrips-inhoud er slechts een beperkt aantal bezit. In verband hiermede bestaat het begrip wel als voorgesteld voor het bewust zijn, maar niet als zinnelijk voorgesteld. Dit behoeft geen nader betoog: wij kunnen ons niet een dier of een mensch zinnelijk voorstellen, maar slechts een bepaald dier of een konkreeten mensch in een bepaalde houding, in een bepaald milieu, op een bepaalden afstand, ook al is het waar, dat niet alle eigenschappen en niet de eigenschappen van ieder deel, die waargenomen werden, ook herinnerd worden. Wanneer men poogt zich een begripsding te herinneren, zoo springt terstond een der onder het begrip vallende konkreete dingen (welk wordt kauzaal bepaald door de konstellatie der voorstellingen) te voorschijn; een begrip kan slechts *gedacht* worden.

Van een begrip kan dan ook geen herinnering bestaan; nu zijn er echter toch vaste begrippen, ja zelfs zou de waarde der begripvorming, die te zoeken is in de daardoor mogelijk geworden overzichtelijkheid der kennis, voor een groot deel verloren gaan, indien we niet vaste begrippen hadden, waaronder telkens weer een nieuwe zinnelijke voorstelling gebracht kan worden. Vaste begrippen komen alzoo niet bij wijze van uitzondering voor, de kultuurmensch bezit ze in ontelbaar aantal als een kostbaren schat. Ze zijn echter alleen daardoor mogelijk, dat de begrippen in associatief verband komen te staan met zinnelijk voorstelbare symbolen, in welke hoedanigheid voor den normaal ontwikkelden mensch de naam-aanduidingen optreden.

Zooals reeds vroeger betoogd, [1]) is het associatief verband tusschen den naam en het benaamde secun-

---

[1]) Zie blz. 108.

dair; intusschen het bestaat, en daar de naam hetzij als geluids-, hetzij als bewegings-, hetzij als gezichtsbeeld zinnelijk voorstelbaar is, kan hij ook herinnerd worden en door hem het begrip gereproduceerd worden. Men moet zich de toedracht hiervan aldus voorstellen: voorgesteld wordt het ding Q gekend in de akcidenties *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, daarvan zijn *a*, *b*, *c* de eigenschappen, die het eens gevormde begrip T bepalen, deze staan daardoor in associatieve betrekking met *p*, de voorstelling van den naam van het begrip T. De voorstelling van Q kan dus de geluids- (of bewegings- of gezichts-) herinnering *p* oproepen; *p* en *a*, *b*, *c*, komen dus te gelijker tijd in het bewust zijn, dan ontstaat een denkproces, waarin *p* als de naam van het in *a*, *b*, *c* bepaalde begrip T erkend wordt. Zonder zinnelijk voorstelbare symbolen zou, niet de begripvorming, maar het vasthouden van een eenmaal gevormd begrip onmogelijk wezen.

Het stel vaste begrippen, dat eens ieders eigendom is, wordt niet in zijn geheel door den individu gevormd; de ervaring van het voorgeslacht is hier van wezenlijke beteekenis. Wanneer het kind spreken leert, zoo worden hem de konkreete voorwerpen met begripsnamen of namen van algemeene voorstellingen aangeduid; aanvankelijk zal het dus de namen, die het van zijn omgeving overneemt, alleen aan konkreete dingen toekennen, maar langzamerhand, wanneer het allerlei dingen, die bij eenige overeenkomst velerlei verschil vertoonen, met éénzelfde naam hoort noemen, zoo zal het dien voor symbool van het zelfstandig door hem gevormde begrip gaan houden, en daarmede zich een vast begrip verworven hebben. Zoo worden hem intusschen de logische begrippen, die het eigendom zijner omgeving zijn, als opgedrongen; dit is van groote beteekenis, want slechts in de ervaring kan de doelmatigheid eener bepaalde be-

gripvorming blijken: de onderscheiding van wat essentieele en wat niet essentieele overeenkomsten zijn, moet langzamerhand geleerd worden. Voor een groot deel nu maken wij hier gebruik van de ervaring van het gansche voorgeslacht.

Na de begripvorming zijn er drie nieuwe soorten van oordeelen. In de eerste is een afscheiding van een der eigenschappen van het begrip van de overige. Heeft de eigenschap „in de aarde wortelend" het begrip „boom" helpen bepalen, dan bestaat derhalve de voorstelling het door de eigenschap „in de aarde wortelend" mede gekenmerkte begrips-ding boom, waarop het oordeel volgt: het begrips-ding boom is mede gekenmerkt door de eigenschap „in de aarde wortelend", is in de aarde wortelend (de boom wortelt in de aarde).

De tweede soort bestaat uit die oordeelen, waarin het konkreete ding onder het begrip wordt gesteld of het minder abstrakte begrips-ding onder het meer abstrakte. Zoo kan, indien eenmaal het vaste begrip „lamp" bestaat, bepaald in eigenschappen *d*, *e*, uit de voorstelling „dit in de eigenschappen *a*, *b*, *c*, *d*, *e* gekende ding" door associatie van *d*, *e* met den zinnelijk voorstelbaren naam „lamp" en daarop volgend logisch proces, voortkomen de voorstelling: dit in de eigenschappen *a*, *b*, *c* en die welke het begrip „lamp" bepalen, gekende ding; deze voorstelling laat o. a. het oordeel toe: dit ding is gekend in de het begrip „lamp" bepalende eigenschappen (dit is een lamp). Evenzoo ontstaat een oordeel als: de arend is een roofvogel.

In de derde plaats kan nu een oordeel ontstaan, waarin het abstraktere begrips-ding in het minder abstrakte nader bepaald wordt. Voorb.: gegeven de vaste begrippen „dier" en „panter", is bestaanbaar de voorstelling: dit, in de, het begrip „dier" bepalende,

vol was: half juist, want ten onrechte zou zijn induktie insluiten, dat in volheid der maan de voorwaarde tot een verduistering geheel vervuld is.

Aan de tweede soort van indukties ligt een andere denknoodwendige betrekking tusschen verschijnselen ten grondslag, die n.l. van be-aanleiding, deze bestaat ten opzichte der doelwerkingen.

Wanneer wij, het psychische leven bestudeerende, een psychisch verschijnsel met een ander zien samengaan, dat onmiskenbaar een doelwerking is, zoo zijn wij terstond geneigd in het eerste de aanleiding tot het ontstaan van het tweede te zien; ook hier erkennen wij geen willekeur, maar postuleeren wetmatigheid. Op die betrekking tusschen aanleiding en doelwerking berust de wetmatigheid van het psychische leven.[1])

Dit zelfde verband bestaat intusschen ook in de fysische sfeer, en wel ten opzichte der wilshandelingen; het is het lichtst te ontdekken bij het onbewuste willen: zoo volgt op een nuttigen prikkel wetmatig toenadering en omgekeerd. [2])

Alleen dus waar een dezer twee betrekkingen bestaat, is induktie gerechtvaardigd. Terwijl het ons nu echter evident is, dat ieder verschijnsel hetzij een oorzaak, hetzij een aanleiding heeft, is in een konkreet geval niet met volkomen zekerheid uit te maken, of twee gegeven akcidenties op een der twee aangegeven wijzen onderling in verband staan. De naieve mensch is geneigd uit ieder samengaan tot een wetmatig samengaan te besluiten, en dus in alle gevallen induktie geoorloofd te achten. De ervaring, zoowel die van den individu als van het geslacht, leert echter, dat slechts in een deel der gevallen de veronderstelde betrekking

---

[1]) Hierover nader in het besluit van dit hoofdstuk en in ons eindbesluit.

[2]) Hierover nader in het vierde hoofdstuk.

werkelijk bestaat. Zoo leert de ontwikkelde mensch de geldigheid der induktie beperkt te achten; zoo is ook verklaarbaar, dat er, naar Windelband opmerkt, in de geschiedenis een toenemende omzichtigheid in zake het induceeren te konstateeren valt, en dat bijv. wij in dezen zuiverder denken dan de Grieken deden.[1]) Het blijkt ook telkens, dat beperktheid van verstandelijken aanleg en geringe omvang van kennis zich uiten in een lichtvaardig veralgemeenen van speciale gevallen.

Het is de taak der logici algemeene formules te zoeken, die de gevallen omvatten, waarin induktie geoorloofd is.

Hieruit volgt ook, dat de induktie formeele zekerheid heeft: het feit, dat iedere akcidentie met een andere in denknoodwendigen samenhang staat, is voor den logischen Geest boven alle bedenking verheven, of echter een bepaalde induktie gerechtvaardigd is, of tusschen twee gegeven akcidenties werkelijk zulk een verband bestaat, is niet uit te maken. Hier is slechts zeer hooge waarschijnlijkheid, empirische zekerheid, niet materieele zekerheid, bereikbaar.

Ook in iedere induktie zijn apriorische en objektieve momenten te onderscheiden. Vasthoudende aan ons plan, willen we hier niet het apriorische karakter van het oorzaak-besef verdedigen; we moeten er ons toe bepalen op goed verdedigde inzichten dienaangaande ons te beroepen. We nemen dus aan, dat het oorzaakbesef een apriorisch kennis-element is, en als zoodanig achten wij het in het aktieve Subjekt geworteld. Evenzeer moet de kennisleer het besef van doel, insluitende dat van be-aanleiding, voor apriorisch houden: ook dit moet dus in het voorstellende Subjekt gegrond zijn.

---

[1]) Windelband, Präludien blz. 229.

Het oorzaak-besef dus en het besef van doel, waardoor een denknoodwendig verband tusschen twee verschijnselen, toestanden of eigenschappen gelegd wordt, zijn ieder in een der soorten van induktiess het eigenlijke apriorische, en dus door aktiviteit des Geestes voortgekomen moment. Evenals bij het logische oordeel en het begrip vonden we ook bij dezen vorm van denken voorstellingen als materiaal ter bearbeiding aangeboden; in deze hebben wij vroeger apriorische en objektieve momenten onderscheiden.

Ook de Geesteswerking, die in de induktie openbaar wordt, moet als doelwerking volgens den hier gebleken aanleg des Geestes een aanleiding hebben, die aanleiding is hier gegeven in twee akcidenties, die als tegelijk of in opvolging bestaande voorgesteld worden; het is eerst in een gekompliceerd gedachte-proces dat we in bepaalde gevallen de geldigheid der induktie leeren ontkennen.

Het resultaat der induktie s. str. is een modifikatie der zinnelijke voorstelling; de zoo geworden nieuwe voorstelling is dan weer aanleiding tot een oordeelvorming. Zoo is in het eerste der boven gegeven voorbeelden de beteekenis der induktie wellicht het best aldus in woorden te brengen: op de voorstelling „het na wrijving warm geworden ding" volgt induktief het *door* wrijving warm geworden ding (waarin opgesloten ligt de wetmatigheid der opvolging van wrijving en warm worden); nu kan dit oordeel ontstaan: het ding — is door-wrijving-warm-geworden.

Evenzoo kan in een der andere voorbeelden de gang der induktie aldus aangegeven worden: de verduisterde en volle maan — de verduisterde en dus volle maan; daar na weer het oordeel: de maan — is verduisterd-en-dus-vol.

Op een bijzondere soort van oordeelen, na de

induktie mogelijk geworden, zij hier nog gewezen. Indien de induktie twee eigenschappen *p* en *q* van een ding betreft en dus besloten wordt, dat ieder door *p* gekenmerkt ding ook door *q* gekenmerkt moet zijn, zoo volgt daaruit tevens, dat het door *p* bepaalde begrip ook door *q* bepaald moet zijn. Het begrip wordt dus nader bepaald zonder beperking van het aantal konkreete dingen die het omvat. Wordt dus Cajus waargenomen als de mensch-eigenschappen bezittend en als sterfelijk zijnde (de eigenschap „sterfelijk" wordt hier alzoo gecenseerd niet te hebben bijgedragen tot de vorming van het begrip „mensch"), dan ontstaat eerst deze voorstelling: de, de mensch-eigenschappen bezittende en sterfelijke, Cajus; vervolgens induktief: de mensch-eigenschappen bezittende en *dus* sterfelijke, Cajus. Al het voorgestelde, gekenmerkt door de eigenschappen, die het begrip „mensch" bepalen, is dus ook door de eigenschap „sterfelijk" bepaald. Er komt nu een begripvorming tot stand, in dier voege, dat het reeds bestaande begrip „mensch" in de eigenschap „sterfelijk" nader bepaald wordt zonder beperking van zijn omvang.

Dit nieuwe begrip laat nu het oordeel toe: [1]) de mensch is sterfelijk, welk oordeel met bijzondere uitdrukking van het feit, dat de eigenschap „sterfelijk" oorspronkelijk niet heeft bijgedragen tot de vorming van het begrip „mensch", ook aldus in woorden kan gebracht worden: alle menschen zijn sterfelijk.

De induktie is ons van zeer groote beteekenis voor de vorming van ons wereldbeeld. Wij wezen er reeds op, [2]) dat iedere zinnelijke waarneming door induktie verrijkt wordt; maar ook afgezien daarvan is het eerst

---

[1]) Zie blz. 129, regel 8 vv.

[2]) Zie blz. 113—114.

door de induktie, dat een uitbreiding onzer kennis boven het waargenomene mogelijk wordt. Met anticipatie op hetgeen wij later over de doelmatigheid der wils-bewegingen zullen hebben te zeggen, zij hier ook reeds opgemerkt, dat zonder induktie die doelmatigheid onbestaanbaar zou wezen; wij zouden geen tijger duchten, eer wij zijn gevaarlijkheid ondervonden hadden, en ook dan nog, zoo we die eenmaal ondervonden hadden, zou er geen aanleiding voor ons bestaan te meenen, dat hij in het vervolg voor ons leven gevaarlijk kon zijn.

Hiertoe is echter de induktie alleen niet toereikend; zij moet gevolgd worden door de deduktie, tot welker analyse wij nu willen overgaan.

IV.

De Deduktie.

In de deduktie is de teruggang van het algemeene tot het bijzondere. Door de er opvolgende deduktie alleen kan de induktie haar waarde voor ons hebben; zoo alleen kunnen we de algemeene, induktief verworven inzichten in konkreete gevallen toepassen. Het voltooide logische denken, bestaande in de opvolging van induktie en deduktie, en zoo zich voordoende als het besluiten naar analogie, vermag in de plaats te treden eener ontbrekende zinnelijke voorstelling: het schept een nieuwe voorstelling met deze gelijkwaardig, want de (formeele) zekerheid der deduktieve voorstelling is gebouwd op de (empirische) zekerheid der zinnelijke voorstelling. [1]) Hierin bereikt het denken zijn hoogtepunt.

De deduktie is de gekompliceerdste denk-operatie; zij bestaat in drie momenten: het eerst komt de major

---

[1]) Zie blz. 122.

op, dan volgt, associatief, de minor, ten slotte ontstaat met deze tegelijk de konklusie.

Verder zijn er analoog aan de twee soorten van indukties ook twee soorten van dedukties.

ad 1. De introspektieve analyse leert, dat de deduktieve redeneering in een deel der gevallen daarin bestaat, dat een eigenschap die aan een begrip na zijn vorming is toegekend, die dus niet behoort tot de groep eigenschappen, die het bij zijn vorming bepaald hebben, met volkomen zekerheid toegekend wordt aan een der onder dit begrip vallende voorstellingen.

Indien alle menschen sterfelijk zijn, is Cajus, omdat hij een mensch is (onder het begrip „mensch" te brengen is), ook sterfelijk. Was het begrip „mensch" bij zijn vorming uit de zinnelijke voorstellingen Cajus, Marius, Flavus mede door de eigenschap „sterfelijk" bepaald geworden, zoo zou de deduktie slechts een tautologie bevatten: de mensch, dus o. a. Cajus, is sterfelijk, dus is Cajus sterfelijk.

Het schoolsche voorbeeld van dezen vorm van deduktie is:

alle menschen zijn sterfelijk,
Cajus is een mensch,
dus is Cajus sterfelijk.

Daar ieder dezer oordeelen op een voorstelling gebouwd is, kan men deze redeneering, psychologisch juister, ook aldus weergeven:

het in de eigenschappen *a*, *b*, *c* en in de eigenschap „sterfelijk", die te zamen een groep van dingen [1]) gemeen zijn, gekende gedachte-ding mensch;
de in de eigenschappen *p*, *q*, *r* en de, het begrip „mensch" bepalende, eigenschappen *a*, *b*, *c* gekende Cajus;

---

[1]) s. v. i. v. We nemen dingen waar en erkennen sommige dezer als empirische manifestaties van mede-Subjekten (zie blz. 9—10).

de *dus* in de eigenschap „sterfelijk" gekende Cajus
(de dus sterfelijke Cajus).
Op „de dus sterfelijke Cajus" volgt het oordeel: Cajus — is dus-sterfelijk.

Het apriorische moment dezer deduktie is hetzelfde als dat der kauzaal-induktie. In de redeneering: alle menschen zijn sterfelijk; Cajus is een mensch, dus is Cajus sterfelijk, is een denknoodwendig verband en dus een kauzale betrekking aangenomen tusschen een der eigenschappen (*c*), die het begrip „mensch" hebben helpen konstitueeren en de eigenschap „sterfelijk" (*d*); op grond daarvan, en daarvan alleen, wordt besloten, dat in een gegeven geval, waar *c* bestaat, *d* bestaan *moet*: Cajus is een mensch en *moet dus* sterfelijk wezen.

De induktie en deduktie vormen hier alzoo één geheel: in de induktie is een voortgang, in de deduktie een teruggang. De vruchtbaarheid dezer deduktie bestaat nu daarin, dat de teruggang niet alleen tot het uitgangspunt, maar ook tot een ander daar naast liggend punt mogelijk is: uit de voorstellingen Cajus, Marius, Flavus is het begrip „mensch" gevormd en vervolgens uit de eigenschap „sterfelijk", bij Marius gekonstateerd, induktief besloten, dat dit begrip zonder beperking van zijn omvang nader bepaald kan worden door de eigenschap „sterfelijk", daarna nu is de deduktie niet alleen tot het punt van uitgang (Marius) mogelijk, maar ook tot het er naast liggende (Cajus).

Vóór deze deduktie is alzoo noodzakelijk een begripvorming en een induktie.

Ook hier heeft verder de associatie beteekenis: het materiaal, dat logisch bewerkt wordt, kan ook hier zonder objektieve elementen niet tot stand komen: dat nu tot Cajus' en niet tot Flavus' sterfelijkheid besloten wordt, wordt bepaald door de kauzaal onttane konstellatie der voorstellingen.

Het oorzaak-besef is daarnaast in deze soort van dedukties het specifieke apriorische moment.

ad 2. De tweede soort van deedukties is een terugslag op indukties van de tweede soort, en dus gegrond in het besef van het doel. Zij hebben minder beteekenis dan de kauzaal-deedukties; dit is reeds op te maken uit onze vorige beschouwingen; want, daar doelwerkingen steeds verschijnselen zijn, niet eigenschappen, en dus geen aanleiding kunnen geven tot begripvorming (in het psychische leven bestaan daarenboven geen dingen en dus geen eigenlijke begrippen), zoo moeten zij steeds tot het punt van uitgang terugvoeren.

Iemand heeft bijv. induktief het inzicht verworven: rozen zijn geurig, of in psychologische taal overgezet: de reukwaarneming *(a)* van rozen wekt behagen. In de reukwaarneming *a*, die met de gezichtswaarnemingen *b*, *c* en de tastwaarnemingen *d*, *e* het begrip „roos" voor hem bepalen, erkent hij dus de aanleiding tot het optreden van het behagen *(z)* (als doelwerking). Wanneer hij nu de gezichtswaarneming heeft van een ding gekenmerkt in de eigenschappen *b*, *c*, zoo veronderstelt hij (hier is een kauzaal-deduktie, die wij voorbijgaan), dat ook de ruikbare eigenschap *a* hier bestaan moet, dat de reukwaarneming *a* hier dus mogelijk is. Zijn deduktieve redeneering kan nu schematisch aldus voorgesteld worden: *a* is telkens de aanleiding voor het optreden van *z*, indien *a* hier werkelijk optreedt, zal dus ook *z* optreden. Een vermeerdering der kennis als de kauzaal-deduktie meebrengt, bestaat hier niet.

Als een bijzonderen vorm moeten nog vermeld worden de dedukties, wier major niet in een induktie ontstaan is, maar in een algemeene waardeering, gegrond op het besef van norm [1]); deze

---

[1]) Zie hierover nader het volgende hoofdstuk; zie ook blz. 121.

majores zijn slechts ten deele van representatieve natuur. Zoo kan ontstaan het inzicht dat, in oordeelsvorm omgezet, aldus onder woorden is te brengen: iedere handeling ten bate van anderen is goed, waaruit deduktief af te leiden is, dat van deze bepaalde daad (eventueel van het Subjekt zelf afhankelijk), daar zij de eigenschap heeft van ten bate van anderen te strekken, dus goed is.

Ook hier heeft de deduktie niet de vruchtbaarheid, die zij heeft, waar een eigenschap van een der dingen, die onder een begrip vallen in logische redeneering aan een ander ding wordt toegekend. Wij releveeren deze laatste deduktie echter in het bijzonder met het oog op de beteekenis die hun (naar blijken zal) bij het willen toekomt.

Beide soorten van deduktieve redeneeringen hebben formeele zekerheid, want wel heeft de logische operatie onbetwijfelbaar recht van bestaan, maar de zekerheid der premissen is illusoir. In betrekking echter tot de premissen, is de konklusie boven alle bedenking verheven; zij is dus j u i s t, niet: waar.

Een uitzondering hierop kunnen de deduktie maken, die gegrond zijn in het besef van norm, dan n.l. wanneer zoowel major als minor intuities (beseffen) zijn; de konklusie heeft dan materieele zekerheid. Maar in vele dezer deduktie zijn major en minor of een van beide door verstandelijke processen mede bepaald, de konklusie heeft dan slechts formeele zekerheid.

Onlogisch denken is onbestaanbaar, want in het denken wordt een Geestes-aanleg openbaar, die het denken determineert: gegeven de kennis, dat alle menschen sterfelijk zijn, en dat Cajus een mensch is, kunnen wij niet besluiten, dat Cajus *dus* niet-sterfelijk is. De fouten in onze redeneeringen moeten hun oorsprong hebben, wat de induktie betreft in de onge-

wettigde aanvaarding van een kauzaal-verband, wat de deduktie betreft in de onjuistheid der vooropzettingen.

Wanneer we aan het eind van ons onderzoek gekomen zijn, zullen wij de vraag overwegen, of een psycho-pathologische toestand mogelijk is, die het wezen van den Geest treft en zoo een denken verwekt, dat voor den Geest in zijn vroeger bestaan onlogisch zou geweest zijn.

---

§ 3. De vergelijkings- en de herkennings-voorstellingen.

Deze twee soorten van representatieve toestanden zijn niet onder de logische voorstellingen te rangschikken, omdat het kenmerk der logische bewerking: het aanzijn te geven aan een geheel nieuwen bewustzijns-inhoud aan het vergelijken en herkennen ontbreekt, er wordt daarin slechts een betrekking tusschen twee voorstellingen gelegd.

Daar het vergelijken logisch voor het herkennen is, moet de analyse der vergelijkings-voorstellingen aan die der herkennings-voorstellingen vooraf gaan.

I.

Het Vergelijken.

Het vergelijken is een der primairste psychische funkties; het betreft niet alleen de eigenschappen, verschijnselen, intensiteiten, afstanden enz. in de empirische Objektiviteit, maar bestaat ook in het psychische leven; zoo zijn twee gevoelens ten opzichte hunner intensiteit vergelijkbaar, aan de onderscheiding van verschillende soorten van bewust-zijns-toestanden moet deze funktie ook ten grondslag liggen; nog bestaat de mogelijkheid een bewust-zijns-toestand met een voorstellings-inhoud te vergelijken: waarop de psychologische analyse berust.[1])

---

[1]) Zie blz. 56.

In het voorstellings-leven bestaan nu in het bijzonder deze vier soorten van vergelijkingen, alle tot vergelijkingen van objektieve voorstellings-elementen terug te brengen. Vergeleken worden:

1. De kwaliteiten der voorstellingen (de akcidenties der dingen). Hierop berust de onderscheiding van kleuren, geluiden enz., ook die van een kleur en een geluid. Empirisch blijkt, dat de kwaliteits-perceptie afhankelijk is van die vergelijking, dat we bijv. beschaduwde sneeuw als wit waarnemen, totdat een besneeuwd vlak er naast door fellen zonneschijn beschenen wordt: dan wordt zij blauwachtig wit.

2. De intensiteiten der voorstellingen. Dat in verband met deze vergelijking niet de absolute, maar veeleer de relatieve intensiteit eener voorstelling gepercipieerd wordt, merkten we vroeger reeds op.

3. De ruimtelijke kwaliteiten.

4. De duur van het voorgestelde gebeuren. Alle meten van tijd, dat is bepaling van duur bestaat in een vergelijken; maatstaf moet daarbij in den aanvang noodzakelijk zijn de waarneming van een lichamelijk gebeuren. Zoo bestaat volgens Münsterberg het meten van duur in de waarneming van rythmisch toe- en afnemende spierspanningen, en een vergelijken van de intensiteiten der spierspanningen, (waaraan beantwoorden onderscheiden der inwendige tastwaarnemingen) op het eind der te vergelijken perioden.[1])

Het vergelijken bestaat nu verder in twee vormen; eerstens leidt het tot een gelijk of ongelijk achten, tweedens, en dat in alle gevallen behalve het eerst genoemde, na het ongelijk achten daarenboven tot een bepaling van den betrekkelijken afstand van het absolute.

De eerste vorm is de eenvoudigste. Als apriorisch

---

[1]) Zie Münsterberg, Beiträge zur experim. Psychologie, Heft II, Zeitsinn.

moment doet zich hier voor het besef van gelijkheid en ongelijkheid. Het bestaan van dit besef als apriorisch moment is hier onbetwijfelbaar; aan elke vergelijking moet het ten grondslag liggen; want gelijkheid en ongelijkheid zijn niets buiten het gelijkheid en ongelijkheid voorstellende Subjekt om; ook de opvatting van twee afmetingen, twee eigenschappen of wat ook als gelijk of ongelijk moet haar grond hebben in een ken-vorm van het voorstellende Subjekt, en wel moet men zich voorstellen, dat naar aanleiding van bepaalde kwalileiten der objektieve kennis-elementen de Geest gelijkheid of ongelijkheid stelt.

Zoo neemt ook Bain aan een „consciousness of agreement" en (als nog principeeler) „the consiousness of difference". [1]) Het wil mij voorkomen, dat Bain, indien hij zich niet bepaald had tot een beschrijvende psychologie, maar ook een verklaring der feiten van het ziele-leven had gezocht, tot de erkenning had moeten komen van een besef van gelijkheid en ongelijkheid, wortelende in het transcendente Subjekt.

Uit dezen vorm van vergelijken ontstaan voorstellingen, die men in deze formule kan uitdrukken: de in *a* gelijke P en Q; daarop volgt het oordeel: P en Q zijn in *a* gelijk.

Indien deze vergelijkingen tot een ongelijk-stelling van niet absoluten aard voeren, zoo worden zij voltooid in vergelijkingen van de tweede soort; in den comparativus en superlativus als taalkundige vormen vinden deze hun uitdrukking. Het is in dit vergelijken, dat wij het eene huis hooger dan het andere, van twee

[1]) Alex. Bain, the Senses and the Intellect, 4e druk blz. 335 vv.: in de inleiding tot het hoofdstuk over the Intellect. „The exposition of the Intellect" zoo zegt hij daar ter plaatse „will consist in tracing out the workings of these several attributes [of Thought]" (n. l. behalve de genoemde nog de „Retentiveness").

wegen den eenen als breeder dan den anderen voorstellen. [1])

Wanneer wij het eene huis hooger dan het andere noemen, dan kan de beteekenis daarvan geen andere zijn, dan dat wij, een besef van het absolute in ons dragende, verklaren, dat de eene hoogte ten opzichte der andere aan den kant van het absolute staat. Het besef van het absolute wordt hier openbaar; het is dit besef, dat als apriorisch moment aan dezen vorm van vergelijken ten grondslag ligt.

Prof. Ziehen meent, dat ook hier geen aanleiding bestaat iets anders dan associatie van voorstellingen aan te nemen; ook hier ziet hij dus slechts een objektief gebeuren. Hij zegt: we leeren langzamerhand de voorstelling „grooter" vormen, daarna gaan we onze intensieve en extensieve waarnemingen telkens met deze voorstelling associeeren; en wel aldus, dat de voorstelling „grooter" zich associeert met de intensievere waarneming. En zoo meent hij te bewijzen, dat „auch dies Vergleichen keine angeborene Fähigkeit, kein metaphysisches Vermögen des Menschen, sondern eine mühsam eingeübte Association [ist]." [2]) Maar hoe

---

[1]) Voor de psychologische beschouwing zijn hiervan niet principieel onderscheiden de voorstellingen: een hoog huis, een breede weg, zij zijn ident met de voorstellingen: een huis hooger dan de meeste huizen, een weg breeder dan de meeste wegen. Zoo ook is het verschil tusschen comparativus en superlativus hier niet van werkelijke beteekenis.

[2]) Ziehen, Leitfaden der Physiologischen Psychologie, 2e druk blz. 42. Woordelijk staat er dit: Als Kinder lernen wir sehr mühsam und langsam die Vorstellung des „Grösser" bilden, und diese Vorstellung wird wie jedes andere Erinnerungsbild als Sprachvorstellung in einem bestimmten Rindenbezirk, wie wir zunächst sagen wollen, niedergelegt. Alle unsere intensiven und extensiven Empfindungen, wenn sie zu zweien oder mehr auftreten, können bei günstigen Associationsbedingungen auf diese Vorstellung des „Grösser" einwirken und sie anzuregen versuchen. In unseren

we die voorstelling „grooter" leeren vormen, en hoe die zich nu daarna telkens met de voorstelling van het grootste ding of den intensiefsten prikkel komt te associeeren, wordt hierbij niet gedemonstreerd, en dáárop komt het toch eigenlijk juist aan. Het komt mij voor, dat hiervan een verklaring te geven niet mogelijk is zonder aanvaarding der genoemde beseffen, en deze beseffen, die niet voorgesteld worden, maar die we bewust ons worden, kunnen niet uit de ervaring geabstraheerd worden: zij zijn vóór alle ervaring en dragen bij de ervaring in haar bestaanden vorm mogelijk te maken; zij zijn apriorische kennis-elementen en komen dus voort uit het transcendente Subjekt.

In deze vergelijkingen ontstaan bepalingen der dingen als hoog, breed, groot, dik, zwaar en hun comparativi en superlativi. En dus voorstellingen als: die breede weg, of: een dan die breedere weg, of de breedste weg; daarna weer de oordeelen: die weg — is breed, die weg is — dan-die-breeder (is breeder dan die), die weg is het breedste.

Uit vergelijkingen van den duur van bestaan komen de bepalingen oud, jong en nieuw voort.

II.

Het Herkennen.

Lehmann geeft deze analyse van het herkennen [1]:

kindlichen Hirn wird die Vorstellung des „Grösser" nun speciell so angelegt, dass von zwei ihr zugeleiteten gleichartigen Empfindungen die Vorstellung des „Grosser" jedesmal auf die stärkere Erregung anspricht, d. h. also sich mit der stärkeren Empfindung verbindet. „Diese Empfindung ist grösser" pflegen wir alsdann zu sagen. Sind beide Empfindungen gleich, so heben sich die beiden Empfindungen in ihrer Einwirkung auf die Vorstellung des Grösser gewissermaassen durch Interferenz auf. Aber auch sehr geringe Grössendifferenzen werden diese Vorstellung nicht so stark anregen, dass die schlummernde Vorstellung des Grösser geweckt wird.

[1]) Alfred Lehmann, Ueber Wiedererkennen: Philosophische

hij zegt: een gezichts-voorstelling ontstaat niet in één tijdsmoment, want altijd moet de blik over het voorwerp gaan, waarvoor tijd noodig is. Een gezichtsvoorstelling kan dus beschouwd worden als te bestaan uit een groep van elkaar opvolgende gedeeltelijke voorstellingen A, B, C, D. Zijn deze eens of meer te gelijk in het bewust-zijn geweest, zoo zal de waarneming A voortaan de herinnerings-voorstellingen *b*, *c*, *d* reproduceeren. Dan ontstaat de verwachting, dat de waarnemingen B, C, D nu ook opkomen zullen; geschiedt dit werkelijk, in dier voege, dat B erkend wordt als = *b*, C als = *c*, D als = *d*, dan is het objekt herkend.

Hierbij schijnt Lehmann verschillende feiten voorbij te zien; eerstens, dat in de associatie de verwachting nog niet gegeven is, dat hier toe de induktie als geheel nieuw moment onmisbaar is; tweedens dat voor het opmerken van gelijkheid (van B en *b*, C en *c*, D en *d*) een vergelijken noodig is: in de associatie is ook de gelijkstelling van de waarneming en de voorafgaande herinnering niet gegeven; en derdens dat een gelijkstelling van twee dingen nog niet is een herkennen: hij zegt uitdrukkelijk, dat het herkennen daarin bestaat, dat het objekt van waarneming en herinnering *kongruent* geacht worden; [1]) hier tegenover moet opgemerkt worden, dat het specifieke in het herkennen niet is, dat twee dingen gelijk geacht worden, maar dat een nu waargenomen ding *ident* geacht wordt met een vroeger waargenomen ding. [2])

Studien herausgegeben von Wundt, 5ter Bd. (zie blz. 110.) Ziehens analyse van het herkennen komt met die van Lehmann overeen (zie Ziehen, physiol. Psych. blz. 141—143).

[1]) ib. blz. 111—112; ik kursiveer.

[2]) Men spreekt ook wel van een herkennen van eigenschappen; hierbij is herkennen volkomen hetzelfde als gelijk achten; het is intusschen wenschelijk in de psychologie — zooals Lehmann ook doet — alleen van een herkennen van dingen te spreken.

In deze indentificeering is een nieuwe akte, die op de gelijkstelling volgen kan, maar er niet altijd op volgt: een huis in een buitenwijk eener groote stad zal men wel gelijk achten met een vroeger in dezelfde straat gezien huis, maar in het algemeen zal men niet wagen het met het herinnerde ident te stellen; een vlieg op het raam zal ik volkomen gelijk achten met een die daar vroeger kroop, maar meestal zal ik niet meenen dezelfde vlieg van zoo even te zien. En omgekeerd, het kan voorkomen, dat men iemand na jaren terugziende, ondanks dat zijn haar vergrijsd is, zijn trekken scherper, zijn houding gebogen geworden is, niet aarzelt hem met den vroeger gekenden persoon ident te achten.

Tot de indentificeering is nog iets anders noodig dan een gelijkstelling, een logische redeneering namelijk, die wel dikwijls tot stand komt zonder dat wij er ons bewust van zijn, maar niet te min onloochenbaar is; ook het herkennen zelf kan onbewust geschieden: ieder oogenblik herkennen we dingen of personen zonder er ons rekenschap van te geven.

Wanneer men een ding herkent, zoo steunt men op de overweging, dat het onaannemelijk is, dat het waargenomen ding een ander zou zijn dan het herinnerde: wanneer ik op een morgen van uit mijn kamer een boom zie, dan is het om velerlei redenen onaannemelijk, dat gedurende den nacht de eene boom weggenomen zou zijn en een andere, daaraan gelijk, in de plaats gesteld zou zijn. Het is onaannemelijk, dat de lamp die zoo even op mijn schrijftafel stond, in mijn afwezigheid door een andere gelijke vervangen zou zijn; terwijl het zeer aannemelijk is, dat de vlieg, die ik nu zie, een andere is dan die van straks. En wat het herkennen van menschen betreft: wij kennen de oneindige verscheidenheid in het uiterlijk der menschen, een verscheidenheid zoo groot, dat het voorkomen van

twee sterk op elkander gelijkende personen een uitzondering is; wanneer we dus een mensch zien met vele trekken van iemand, dien we vroeger gekend hebben, en daarbij bedenken, dat bepaalde veranderingen van het uiterlijk met het stijgen van den leeftijd plegen samen te gaan, dan abstraheeren we van de waargenomen veranderingen, en achten het onaannemelijk, dat er een tweede mensch zou zijn, zoo zeer gelijkend op dezen. Vergemakkelijkt wordt het herkennen van menschen nog, doordat we meer of minder bewust in ieder uiterlijk de uitdrukking van bepaalde karaktertrekken van den drager meenen te vinden.

Zoo is dus voor het herkennen na de gelijkstelling nog een gekompliceerde gedachtengang noodig. Hieruit blijkt tevens, dat herkennen in geen geval met verstandelijke zekerheid geschieden kan, meer dan groote waarschijnlijkheid is hier onbereikbaar: want het is mogelijk, dat in mijn afwezigheid mijn lamp met een andere gelijke verwisseld is, en er komen menschen voor die zeer op elkander gelijken.

Wanneer men nu verder nagaat, dat het herkennen niet de eigenschappen betreft, maar het ding in de totaliteit zijner eigenschappen, dan wordt het moeilijk zich bij Lehmann aan te sluiten, waar hij in de verwachting een werkelijk moment van het herkennen meent te vinden. Het is niet tegen te spreken, dat voor het tot stand komen eener gezichts-voorstelling een tijdsverloop noodig is, en dat de bedoelde verwachting daarbij dus ontstaan kan, maar voor het herkennen is deze indifferent: indien de gelijkstelling er slechts is, zoo kan de herkenning volgen.

In het herkennen zijn dus drie momenten te onderscheiden: *a)* een associatie, *b)* een gelijkstelling, *c)* een identstelling.

De gelijkstelling in het herkennings-proces betreft uitsluitend eigenschappen, want van alle akcidenties

zijn deze alleen het ding inhaerent; [1]) daar nu bij den mensch van de zinnen, die de eigenschappen der dingen doen kennen, tast- en gezichtszin de hoogste ontwikkeling bereikt hebben, zoo komen deze hierbij voornamelijk in aanmerking, te meer daar de ruimtelijke eigenschappen alleen in synthese met tast- en zichtbare eigenschappen voorgesteld kunnen worden; buiten twijfel leiden echter bij sommige dieren reukwaarnemingen evenzeer tot herkenning.

Een herkennen door gehoors-voorstellingen kan alleen langs een omweg geschieden, in dier voege, dat men uit de gelijkheid van het geluid (een verschijnsel) besluit tot een gelijkheid van eigenschappen; zoo zou men een piano in haar geluid kunnen herkennen.

Van een herkennen van het eigen-lichaam (bij het ontwaken bijv.) kan geen sprake zijn, want de lichaamswaarnemingen worden van het apriorisch als eigenlichaam opgevatte ding afhankelijk gesteld; hierbij komt derhalve niet meer dan één ding in aanmerking.

De voorstellingen, die in het herkennen ontstaan, de herkennings-voorstellingen, kan men in dezen algemeenen vorm aangeven: dit met-dat-idente ding. Het oordeel, dat hierop volgt, is: dit ding — is met-dat-ident.

In deze herkennings-voorstellingen is geen nieuw apriorisch element; welke objektieve en apriorische elementen tot hun tot stand komen bijdragen, is uit de onderscheiden momenten in verband met het vroeger gezegde terstond in te zien.

---

[1]) Zie blz. 69 (noot).

Besluit van dit hoofdstuk.

We hebben nu de voornaamste representatieve bewust-zijns-toestanden beschouwd, en kunnen overgaan tot het onderzoek der gevoelens.

In alle voorstellingen en in ieder oordeel vonden wij apriorische en objektieve elementen; in iederen representatieven bewust-zijns-toestand zijn dus kauzale verschijnselen en doelwerkingen te onderscheiden.

Verder bleek ons, dat in iedere gewaarwording aanleiding is voor het voorstellende Subjekt zijn apriorische ken-vormen in engeren zin (de ding-opvatting, ruimte- en tijd-aanschouwing) te openbaren, daardoor ontstaan de zinnelijke voorstellingen, de waarnemingen en herinneringen. In de zinnelijke voorstellingen is weer de aanleiding tot het manifest worden van die aktiviteits-vormen, die ten grondslag liggen aan de overige soorten van voorstellingen, die te gelijk bearbeidingen zijn van de waarnemingen en den herinneringenschat; in alle soorten van voorstellingen ten slotte is de aanleiding tot het opkomen der apriorische momenten van het oordeel.

Zoo treden dus alle vormen van Geestes-aktiviteit in het voorstellen in laatste instantie op naar aanleiding der gewaarwordingen, [1]) in zoo verre wordt het voorstellingsleven, de verstandelijke aanleg ook, door hun optreden bepaald. De gewaarwordingen worden nu verder in hun voorkomen beheerscht door de kauzaliteit, daar zij als objektieve voorstellings-elementen met bepaalde hersenverschijnselen wetmatig samengaan, aan alle verschil in verstandelijken aanleg der verschillende individuen moeten derhalve bijzonder-

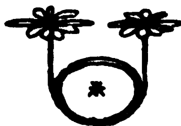
---

[1]) Wij deden reeds meer dan eens opmerken (zie ook blz. 69), dat er tusschen de gegeven aanleiding en het optreden der Subjektswerking geen tijd kan verloopen: gegeven de voorstelling, zoo is er het oordeel.

heden in den opbouw van hun centraal-zenuwstelsel beantwoorden.

Van de zinnelijke voorstellingen kan nog dit gezegd worden, dat zij op zich zelf slechts nauwelijks instruktief kunnen heeten, eerst in de logische en andersoortige bearbeiding, waardoor er verband gelegd wordt tusschen het zinnelijk voorgestelde, kunnen zij het begin worden van de vorming van ons *wereldbeeld*.

Overigens is het voorstellingsleven in zijn kombina*tie* van verschillende soorten van voorstellingen een geheel van duizelingwekkende samengesteldheid: men ga slechts na de gekompliceerdheid der ziels-verschijnselen van twee personen, die een gesprek voeren over een zeer weinig abstrakt onderwerp, men overwege ook de gekompliceerdheid van ons wereldbeeld. De psycholoog moet zich wel tevreden stellen met de kennis der hoofdstroomingen.

DERDE HOOFDSTUK.

DE GEVOELENS.

I.

Inleiding.

Evenals het psychologisch onderzoek van het voorstellen moest zijn een onderzoek der voorstellingen, zoo ook moet dat van het voelen niet betreffen het voelen als Geestesakte, maar de gevoelens, zooals die bestaan als bewust-zijns-toestanden en dus als verschijnselen van het empirisch-psychische leven.

De scheiding van gevoel en voorstelling is daarbij een kunstmatige, alleen gewettigd ter wille der psychologische analyse, want in werkelijkheid vallen zij in hetzelfde tijdsmoment.

Introspektief onderzoek leert de gevoelens kennen als toestanden van behagen of onbehagen waaraan in een deel der gevallen een bewuste intuitieve waardeering eener voorstelling logisch vooraf gaat, in een ander deel een dergelijke waardeering, onbewust tot stand komend, aangenomen moet worden. [1])

---

[1]) Ook hier is de verwarring in de terminologie nog niet geheel overwonnen. Er zij daarom gewezen op het verschil der gevoelens in fysiologischen (en populairen) zin, dat zijn: tastvoorstellingen, en de gevoelens der psychologie. De gewoonte van Wundt, om met den term „gevoel" behalve wat in de psychologie algemeen daarmede aangeduid wordt, ook nog te benoemen subjek-

Wat behagen is en wat onbehagen, is niet aan te geven; men kan slechts zeggen: ze zijn elkander tegengestelde en intensief bepaalde bewust-zijns-toestanden, in dier voege, dat behagen een waarde, onbehagen een onwaarde voor ons representeert.

De beteekenis der waardeering behoeft eenige toelichting. Bij de ethische en aesthetische gevoelens valt een waardeerings-moment te konstateeren, beter gezegd: er is in hen een bewust-zijns-moment, dat men in vergelijking met een voorgesteld begrip [1]) in het woord „waardeering" kan uitdrukken; evenwel slechts betrekkelijk juist, want het is niet, zooals daar uit zou kunnen afgeleid worden, alsof de voorstelling eerst gewikt en gewogen wordt en daarna eerst het gevoel ontstaat: niettegenstaande het er tusschen liggende moment der waardeering is te gelijk met de voorstelling het gevoel er. [2]) Immers voor deze waardeering met de voorstelling tot objekt, en dus wel daarvan onderscheiden, moet Geestes-aktiviteit als verklarings-principe gepostuleerd worden (een fysisch substraat kan er dan ook niet voor gezocht worden); zij komt tot stand naar aanleiding der voorstelling, evenals naar aanleiding van haar het gevoel: van tijdsverloop tusschen

tieve representatieve toestanden (Thätigkeitsgefühl, Bekanntheitsgefühl, Gefühl der Erwartung, des Erleidens, der Erfüllung) lijkt mij niet gelukkig: evenzeer zijn de Nederlandsche termen honger-gevoel, dorst-gevoel, impuls-gevoel enz. verwarringstichtend. Het wenschelijkst lijkt mij alleen de gevoelens in engeren (psychologischen) zin aldus te benoemen. De populaire terminologie, vlg. welke gevoel is = vage voorstelling, komt voor den psycholoog van zelf niet in aanmerking. — Kurieus is wat Wundt vermeldt, dat de termen „Gefühl" en „Empfindung" in het begin dezer eeuw van beteekenis gewisseld hebben (zie Wundt, Philos. Studien Bd. VI: zur Lehre der Gemütsbewegungen blz. 337).

[1]) Zie blz. 56.

[2]) Wel te verstaan, voor zoo verre het gevoel onmiddellijk aan de voorstelling gebonden is zonder intermediair van verstandelijke processen (waarover later in den tekst).

deze drie verschijnselen kan dus geen sprake wezen; het is slechts voor onze abstraktie, dat als onderscheiden momenten de voorstelling, de intuitieve waardeering en het eigenlijke gevoel bestaan.

Deze waardeeringen zijn eigenaardige bewust-zijns-toestanden; in de eerste plaats doen zij zich voor als voor-stadium der ethische en aesthetische gevoelens, verder troffen wij hen reeds aan in de oordeelvorming [1]; ten slotte nog zijn we genoodzaakt bij de zinnelijke gevoelens, waar ze niet als bewuste momenten bestaan, ze als onbewust tot stand komende aan te nemen, want een behagen of onbehagen is voor ons ondenkbaar zonder een logisch er aan voorafgaande waardeering; de bewuste waardeering bij de ethische en aesthetische gevoelens wijst daarbij den weg. Hierop komen we weldra terug.

De gevoelens in engeren zin, de toestanden van behagen en onbehagen dus, maken een scherp gekarakteriseerde klasse van bewust-zijns-verschijnselen uit. Het komt mij voor, dat iedere poging om ze tot een andere klasse terug te brengen van te voren reeds veroordeeld is; want het eenige, waartoe het gevoel herleid zou kunnen worden is de voorstelling of de gewaarwording (niet in onzen zin als objektief, maar als eenig voorstellings-element), en, zooals Wundt ook zegt, een gevoel is nu eenmaal geen gewaarwording, voor het bewust zijn is het iets geheel anders: de gewaarwording is gekenmerkt door haar objektieve beantwoording, het gevoel daarentegen in het niet nader aan te duiden behagen of onbehagen. Men heeft daarom geen recht de gevoelens tot gewaarwordingen of komplexen van gewaarwordingen te herleiden, evenmin als het omgekeerde geoorloofd zou wezen. Bij deze des niet te min vaak voltrokken herleiding steunt men

[1]) Zie blz. 121.

niet op de innerlijke ervaring, maar doet haar veeleer geweld aan. Het is onvermijdelijk in de gevoelens een gansch nieuwe soort van psychische verschijnselen te erkennen.

Maar nu maken de gevoelens van zelf een zeer lastig probleem uit voor de empiristische psychologie, want zoolang men ze voor toestanden van behagen of onbehagen houdt, is het duidelijk, dat ze niet onder het kauzaal-verband gebracht kunnen worden, daar er dan in hen geen objektief element is; ze doen zich dan voor als ontspringend uit den Geest, en dus slechts te interpreteeren als voortkomende door aktiviteit des Geestes, zich openbarend naar aanleiding van waardeeringen van voorstellingen. Zoo meen ik ze dan ook te moeten verklaren; de aanvaarding van een fysisch substraat voor de gevoelens is met deze opvatting van zelf onvereenigbaar.

Maar bij het postulaat, dat alle verschijnselen van het psychische leven kauzaal verklaarbaar moeten zijn en begeleid door fysiologische processen, is dit alles onaannemelijk, de gevoelens moeten daarbij tot gewaarwordingen of komplexen van gewaarwordingen herleid worden: „Le seul fait psychologique, primitif et irréductible" zegt Ribot waar hij de principes der associatie-psychologie resumeert, „est la sensation." [1])

Het komt mij echter voor, dat men ter wille van geen theorie of postulaat, deze door introspektief onderzoek niet gewettigde herleiding van gevoelens tot voorstellingen volvoeren mag.

Wij willen nu nog de gevoelsleer van ieder der drie groepen van empiristische psychologen [2]) nagaan.

Van de eigenlijke associationisten interesseert ons hier

[1]) Ribot, la psychologie anglaise contemporaine, 3e dr. blz. 423.

[2]) Zie blz. 40.

Ziehen, omdat hij een fysiologische psychologie gegeven heeft, van zelf het meest.

Ziehens theorie komt hierop neer. [1]) In bepaalde gevallen reageert de hersenschors op den prikkel naar aanleiding van zeer algemeene kenmerken van dezen, zooals die hem van nature eigen zijn of bij zijn voortgeleiding naar de hersenschors eigen geworden zijn. Evenals aan den prikkel de waarneming beantwoordt, zoo aan die reaktie de gevoelstoon, die zich nu voordoet als een kwalitatief kenmerk der waarneming. In zeker opzicht is het gevoel een zesde zin, o. a. daarin bijzonder dat hij twee hoofd-kwaliteiten heeft. Daar nu de prikkels, wier beantwoordende waarnemingen gevoelswaarde hebben, in het algemeen hetzij nuttig, hetzij schadelijk zijn, en dus in allen geval door een beweging gevolgd worden, zoo houdt Ziehen het voor zeer wel mogelijk, dat de reaktie der schors, die als substraat van het gevoel fungeert, zich in de fylogenesis als modifikatie der sensu-motorische reaktie ontwikkeld heeft. Op den laagsten trap van ontwikkeling volgt op den prikkel direkt de in het algemeen doelmatige beweging, op den hoogsten wordt het fysiologische proces, waaraan het gevoel beantwoordt, tusschen geschoven, welk proces nu voor onze reakties van de grootste beteekenis wordt.

Tegen deze theorie zou ik in de eerste plaats de reeds geopperde bezwaren tegen de herleiding van gevoelens tot voorstellingen te berde willen brengen: het gevoel wordt hier geïnterpreteerd als waarneming eener reaktie van de hersenschors. Zooals reeds opgemerkt, komt mij een fysisch substraat voor de gevoelens onbestaanbaar voor; het wordt hier dan ook in het geheel niet duidelijk, waarom de psychische beantwoording in dit geval in iets zoo principieel anders

---

[1]) l. c. blz. 105—106.

dan een waarnemings-kwaliteit, in een behagen of onbehagen bestaat.

En daarenboven meen ik — en voor deze meening zullen ter gelegener plaatse gronden aangevoerd moeten worden — dat het gevoel niet in den loop der evolutie kan ontstaan zijn, eerstens omdat de reaktie het bestaan van het gevoel veronderstelt; tweedens omdat het gevoel buiten de evolutie staat.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat waar ik naast de zinnelijke, de ethische en aesthetische gevoelens als van geheel bijzondere soort onderscheid en alleen de zinnelijke in verband meen te kunnen brengen met het empirisch voortbestaan, deze theorie voor ons alleen in aanmerking komt voor de zinnelijke gevoelens.

Wundts gevoelsleer memoreerden wij reeds bij de beschouwing zijner psychologie. [1])

Wundt stelt voorop, dat een gevoel iets anders is dan een waarneming; om die erkenning komt mij zijn opvatting voor boven de reeds besproken en de nog te bespreken theorie te staan. Echter is ook met Wundt mede te gaan mij niet mogelijk. Hij beschouwt de gevoelens als reakties der apperceptie op den voorstellings-inhoud; voelen en willen zijn daarbij deelmomenten van één zelfde psychisch proces. Behagen en onbehagen houdt hij voor wilsrichtingen, die zonder het vermogen (Fähigkeit) tot willen niet zouden kunnen bestaan: het voelen zet het willen voorop, evenals het willen het voelen. [2])

Hoewel nu ongetwijfeld in het gevoel de richting van het er op volgende willen gedetermineerd wordt,

---

[1]) blz. 43—44.

[2]) Wundt, Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele, blz. 238 en 239. Zie ook Wundt, zur Lehre der Gemüthsbewegungen, Philos. Studiën Bd. VI.

zoo schijnt mij toch in het gevoel nog niets van het willen bestaande te zijn: een gevoel zonder een er op volgend willen is mij niet ondenkbaar: men kan zich het gevoel zeer goed afzonderlijk denken: zoo voert de doffe smart niet tot een wilshandeling. Volgens Wundt volgt op de voorstelling direkt het in voelen en willen onderscheiden wils-gebeuren; mij komt het voor, dat tusschen voorstelling en willen als zelfstandig moment het voelen staat: in het gevoel is nog de rust, terwijl in het willen de voortgang is.

In verband met het bovenstaande houd ik het, afgezien nog van de bezwaren tegen de apperceptie-theorie aan te voeren, [1]) voor ongeoorloofd de gevoelens als reakties der apperceptie op te vatten. In het gevoel is wel een terugslag op de voorstelling, maar het is logisch vóór het willen.

Wundts gevoelsleer is wel de eenige, die met zijn leer der apperceptie vereenigbaar is, want deze laat in het psychische leven slechts voorstellingen en reakties toe. Maar een gevoel is, evenmin als een voorstelling, een psychische reaktie: wij kennen de gevoelens als toestanden van behagen of onbehagen: ik kan niet inzien, met welk recht men er iets anders voor in de plaats zou stellen.

Dat ook Wundt geen principieel onderscheid maakt tusschen zinnelijke en hoogere gevoelens, merkten wij reeds vroeger op.

Ten slotte zij nog de zeer ingenieuse gevoelsleer van Münsterberg [2]) vermeld; zij is gebouwd op de leer der affekten, het eerst door Lange, daarna ook door James en anderen voorgedragen.

Münsterberg spreekt uitsluitend over de zinnelijke

---

[1]) Zie blz. 44 v.v.

[2]) Münsterberg, Lust und Unlust: Beiträge zur experiment. Psychologie, Heft 4.

gevoelens; hij houdt het zinnelijke behagen resp. onbehagen voor de gewaarwording van de reaktief op den prikkel volgende strekking, resp. buiging; deze gewaarwording, die in synthese treedt met de waarneming van den prikkel, is van subjektief karakter, als beantwoordend aan een reaktie van het lichaam.

Maar ook deze theorie komt mij onaannemelijk voor, weer om het wezen der gevoelens. Er bestaat geen aanleiding en geen recht de zinnelijke gevoelens op te vatten als waarnemingen van reaktieve bewegingen, want we kennen ze niet als zoodanig, maar gansch anders, als toestanden van behagen en onbehagen, en een bewust-zijns-toestand kan niet anders opgevat worden dan hij zich ons voordoet. Een fysisch substraat der gevoelens is dan ook onbestaanbaar, want, hadden ze een substraat, zoo zouden ze representatieve toestanden zijn.

Ook mag men uit de experimenten van Münsterberg wel konkludeeren, dat in toestanden van zinnelijk behagen neiging bestaat tot strekking en omgekeerd in toestanden van zinnelijk onbehagen tot buiging — wat hij te recht biologisch verklaarbaar acht — maar men doet m. i. een ongeoorloofden sprong, wanneer men daaruit afleidt, dat dùs het gevoel is de waarneming der reaktief verwekte beweging. [1])

Wij houden er aan vast, dat gevoelens zijn toestanden van behagen, resp. onbehagen, naar aanleiding van waardeeringen der voorstellingen door aktiviteit des Geestes tot stand komend en dat een fysisch substraat voor hen dus onaannemelijk is.

Als aanvankelijke klassifikatie der gevoelens biedt zich aan die in zinnelijke, ethische en aesthetische, welke beteekenis men ook geneigd is aan die onderscheiding te hechten.

---

[1]) Over deze buiging en strekking zie nader in het vlg. hoofdstuk.

Verder meen ik — en dit zal nader te verdedigen zijn — dat de ethische en aesthetische gevoelens zeer na verwant zijn, èn in het behagen en onbehagen zelf èn in het waardeerings-moment, en daarin gezamenlijk onderscheiden van de zinnelijke gevoelens. Hierin bestaat voor ons aanleiding zinnelijke [1]) en geestelijke (dat zijn de ethische en aesthetische) gevoelens te onderscheiden.

Deze willen we achtereenvolgens in beschouwing nemen; het is daarbij aangewezen het waardeerings-moment te gelijk met het gevoel s. str. te behandelen.

II.

De zinnelijke gevoelens.

Het zinnelijk gevoel bestaat in een niet nader te kenmerken, maar geheel specifiek behagen of onbehagen: het zinnelijk behagen, resp. het zinnelijk onbehagen, dat zich als specifiek anders dan de ethische en aesthetische parallel-toestanden voordoet.

Men is gedwongen bij de zinnelijke gevoelens een onbewust waardeerings-moment aan te nemen, en dat niet alleen in analogie met de bewuste waardeeringen bij de geestelijke gevoelens, maar allermeest omdat een toestand van behagen of onbehagen zonder waardeering voor ons ondenkbaar is; indien — zooals blijkt — een voorstelling de aanleiding is tot het opkomen van het gevoel, zoo bestaat denknoodwendig tusschen die twee een intuitieve waardeering; een hypothetisch moment moet hier dus ingeschoven worden: het kan, daar we het niet kennen, niet anders zijn dan onbewust. Ook bestaan er zeer zeker aanduidingen omtrent den aard dezer waardeering.

---

[1]) Ware het niet dat de term „zinnelijk gevoel" burgerrecht verkregen had, zoo zou in tegenstelling met de geestelijke gevoelens de term „natuurlijke gevoelens" ongetwijfeld verkieselijk zijn.

Want in ons dragen wij een blinden drang tot voortbestaan in dezen bestaansvorm en tot voortplanting van ons geslacht. Dezen drang kent een ieder in zich zelf: deze drang ook is het, die ons niet alleen tot automatische reakties als zelf-verweer, maar ook tot een deel onzer wèl-bewuste handelingen voert: „al wat een mensch heeft, zal hij geven voor zijn leven." Ook de suicidist heeft het leven lief, al kan een angstparoxisme hem tot zijn wanhoopsdaad voeren. [1]) Deze drang is het groote principe, waarop de evolutie-theorie gebouwd staat.

En verder blijkt, dat de voorstellingen van eigenlichaams-toestanden, die een onmiddellijke beteekenis hebben in verband met eigen of soorts-voortbestaan: waarnemingen van ademnood, van honger, sexueele voorstellingen, enz. met een levendig zinnelijk gevoel samengaan; het blijkt ook, dat alle zinnelijke gevoelens in laatste instantie eigen-lichaams-waarnemingen betreffen: we hebben dus het recht aan te nemen, dat aan alle zinnelijk behagen en onbehagen de drang tot voortbestaan van individu en soort ten grondslag ligt. Daardoor ook alleen wordt het mogelijk een groote groep van wilshandelingen in één gezichtspunt samen te vatten.

Tegen een betrekking tusschen de zinnelijke gevoelens en het empirische voortbestaan van individu en soort, zal dan ook wel niemand bezwaren willen inbrengen, al kan men ook in verband met een andere

---

[1]) In den zelfmoord is de absurdheid van het streven naar een middel, dat het doel onbereikbaar maakt. Er naar strevend zijn angst of verdriet te ontkomen, ontneemt zich de suicidist de mogelijkheid de rust of de vreugde te bereiken. — De zelfmoord *met* ethisch doel (zelfopoffering) en de zelfmoord met de verwachting van een wenschelijker leven (dat dan beschouwd wordt als een voortzetting van dezen bestaansvorm) zijn uitingen van gansch andere ziele-toestanden.

opvatting omtrent het wezen der gevoelens, die betrekking zich anders denken dan wij hier doen.

Wij staan voor het ondoorgrondelijke feit, dat de bestendiging van ons empirisch voortbestaan en dat van onze nakomelingschap ons behagen wekt. Dit feit hebben wij te akcepteeren zonder het met onze verklaring te kunnen benaderen: het valt samen met het mysterie van dit leven.

Nu heeft deze waardeering tegenover die, welke in verband met de andere soorten van gevoelens optreedt, de zeer belangrijke bijzonderheid, dat er iets aan beantwoordt in het systeem der empirische Objektiviteit. De beteekenis, die blijkens het zinnelijke gevoel aan de voorstelling gehecht wordt, komt in het algemeen overeen met de beteekenis van den voorgestelden eigenlichaams-toestand of de voorgestelde inwerking op het eigen-lichaam voor het empirisch voortbestaan van individu en soort. Een prikkel, die zinnelijk behagen opwekt (dus als bevorderlijk gewaardeerd wordt), is in het algemeen nuttig.

Men zou nu geneigd kunnen zijn een stap verder te gaan en te besluiten, dat in de nuttigheid als empirisch-objektief feit de grond is der nuttig-waardeering. En daar nuttigheid of schadelijkheid betrekking heeft op het kauzaal voortkomende gevolg eener akcidentie, en er dus eerst ten opzichte dier, anders dan induktief, niet te voorziene gevolgen sprake van kan wezen, zoo zou men dan moeten meenen, dat eerst in de ervaring een juiste waardeering mogelijk wordt: uit een eens opgemerkt gevolg zou volgens dit inzicht induktief tot de beteekenis der voorstelling besloten kunnen worden en daarop voortaan het zinnelijk behagen of onbehagen gegrond zijn; men zou dan ook nog evolutionistisch denkende, de beteekenis der ervaring van het voorgeslacht hierbij kunnen aanvoeren.

Maar dit alles is onaanemelijk, want indien deze voorstelling juist was, zoo zou òf aanvankelijk het zinnelijk gevoel in het wilde weg, zonder aanleiding tot stand komen: wat niet in te denken is, òf er zou aanvankelijk in het geen geheel gevoels-begeleiding bestaan, maar dan zou er aanvankelijk ook geen reaktie mogelijk wezen en dus geen organisch leven. [1]) Daarenboven is de waardeering gegrond in den Geest, die als transcendent Subjekt voorwaarde is voor alle ervaring, waarvan de kennis bestaat in een zich bewust zijn, en niet het voorgestelde tot objekt heeft: het Subjekt kan niet ervaring verwerven aangaande de nuttigheid of schadelijkheid van prikkels. Ook staat de Geest en dus ook zijn werking (die hier in den vorm eener waardeering zich voordoet) van zelf buiten de evolutie, wier domein zich niet buiten het gebied der kauzaliteit kan uitbreiden. [2])

Men moet veeleer aannemen, dat de waardeering hier betreft bepaalde algemeene kenmerken der objektieve elementen van de voorstelling (direkt hebben slechts de zinnelijke en daarmede op één lijn staande deduktieve voorstellingen zinnelijke gevoelswaarde) en dat deze voor den Geest de teekens zijn van de waarde, die het voorgestelde heeft voor het voortbestaan van individu en soort; indien deze kenmerken niet aldus als teekens opgevat werden, zoo zouden de zinnelijke gevoelens hun beteekenis missen; misschien zijn zij wel tot zeer weinige terug te brengen; een er van is in allen geval de intensiteit der voorstelling. [3])

Deze opvatting vindt steun in het feit, dat de be-

---

[1]) Zie het volgende hoofdstuk.

[2]) Hierover in ons eind-besluit.

[3]) De nadere betrekking tusschen de intensiteit der voorstelling en de intensiteit en het voorteeken van het zinnelijk gevoel is slechts experimenteel vast te stellen.

doelde parallelie slechts in het algemeen geldt: ook waar wij geheel zeker zijn van de schadelijkheid eener inwerking, kan deze toch soms zinnelijk behagen wekken. Ook dat een gelijk objektief gebeuren soms behagen (resp. verlangen) soms onbehagen (resp. afkeer) opwekt, is goed met deze opvatting te rijmen; want de waarneming van voedselopname bijv. zal een andere zijn, wanneer de maag ledig, dan wanneer zij gevuld is, en de voorstelling van aanstaande voedselopname, waarvan het verlangen of de afkeer afhankelijk is, in die twee gevallen evenzeer verschillend, in het eene geval wordt zij de voorstelling van hongerstilling, in het andere van oververzadiging. Ter verklaring der onmiskenbare betrekking van den duur en de frekwentie der waarnemingen en hun zinnelijke gevoelswaarde moet men aannemen, dat zoowel bij langen duur als bij groote frekwentie een modifikatie der voorstelling optreedt, hetzij van haar intensiteit, hetzij van haar kwaliteit, hetzij van beide, in allen geval dus van haar objektieve elementen; daar deze steeds wisselend zijn, is tegen deze veronderstelling geen bezwaar, een beantwoordende verandering van het parallel gaande zenuwproces moet daarbij gepostuleerd worden.

Onopgelost is nu echter nog, hoe de bedoelde samengang van nuttig zijn en nuttig geacht worden te verklaren is. Men kan hier slechts dit antwoord geven: voor een Subjekt, wiens zinnelijke waardeering der voorstellingen niet overeenkomt met de objektieve beteekenis van het voorgestelde voor zijn empirische existentie, is deze bestaansvorm onmogelijk. Een aldus aangelegd kind zou terstond sterven, want het zou niet doelmatig kunnen reageeren: het zou niet voedsel opnemen, wanneer het honger had en ademnood niet door respiratie-bewegingen trachten te verdrijven. Het is denkbaar, dat een deel der gevallen van perverse

sexueele neigingen voorbeelden zijn van gevallen, waarin een onjuiste waardeering bestaat en zoo, hier wel persoonlijk voortbestaan, maar niet bestendiging der soort mogelijk is.

Men moet verder aannemen, dat de waardeering in verschillende graden bestaat, dat dus het eene algemeene kenmerk als teeken van grooter nuttigheid van het voorgestelde voor het empirische voortbestaan opgevat wordt dan het andere, en dat daarmede parallel gaat de scala der zinnelijke gevoelens, loopende van $+\infty$ over het nulpunt naar $-\infty$.

Opgemerkt zij nog, dat de waardeering, die aan *de* zinnelijke gevoelens ten grondslag ligt, van zelf geen beteekenis kan hebben boven den individu uit: *zij* betreft slechts zijn en zijner soort empirisch voortbestaan; niemand zal de smakelijkheid van een bepaald voedsel willen verdedigen. Tegenover het karakter der waardeering bij de de geestelijke gevoelens is dit van beteekenis.

Uit den aard dezer onbewuste waardeering nu moet begrepen worden welke voorstellingen zinnelijke gevoelswaarde kunnen hebben.

De innerlijke ervaring leert, dat dit, direkt althans, alleen zijn waarnemingen en die deduktieve voorstellingen, die met deze op één lijn staan, die dus welke op het heden betrekking hebben: zoo is voor ons de waarneming van den regen en het zekere, uit de handelingen der menschen, die in de straten gaan, afgeleidde besluit, dat het regent, volkomen gelijkwaardig.

Dit is uit den aard der voorafgaande waardeering begrijpelijk: het behagen of onbehagen wordt van zelf steeds in het nu gesteld; wat ons vroeger eens voorbijgaande schade berokkende, kan ons nu niet meer deeren, niet meer de pijn, die wij vroeger leden; wel kan, indien de gevolgen van het herinnerde gebeuren nog

voortduren, de gevoelswaarde der waargenomen omstandigheid op haar verleden oorzaak teruggebracht worden (op deze overdracht komen wij spoedig terug), maar het gevoel blijft daarbij van de waarneming afhankelijk en wordt ook in het heden gesteld.

De deduktieve voorstellingen, die op de toekomst betrekking hebben, wekken slechts dan zinnelijk behagen of onbehagen, indien haar aanstaande verwerkelijking volkomen zekerheid heeft. We beschouwen den toestand dan als reeds verwezenlijkt; indien de premissen slechts tot een waarschijnlijkheids-besluit (dat als zoodanig formeele zekerheid heeft) recht geven, zoo gevoelen wij geen behagen of onbehagen, maar verlangen of hoop resp. angst. [1])

Allereerst nu komen de eigen-lichaams-voorstellingen voor zinnelijke gevoels-begeleiding in aanmerking; sommige der hieronder vallende soorten worden in het spraakgebruik, afgezien nog van het hen begeleidende zinnelijke behagen of onbehagen, gevoelens genoemd, denkelijk om hun subjektief karakter tegenover de ding-voorstellingen; hiertoe behooren honger-en dorst-„gevoel," verzadigings-„gevoel", „gevoel" van lichamelijke moeheid en opgewektheid, pijn [1]), de verschillende gevoelens van ziek zijn, „gevoel" van benauwdheid enz.; verder ook geheel apart staande als een zeer bijzondere soort de sexueele voorstellingen.

Al deze voorstellingen, waaraan een toestand van het eigen-lichaam beantwoordt, hebben van zelf een intensieve zinnelijke gevoelswaarde; ja zoozeer is dit het geval, dat tegenover het gevoel de waarneming eenigszins op den achtergrond kan geraken. Het komt mij echter voor, dat in al deze gevallen introspektief te onderschei-

---

[1]) Zie al. IV. Over de gevoelswaarde der fantasie-voorstellingen zie ter betr. plaatse.

[2]) Zie blz. 72.

den zijn een telkens anders zich voordoend representatief moment waaraan de nooit ontbrekende lokalisatie gebonden is en een slechts in intensiteit verschillend en overigens onveranderd telkens terugkeerend behagen of onbehagen: het niet nader aan te duiden specifieke zinnelijke gevoel.

Verder hebben zinnelijke gevoelswaarde de voorstellingen van een ding inwerkend op het lichaam: de koude- en warmte-, de smaak-, reuk- en uitwendige tast-waarnemingen, zij alle plegen door een zinnelijk gevoel begeleid te worden. Dit is goed verklaarbaar uit het waardeerings-principe, dat, naar wij vonden, aan dit soort behagen en onbehagen ten grondslag ligt. Het minst duidelijk uitgesproken is onder deze misschien de gevoels-begeleiding der uitwendige tastvoorstellingen, tenzij zij een hooge intensiteit hebben; zij worden dan tot pijn-percepties [1]) en hebben een intensief zinnelijk onbehagen tot gevoelsbegeleiding.

De gezichts-waarnemingen, waarin slechts de dingen gekend worden, niet het eigen-lichaam of een inwerking op het eigen-lichaam, kunnen op zich zelf, direkt althans, niet beantwoorden aan objektieve omstandigheden, die voor het behoud van individu of soort van beteekenis zijn; ze hebben dan ook geen onmiddellijke zinnelijke gevoels-begeleiding. [2]) Alleen, wanneer ze zeer intensief zijn, en dus meer of minder als pijn opgevat worden, [1])(zoo bijv. de waarneming van een fel licht) hebben zij zinnelijke gevoelswaarde.

Maar verder nog blijkt, dat de waarnemingen van bepaalde ruimtelijke verhoudingen, optredend in synthese met de eigenlijke gezichts-waarnemingen, zinnelijke gevoelswaarde hebben; zoo is voor alle of de

---

[1]) Zie blz. 81.

[2]) Zie echter blz. 171.

meeste menschen, diè verdeeling eener lijn behagelijk, en behagelijker dan andere, waardoor het eene deel middenevenredig wordt tusschen het tweede deel en de geheele lijn. Deze zoogen. gulden snede geeft een zinnelijk behagen; ten onrechte — wij komen er later nog op terug — houden sommigen het voor een aesthetisch behagen. Men moet wel aannemen, hetzij dat het zinnelijk gevoel hier afhankelijk is van waarnemingen van spierspanningen, zooals die bij de perceptie van ruimtelijke verhoudingen bestaan en dat het dus onmiddellijk is, hetzij, dat het zich door overdracht (zie ben.) bij deze voorstellingen aansluit.

In tegenstelling met wat men verwachten zou, kunnen nu ook de gehoors-waarnemingen, ook zonder groote intensiteit, tot een zinnelijk gevoel aanleiding geven. Nu is hierbij evenwel opmerkelijk, dat het zinnelijk behagen en onbehagen van bepaalde geluiden veranderlijk is. Het zijn bekende feiten, dat zoowel Schumanns als Wagners muziek aanvankelijk voor het grootste deel hunner tijdgenooten ongenietbaar was om het zinnelijk onbehagen der door hen aangewendde geluiden, dat men zich echter na een zeker aantal jaren aan deze gewend heeft, dat dus dezelfde geluiden, die eerst zinnelijk onbehagen opwekten, later zinnelijk behagen gaven; toen eerst werd het mogelijk de aesthetische waarde dezer muziek te apprecieeren. [1]) Er zij hierbij in het midden gelaten of het dezelfden waren, wien deze geluiden onbehagelijk en wien ze later behagelijk waren, het tijdsverloop is in allen geval te kort om aan een verandering der waarneming onder invloed der evolutie te denken, en zoo wijst dit voor de muziekaesthetika belangrijke feit er op, dat het zinnelijke ge-

---

[1]) Hierover nader onder de aesthetische gevoelens.

voel, dat de geluid-waarnemingen begeleiden kan, niet zoo onmiddellijk aan deze gebonden is als bij de eigen-lichaams-voorstellingen en de voorstellingen van inwerkingen op het lichaam het geval is, dat zich hier, is het ook onmerkbaar (tenminste voor mij) een verstands-proces tusschen schuift, en dat dit behagen en onbehagen dus gebracht moet worden onder het voortgeleidde: waarover wij nu moeten spreken.

Eerst echter zij nog herinnerd aan onze veronderstelling, volgens welke de onbewuste intuitieve waardeering die als denknoodwendige aanleiding tot de zinnelijke gevoelens onafwijsbaar is, tot stand komt naar aanleiding van objektieve voorstellings-elementen, welke opgevat worden als teekens der nuttigheid of schadelijkheid van het voorgestelde; in verband hiermede moet men zich nu denken, dat de gezichts- en gehoors-voorstellingen (tenzij bij hooge intensiteit in hun objektieve elementen gewijzigd) die teekens niet bevatten, en men zou geneigd zijn dit in betrekking te brengen met de niet nader aan te duiden bijzonderheid der gezichts- en gehoors-gewaarwordingen, waarvan wij de projektie in de ruimte van het geziene en gehoorde afhankelijk stelden. [1])

Op verschillende wijzen wordt nu het gebied der zinnelijke gevoelens nog buiten zijn oorspronkelijke grenzen enorm uitgebreid. In de eerste plaats speelt het kauzaal-besef daarbij een rol. Wij dragen de gevoelswaarde van de voorstellingen van een eigen-lichaams-toestand en van de inwerking van een ding op het eigen-lichaam over op de oorzaken er van, en dat niet alleen de onmiddellijke, maar ook de meer verwijderde. Zoo kan het bezit van geld zinnelijk behagen wekken bij wie inziet, dat het hongerstilling en velerlei andere gunstige omstandigheden mogelijk

---

[1]) Zie blz: 18.

maakt, doch niet alleen het bezit van geld, want ook de dingen in het algemeen kunnen op velerlei wijze, ter voeding, ter verdediging, enz., in de samenleving als ruilmiddel, voor het voortbestaan van individu en soort bevorderlijk zijn: bezit geeft macht, en zoo zien we dan jonge kinderen en weinig ontwikkelden zonder kritiek in het bezit van ieder ding zich verheugen.

Zoo ook kunnen de gezichts- en gehoorsvoorstellingen zinnelijke gevoelswaarde hebben, omdat ze geïnterpreteerd worden als teekens van een naderend gevaar of een naderende gunstige omstandigheid, dat wil dus zeggen, dat het geziene of gehoorde opgevat wordt als mogelijke oorzaak van een schadelijke of gunstige omstandigheid.

Op een zeer bijzondere wijze wordt het gebied der zinnelijke gevoelens nu verder nog uitgebreid en wel in verband met onze erkenning van mede-Subjekten, die hierbij komen onder het aspekt van tegenstanders of helpers in den strijd om het bestaan.

De natuurlijke mensch is egoïst; hij haat hem wiens belang met het zijne in konflikt komt, hij voelt neiging voor hem, die zijn belang dient. Desnoods kan men ook van natuurlijke liefde spreken; men moet dit begrip dan niet alleen tot sexueele toeneiging bepalen; ook de niet geadelde liefde van de moeder tot het kind en van het kind tot zijn ouders behoort hiertoe.

Zoo kan dan ook de voorstelling van in gunstiger omstandigheden dan anderen te verkeeren zinnelijk behagen opwekken (en omgekeerd), want de plaats in de samenleving is een kwestie van gewicht: of wij anderen, of anderen ons dienen moeten, is voor ons empirisch bestaan niet zonder belang. Het hoogtepunt bereikt deze richting in het gevoelsleven waar de ijdele behagen schept in den schijn van in gunstiger omstandigheden te verkeeren dan zijn medemenschen.

Boven alles ziet men sommigen naar een steeds hooger positie streven.

Nog op een derde uitbreiding van het gebied der zinnelijke gevoelens willen wij hier wijzen. Wij kennen naast de dingen hun afbeeldingen, als hun twee- of drie-dimensionale symbolen, en het is ons zoo eigen geworden figuren aldus op te vatten, dat wij ook lijnen-kombinaties, die in zich zelf niet de beteekenis van afbeeldingen hebben, als zoodanig beschouwen. Waar dit zich nu voerdoet, daar kan, indien de voorstelling van het materieele systeem, aldus gepresenteerd, tot een zinnelijk gevoel aanleiding zou geven, de voorstelling der als afbeelding er van opgevatte figuur een gelijken gevoelsstaat opwekken. Zoo geeft de figuur van een horizontale lijn ter zijde van het midden ondersteund of van een hellende lijn in haar uiteinde niet ondersteund mij een zinnelijk onbehagen, en dat wel door intermediair van de voorstelling der lichaams-inspanning, die noodig zou zijn om het beantwoordende materieele systeem mogelijk te maken. Deze laatste overdracht der zinnelijke gevoelens memoreeren wij in het bijzonder om haar belang voor de aesthetika; het is ook deze overdracht, waarvan wij meenden, dat de zinnelijke gevoelswaarde der gulden snede misschien afhankelijk is. Bij het onderzoek der aesthetische gevoelens komen wij hierop terug.

Uit deze enkele aanduidingen blijkt reeds, hoe gekompliceerd het zinnelijke gevoelsleven op zich zelf reeds is; ieder zinnelijk gevoel is echter in laatste instantie afhankelijk van een voorstelling van een eigen-lichaams-toestand of van een inwerking op het eigen-lichaam, in alle gevallen is dus de logisch er aan voorafgaande waardeering van algemeene kenmerken van zinnelijke voorstellingen afhankelijk te stellen.

Van een associatie van gevoelens, die door sommige associationisten geleerd wordt, kan bij deze overdracht

nergens sprake zijn; verstandelijke processen, die alleen de voorstellingen betreffen, bezorgen haar.

Resumeerend konstateeren we nu nog de volgende resultaten van ons onderzoek, die, zooals blijken zal, de aparte plaats den zinnelijken gevoelens hier in het gevoelsleven toegekend, recht van bestaan geven:

1°. Wat het gevoel zelf betreft: het zinnelijke behagen en onbehagen zijn specifieke bewust-zijns-toestanden.

2°. wat de waardeering betreft: *a*) haar principe is het voortbestaan van individu en soort; *b*) zij heeft geen geldigheid boven den individu uit; *c*) zij bestaat in verschillende graden, *d*) er beantwoordt een feit aan in de empirische Objektiviteit.

III.

De geestelijke (ethische en aesthetische) gevoelens.

De indeeling der gevoelens in zinnelijke en geestelijke moet recht van bestaan vinden in het principieele van gemeenschappelijke kenmerken van ethische en aesthetische gevoelens (waarbij vergeleken hun onderscheiden van ondergeschikte beteekenis worden) tegenover kenmerken der zinnelijke gevoelens. Het komt mij nu voor, dat een onderzoek zoowel van het eigenlijk behagen en onbehagen als van de logisch er aan voorafgaande waardeering deze indeeling wettigt.

Wat de waardeering betreft, kan in de eerste plaats dit aangevoerd worden: bij de zinnelijke gevoelens heeft zij een subjektief karakter, hier is zij algemeengeldig: de waardeering is hier n o r m a t i e f. [1])

---

[1]) Dat de waardeering daarenboven bij de geestelijke gevoelens bewust, bij de zinnelijke gevoelens onbewust bestaat, zij, als niet van zeer essentieele psychologische beteekenis, ter loops opgemerkt.

Wanneer iemand iets opvat als aangenaam ruikend, zoo zal het niet in hem opkomen, dat dit voor een ieder zoo zal moeten zijn, hoogstens kan hij waarschijnlijk achten, dat anderen in verband met hun in hoofdzaak aan het zijne gelijk psycho-fysiologisch organisme, in dezelfde voorstellingen als hij zinnelijk behagen of onbehagen zullen scheppen, maar hij beseft, dat deze zijn waardeering niet boven zijn persoon uit geldigheid heeft. Maar wie iets goed of schoon acht, houdt zijn goed- of schoon-waardeering voor algemeengeldig; men kan soms twijfelen of een goed- of schoon-waardeering recht van bestaan heeft, maar dit staat altijd vast, dat *wat* goed of schoon is, dit niet alleen voor den enkelen individu is, maar dat alle individuen het als zoodanig erkennen moeten, en dat, waar twee personen in zulk een waardeering oneens zijn, slechts één van hen recht kan hebben.

Er is een duidelijk verband tusschen de mogelijkheid van dezen twijfel en den aard der norm-waardeering; twijfel omtrent de geldigheid der zinnelijke waardeering is dan ook ondenkbaar, afgezien nog van haar onbewuste optreden.

In de tweede plaats onderscheidt zich de normatieve waardeering van die der zinnelijke gevoelens daarin, dat zij absoluut is: een inwerking op het lichaam kan meer of minder bevorderlijk geacht worden voor het empirische voortbestaan, maar een ding is schoon of niet schoon, een daad is goed of slecht: nog al schoon of nog al goed is onbestaanbaar: goed en slecht, mooi en leelijk, en zoo ook waar en onwaar zijn absolute waarden, waaraan het objekt der waardeering al of niet beantwoorden kan. De comparativi en superlativi van goed, slecht, mooi, leelijk en hun nadere bepalingen als „nog al", „zeer" enz. (voor waar en onwaar bestaat dit alles niet) kunnen slechts betrekking hebben op het aantal goede, slechte, mooie, leelijke momenten, die samentreffen.

Een derde eigenschap kenmerkend zoowel voor de ethische als voor de aesthetische waardeering is, dat daaraan niet een objektief feit beantwoordt. Aan de nuttigheids-waardeering, vonden we, dat in het algemeen beantwoordt een nuttig zijn: aan de goed- en schoon-waardeering beantwoordt geen goed en schoon zijn dan voor het waardeerende Subjekt, geen (empirisch-) objektief feit buiten de waardeering om.

Het principe, dat aan deze waardeeringen ten grondslag ligt, heet Norm; over den inhoud van den norm spreken we nu niet.

De norm doet zich voor onder drieërlei aspekt:

1°. als norm van goedheid of ethische norm: dat is de Subjekts-norm, want daaraan wordt het Subjekt (in zijn doelstelling) getoetst.

2°. als norm van schoonheid of aesthetische norm; dat is objekts-norm, want daaraan wordt het objektgetoetst.

3°. als norm van waarheid of logische norm, dat is de oordeels-norm, want daaraan wordt het predikaats-attribuut ten opzichte van het logische subjekt getoetst.

De logische norm is niet gelijkwaardig met den ethischen en aesthetischen, want de op hem berustende waardeering treedt niet op als aanleiding tot een gevoel; hij uit zich in de oordeelvorming, niet in het willen. Hier ter plaatse hebben we verder slechts met de twee andere vormen te maken. [1])

Beantwoording aan den ethischen en den aesthetischen norm gaat samen met behagen, niet-beantwoording met onbehagen. De vraag, waarin de grond te zoeken is van dit samengaan, ligt buiten het domein der psychologie, want het is gegrond in het wezen des Geestes; [2]) dit probleem valt onder de ethiek en de aesthetika. Evenals de logika kunnen ook deze de

---

[1]) Over den logischen norm zie verder blz. 121.

[2]) Zie blz. 11.

Er is een geschiedenis der ethische waardeering, waarin ieder geslacht een plaats inneemt. Zij is een onderdeel van de geschiedenis der ideeën, dat zijn de denkbeelden over het leven. De ideeën nu bestaan naar aanleiding van de steeds veranderende en dus *voor* ieder geslacht andere ervaring; in hun vorm, niet in hun essentie zijn ze door deze bepaald. En hun *geschiedenis*, waarin de logische noodzaak van de opvolging der groote historische gebeurtenissen gegrond *is*, is niet die van een kauzale reeks van verschijnselen: het kauzaal gebeuren geeft haar slechts den vorm: er is hier een wording, een opgang naar een doel dus. kenbaar; zij is derhalve in haar wezen niet afhankelijk van de biologische evolutie, integendeel, de gang dier kauzale evolutie wordt door haar gemodifieerd door de wijziging der omstandigheden, die zij voortbrengt; omgekeerd kan intusschen de stand der biologische evolutie haar wel uitwendig beïnvloeden.

Daar nu de geschiedenis der zedelijke waardeering een deel uitmaakt van de geschiedenis der ideeën, zoo is er dan in het verloop der eeuwen een kontinue stijging van het zedelijk bewust-zijn te konstateeren, waarbij de tijdelijke teruggangen zich als steeds mogelijke schommelingen voordoen.

Aan deze geschiedenis der zedelijke begrippen werkt ieder menschengeslacht en ieder individu mede. En zoo kunnen dan de zedelijke waardeeringen noch van twee geslachten, noch van twee individuen van één geslacht gelijk zijn. Ieder individu is tevens (niet: uitsluitend) representant van zijn geslacht, en zoo zijn zijn zedelijke begrippen binnen twee uitersten bepaald. [1])

Wij hebben hier blijkbaar het gebied der psychologie overschreden, dit was evenwel onvermijdelijk om de

---

[1]) Uit dit alles volgt, dat de vermelding van wat ik goed en kwaad acht hier, als zonder belang, achter wege kan blijven.

psychologische beteekenis van den norm toe te lichten. Te meer was dit noodig, omdat de erkenning van den norm in het kamp der psychologen lang niet algemeen is: waarover spoedig nader.

Thans zij nog onderzocht, hoe de zedelijke waardeering eener doelvoorstelling tot stand komt. De toedracht is hier een andere dan bij de zinnelijke waardeering: we vonden ons genoodzaakt aan te nemen, dat deze bepaald wordt door algemeene kenmerken der voorstelling; hier bestaat iets analoogs niet. De zedelijke waardeering is minder direkt dan de zinnelijke of aesthetische, zij kan zelfs onzeker zijn: zij is ook niet mogelijk eer het voorgestelde in zijn beteekenis en gevolgen overwogen is.

In het algemeen is zij het resultaat eener deduktie. Een ieder draagt in zich begrippen omtrent goed en kwaad en kent eigenschappen, die een doelstelling hetzij als goed, hetzij als slecht stempelen. Aan deze begrippen toetsen wij de konkreete doelvoorstellingen; dit toetsen bestaat in een deduktieve redeneering, [1]) waarin een algemeene waardeering op een bijzonder geval toegepast wordt.

Deze zedelijkheids-begrippen worden in den loop van het leven gevormd. Aanvankelijk neemt het kind zijn ethische waardeeringen wel direkt over van zijn omgeving: wat zonder een besef van goed en kwaad niet mogelijk zou wezen; zeker ook zal het daarbij niet alleen waardeeringen van konkreete gevallen in zich opnemen, maar ook algemeene inzichten aangaande eigenschappen, die een daad als goed of slecht kenmerken. Boven deze waardeeringen van konkreete doelstellingen en deze meer of minder algemeene zedelijkheids-inzichten zal de mensch nu bij de ontwikkeling van zijn intellekt algemeenere inzichten gaan stellen; ook

---

[1]) Zie blz. 139.

zal hij bij verdieping van zijn zedelijk leven geheel nieuwe begrippen van goed en kwaad komen te vormen. Zoo wordt een ieder drager van zedelijkheids-begrippen van meer of minder omvang; slechts de enkelen komen tot één begrip, dat alle doelstellingen omvat.

Het is een ernstig probleem, echter niet meer psychologisch, welke de eerste begrippen omtrent goed en kwaad wezen zouden van iemand, die van zijn vroegste kindsheid aan geheel geïsoleerd van de menschen leefde, of, ditzelfde op vaster plan gebracht, welke de eerste zedelijkheids-begrippen der menschheid geweest zijn. Alleen door de bestudeering der laagst staande menschenrassen en van de volken in hun eerste ontwikkelings-stadia is hierop een antwoord te vinden. De uitkomst van dit sociologische onderzoek geeft aanleiding tot een metafysch probleem, een onderdeel van het diepzinnige vraagstuk der *bewustwording*.

Er zijn twee soorten van voorstellingen, die zedelijk behagen of onbehagen opwekken: de waarneming en, de herinnering eener fysiologische of psycho-fysiologische doelwerking met bewuste doelstelling (een wilshandeling of een moment van aandacht), die daarbij opgevat wordt als gedraging, dat is, beschouwd wordt in haar zedelijke waarde. De doelvoorstelling zelf wekt zedelijk verlangen of zedelijke afkeer. [1])

In de eerste plaats betreft het zedelijk behagen of onbehagen daarbij de eigen gedraging, maar daarna in verband met de erkenning van mede-Subjekten en die als doelstellend, ook de gedragingen dier mede-Subjekten, en ten slotte de doelstellende Subjekten zelf: hieruit

---

[1]) Verg. § 2, II van het volgende hoofdstuk. Over verlangen, zie al. IV van dit hoofdstuk.

wordt liefde geboren, dat is behagen in een medemensch op grond van zijn zedelijken aanleg; zonder zedelijke waardeering kan er dus van liefde geen sprake zijn.

In al deze gevallen doen de zedelijke gevoelens zich voor als scherp van de zinnelijke gevoelens onderscheiden bewust-zijns-toestanden; niettegenstaande de waardeering, die er aan ten grondslag ligt, geen graden toelaat, zoo bewegen ze zich toch evenzeer als de zinnelijke gevoelens van $+\infty$ over het het nulpunt naar $-\infty$. De intensiteit van het zedelijk behagen is afhankelijk van de intensiteit van het zinnelijk verlangen, dat overwonnen moest worden, opdat de goede gedraging werkelijkheid werd; de intensiteit van het zedelijk onbehagen is afhankelijk van de intensiteit van het zedelijk verlangen, dat overwonnen moest worden om de goede gedraging nièt werkelijkheid te doen worden; de intensiteit van het zedelijk *verlangen* is afhankelijk van de zedelijke ontwikkeling.[1] Bij het onderzoek van het zedelijke willen zal dit toe te lichten zijn.

De empiristische psychologie, inzonderheid de naturalistisch gezinde associatie-psychologie erkent niet het onderscheid tusschen zinnelijke en ethische gevoelens, zooals wij dit hier gesteld hebben.

De associationisten meenen, dat, daar ieder menschengeslacht en iedere kathegorie van menschen een eigen opvatting heeft van wat goed en wat slecht is, van de algemeengeldigheid der zedelijke waardeering niets te bespeuren valt, en, nog een stap verder gaande, besluiten ze, dat het waardeeringsprincipe voor de zedelijke en voor de zinnelijke gevoelens hetzelfde is, en dat de eerste zich onder invloed der evolutie uit de zinnelijke ontwikkeld hebben: goed wordt gewaardeerd

---

[1]) Over de zedelijke ontwikkeling zie het eind-besluit.

wat nuttig is. De verwantschap der zedelijke begrippen van in één maatschappij levende individuen wordt dan daardoor verklaard, dat staats-gemeenschappen niet mogelijk waren, wanneer de individuen bepaalde doelstellingen niet als goed, resp. als slecht waardeerden; wie anders aangelegd waren, werden uit de gemeenschap geworpen en konden zich met hun onbruikbare ethische gevoelens niet voorplanten; door het behagen en onbehagen van belooning en straf werd het verlangen naar de noodige en dus zedelijke en de afkeer van de onduldbare en dus onzedelijke gedraging nog vermeerderd.

Zoo erkennen zij dus geen norm van goedheid, brengen ook de ethische gevoelens in verband met den drang tot empirisch voorbestaan van individu en soort en zien geen ander motief dan het egoïstische, en dat in sommige gevallen nuttiglijk tot het altruistische omgezet.

Maar nu dringen mij zoowel de hierboven gevonden onderscheiden der ethische (normatieve) en zinnelijke waardeering als het onderscheid van het specifieke zinnelijke behagen en onbehagen en het specifieke ethische behagen en onbehagen tusschen deze twee soorten van gevoelens een principieel onderscheid te erkennen.

Dat er geen algemeen als goed of slecht erkende gedragingen zijn aan te geven, valt niet tegen te spreken; het zou ook onvereenigbaar zijn met het karakter der ethische waardeering; maar wel moet er aan vast gehouden worden, dat een ieder aan zijn goed- en slecht-waardeering algemeengeldigheid toekent; de norm-waardeering sluit niet in een algemeene erkenning, maar wel een algemeen erkend moeten worden.

Wat de invloed der evolutie op de gevoelens aangaat, zooals reeds vroeger opgemerkt, deze is daarom onaannemelijk, omdat de gevoelens in den Geest hun

oorsprong hebben. Te meer nog geldt dit voor de zedelijke gevoelens, omdat de door deze bepaalde reakties geen waarde hebben voor het voortbestaan, en zelfs dikwijls daarvoor schadelijk zijn: het goede is niet het nuttige. [1])

Alles te zamen genomen zijn het zinnelijk en het zedelijk gevoel zoo zeer onderscheiden, zoowel in het logisch voorafgaande moment der waardeering als in dat van het behagen resp. onbehagen, dat het een ontkenning lijkt de hoogere zedelijke waarde tot de lagere zinnelijke te willen herleiden.

En dan is er nog een bezwaar van andere soort tegen de gelijkstelling van geestelijke en zinnelijke gevoelens, dat ik hier waarlijk niet als bijkomend beschouwd zou willen hebben: de hoogste aandoeningen en drijfveeren der menschheid zijn met deze kwestie gemoeid: indien die gelijkstelling recht van bestaan had, zoo zouden deze hun waarde verliezen, en daar dit onmogelijk is (dit is een zedelijke overtuiging), zoo lijkt mij onaannemelijk een wetenschappelijke opvatting, waarin het verloren gaan dezer waarden als konsekwentie opgesloten ligt.

Het eenige wat de associatie-psychologen bewezen hebben, is dat men bij niet inachtneming der innerlijke ervaring, die de zedelijke natuur des menschen leert, alle handelingen kan verklaren als ten bate van het empirische voortbestaan van den individu of zijn soort.

Ten slotte nog één opmerking. Prof. Ziehen zegt, nadat hij de ethische gevoelens tot zinnelijke herleid heeft: „die Psychologie [hat] mit der Frage, ob es objective ethische Werthe giebt, nichts zu thun. Sollten Metaphysik oder Religion uns solche nachweisen, so wird das Verdienst ganz diesen beiden zufallen. Unsere Psychologie hat nur nachzuweisen, wie die

---

[1]) Dit betoogt ook Windelband (zie Präludien blz. 229).

subjektiven ethischen Gefühlstöne entstehen". [1]) In deze meening staat hij niet alleen. Er wordt hierbij blijkbaar een onderscheiding gemaakt tusschen de zedelijke gevoelens, zooals ze zijn en zooals ze zijn moeten, en een absolute zedewet, als een van buiten af den mensch opgelegd gebod verondersteld of ten minste niet als onmogelijk afgewezen; de metafysika en het godsdienstig onderzoek moeten dit gebod dan opsporen. Maar voor wie nu de zedelijke waardeering erkent als van binnen uit ontspringend en niet houdt voor hem opgelegd door een hem tegenoverstaande macht, voor dien kan deze onderscheiding geen recht van bestaan hebben; hij kan de onderscheiding van zedelijke gevoelens zooals ze zijn en zooals ze zijn moeten, niet aanvaarden en moet het principieel verschil van zinnelijke en ethische gevoelens ook in de psychologie handhaven.

B. De aesthetische gevoelens.

Aanleiding tot de aesthetische gevoelens zijn de voorstellingen der dingen en hun akcidenties, waarbij in het bijzonder eigenschappen en verschijnselen in aanmerking komen, minder toestanden. En wel wekken de dingen niet aesthetisch behagen of onbehagen om hun inwerking op het eigen-lichaam, gelijk die het zinnelijk gevoel bepaalt, maar om hen zelve, zooals ze bestaan in empirische werkelijkheid.

In verband hiermede ontstaat het aesthetische gevoel naar aanleiding van andere soorten van voorstellingen dan het zinnelijke.

Allereerst en bijna uitsluitend zijn het de voorstellingen van welker inhoud het eigen-lichaam niet deel uitmaakt, die dus, welker objekt in de ruimte geprojekteerd wordt: de gezichts- en gehoors-voorstellingen.

---

[1]) l. c. blz. 134.

In de gezichts-voorstellingen zijn het de kleuren, ook in hun afwisseling, en de ruimtelijke eigenschappen, waarvan de schoonheids-ontroering afhankelijk is, [1]) in de gehoors-voorstellingen de kwaliteiten en intensiteiten der geluiden en op zeer samengestelde wijze de tijds-eigenschappen van opvolgingen van geluiden en bepaalde kombinaties van afwisselingen en herhalingen. In de aesthetische geluids-voorstellingen geraakt het ding op den achtergrond; dit is mogelijk, omdat een verschijnsel, als een geluid is, in minder nauwe betrekking staat tot het ding dan een toestand of eigenschap, [2]) en dat te meer waar hier de eigenschappen van het ding, waarvan het verschijnsel afhankelijk is, indifferent zijn.

Het is niet uit te sluiten, dat voor den blinde de uitwendige tast-voorstellingen aesthetische waarde kunnen hebben, want door de synthese der tast-kwaliteiten met de ruimtelijke kwaliteiten kan in deze soort voorstellingen het ding boven zijn inwerking op het lichaam op den voorgrond treden: hun zinnelijke gevoelswaarde is dan ook dikwijls gering, maar voor den zienden mensch, voor wien de ruimtelijke eigenschappen ook in synthese met de voorstellingen van den veel meer ontwikkelden gezichtszin bestaan, en die van ieder getast ding zich een gezichts-voorstelling pleegt te maken, hebben de tast-voorstellingen geen aesthetische waarde, tenzij om de tast-kwaliteiten zelve misschien,

---

[1]) Het lichaam, of een deel er van, als inhoud eener gezichtsvoorstelling, kan aesthetische waarde hebben: het wordt hierbij niet als eigen-lichaam, maar als een der dingen waargenomen (zie blz. 73), voornamelijk komt hier dus het lichaam van anderen in aanmerking. Hierbij is wel te onderscheiden het zinnelijke (sexueele) en het aesthetische behagen. In het gevoelen van aesthetisch behagen in het lichaam, in het bijzonder het lichaam van den jongen man, zijn de Grieken ons voorgegaan.

[2]) Zie blz. 69, noot.

wat ik niet zou durven uitsluiten, daar, zooals innerlijke ervaring mij schijnt te leeren, in enkele gevallen ook smaak- en reuk-waarnemingen, van sommige vruchten bijv., aesthetische waarde kunnen bezitten: in die gevallen wordt dus het geurende of smakende (of getaste) ding gewaardeerd naar zijn eigen waarde, niet naar zijn inwerking op het lichaam.

Een overdracht dezer soort van gevoelens van de eene voorstelling op de andere, zooals bij de zinnelijke gevoelens te konstateeren is, bestaat hier niet. Dit is uit den aard der aesthetische waardeering verklaarbaar. Wel kan langs associatieven weg op een voorstelling, indifferent ten opzichte harer gevoelswaarde, een andere volgen, die aesthetische waarde of onwaarde heeft, maar het aesthetisch gevoel blijft in dat geval afhankelijk van de geassocieerde voorstelling.

Verder kunnen alleen zinnelijke voorstellingen, en wel gelijkelijk waarnemingen en herinneringen aesthetische gevoelswaarde hebben. [1])

Een bijzondere soort van voorstellingen, die aesthetisch gevoel opwekken, zijn nog naast de tot dus verre bedoelde (die van natuur-dingen en -geluiden) die van kunstwerken: de produkten van gebruikskunst, representatieve kunst, woordkunst en geluiden-kunst en van kombinaties van twee of meer dezer.

Wat het waardeerings-moment dezer rubriek van gevoelens aangaat, de waardeering is, zooals reeds aangeduid, ook hier normatief. En verder blijkt evenmin een algemeen erkend kriterium van schoonheid als van goedheid te bestaan.

Echter is er toch wel een nadere bepaling te geven van wat alle menschen schoon achten. Wanneer men

---

[1]) Over de aesthetische gevoelsbegeleiding der fantasie-voorstellingen zie ter betr. plaatse.

n.l. uitsluit de schoonheids-waardeering, die geen recht van bestaan heeft, omdat ze berust op onnauwkeurige analyse, zooals bijv. het geval is, wanneer menschen de vreemdheids-sensatie met de mooi- of leelijk-waardeering verwarren: ze noemen een ding dan schoon, zonder de schoonheids-ontroering te ondergaan, of wanneer iemand een verfijnd zinnelijk behagen met een aesthetisch behagen verwart (waartoe het gemakkelijk beweeg der rythme van sommige muziekdeunen en van verzen als van ten Kate aanleiding kan geven: er ontstaan daarbij voorstellingen van rythmische mee-bewegingen van het lichaam, die zinnelijk behagend zijn) — wanneer men deze niet in aanmerking komende schoonheids-waardeeringen uitsluit, dan is deze bepaling van het schoone als algemeengeldig te akcepteeren: schoon is voor den mensch, wat voor hem symbool is van een ethische waarde. In ieder geval van schoonheids-behagen is het, naar mij voorkomt, mogelijk de betreffende ethische waarde op te sporen.

Dit geldt voor de dingen en geluiden door de natuur voortgebracht. Een boom met uitbreiding van takken is schoon, omdat hij symbool is van ontferming, de blauwe hemel, omdat hij ons symbool is van oprechtheid, liefde en reinheid; een bergmeer stil en diep ontroert ons als symbool van diepte en innigheid van geestelijk leven. Iedere expressieve lijn is symbool van een zedelijke waarde, onderscheiden naar het kenmerkelijke harer samenstelling.

Maar het geldt ook voor de voortbrengselen der kunst. Zij zijn vertolkingen òf van ethische aandoeningen, vreugden en smarten, òf van aesthetische vreugden; in het eerste geval ligt een zedelijke waarde direkt, in het andere indirekt aan de schoonheidsontroering ten grondslag. Een plaat van Steinlen getuigt van deernis, de psychologische schilderkunst

(Veth bijv.) geeft de aandoening bij de aanschouwing van een mensch, om de zedelijke eigenschappen, die in zijn gelaat tot uitdrukking komen; de psychologische literatuur geeft de aandoening, die de emoties en strevingen van een mensch bij den kunstenaar opwekken [1]) in de muziek zijn alle klanken in hun opvolging en samenstemmen symbolen van geestelijke ontroeringen; de lyriek vertolkt de geestelijke verlangens en smarten en vreugden van een menschenziel; in den Gothischen kerkbouw zijn de geloofs-ideeën van een geslacht neergelegd. Daarentegen: een schilderij van Rembrandt vertolkt zijn lichtverrukkingen; vele Grieksche beeldhouwers legden in hun werk hun schoonheids-ontroering bij de aanschouwing van het menschelijk lichaam; de naturalist getuigt van de schoonheid van het leven in al zijn uitingen.

Met de waardeering van de zedelijke waarde der aandoening van den kunstenaar gaat die van zijn werk samen; de techniek heeft daarbij slechts beteekenis en is slechts te apprecieeren als middel ter bereiking der bedoelde expressie.

Zoo bestaat er dus een zeer nauwe verwantschap tusschen het ethisch en het aesthetisch gevoel, een verwantschap, die ook in de vroeger reeds gememoreerde overeenkomst van beider behagen en onbehagen tot uitdrukking komt.

Het gebrek aan overeenstemming in de schoonheids-waardeeringen der verschillende menschen en geslachten is hiermede ook verklaard: het gaat samen met de niet-overeenstemming in ethische begrippen en

---

[1]) De kunstenaar, die slechts zuivere analyse zocht te bereiken, ware i. p. v. kunstenaar psycholoog geworden. In het algemeen kan men zeggen: wie in een kunstwerk slechts zuivere weergave zoekt, zoekt geen schoonheid.

het verschil van ontwikkeling van het zedelijk leven: men moet de ontroeringen kennen om in de dingen de symbolen er voor te vinden. Als een moment van gansch andere orde komt echter nog in aanmerking de staat van het psycho-fysiologische organisme: zoo zal een kleurenblinde minder kleuren-schoonbeid kunnen vinden dan iemand met normaal funktioneerend gezichts-zintuig, en iemand met weinig ontwikkeld vermogen om toonhoogte te onderscheiden minder goed muziek kunnen waardeeren dan anderen.

Bij de beschouwing van kunstwerken komt nog de logische zuiverheid der waardeering in aanmerking. Wien — om nog eens ten Kate tot voorbeeld te doen strekken — bij het lezen van diens verzen voorstellingen opkomen met ethische of aesthetische gevoelswaarde, hij zou ten onrechte hier het kunstwerk prijzen, want deze dichter heeft geen aandoeningen vertolkt, hij heeft slechts feiten aangegeven, die voor den lezer geestelijke gevoelswaarde hebben. Zoo ook, wie een met idee-looze ornamenten opgesmukt bouwwerk schoon acht, zal (tenzij het opmerkelijke of iets dergelijks daarvan hem als surrogaat der schoonheid dient) misschien ten onrechte het voor een symbool van des bouwmeesters liefde tot blijheid en afkeer van saaiheid houden. Waar in een kunstwerk de een schoonheid en de ander slechts bombast erkent, daar vindt de eerste door gebrekkige analyse ten onrechte een symbool van de aandoening van het geweldige.

Er zij hier een nog weinig ontwikkeld deel der empirische psychologie herdacht, de zoogenaamde experimenteel-psychologische aesthetika.

Een aldus met recht aan te duiden onderzoek zou nooit tot doel kunnen hebben het wezen van het schoone op te sporen, want het experiment kan slechts

wetmatige betrekkingen ontdekken.[1]) De vraagstelling zou hier deze moeten wezen: welke algemeene kenmerken der voorstellingen zijn aanleiding tot schoonheids-ontroering des Geestes?

Het komt mij nu voor, dat er twee omstandigheden zijn, die een eigenlijke experimenteel-psychologische aesthetika praktisch onmogelijk maken: eerstens is schoonheid een algemeen begrip: een ding, dat schoon is, is van een bepaalde schoonheid, het is symbool van een bepaalde zedelijke waarde, en tweedens wordt in iedere schoon- of leelijk-waardeering een ontvankelijkheid openbaar: men moet de zedelijke waarde kennen om een bepaalde schoonheids-ontroering te ondervinden, en zoo is dus de schoon-waardeering niet voor alle menschen gelijk, noch ook voor een zelfden persoon in verschillende tijdperken van zijn leven. Daarom houd ik het vinden van algemeengeldige wetten hier voor onbereikbaar.

Er is evenwel een ander experimenteel onderzoek mogelijk, dat wel in verband staat met de psychologische aesthetika, maar er streng genomen toch niet toe behoort; het is wel dit onderzoek, dat gewoonlijk als experimenteel-psychologische aesthetika aangeduid wordt.

Het blijkt n.l., wat de gezichts-waarnemingen betreft, dat sommige ruimtelijke verhoudingen algemeen zinnelijk behagen opwekken en andere zinnelijk onbehagen. Het populairste voorbeeld van zulk een aangename verhouding is wel die, bestaande bij den zoogen. goldenen Schnitt, waardoor een lijn aldus in twee deelen verdeeld wordt, dat het eene deel middenevenredig komt te zijn tusschen het andere en de geheele lijn; deze verdeeling wordt, zooals Zeising en Fechner aangetoond hebben, algemeen boven elke

[1]) Zie blz. 57.

andere verkozen. De innerlijke ervaring getuigt en de algemeenheid der appreciatie pleit er trouwens reeds sterk voor, dat men hier niet met een aesthetisch, maar met een zinnelijk behagen te doen heeft. [1]) In andere ruimtelijke betrekkingen van lijnen is de zinnelijke gevoelswaarde duidelijk door overdracht ontstaan: zoo zijn voor mij althans de waarnemingen van een hellende lijn, loodrecht op een plat vlak en in haar hoogtepunt niet ondersteund, of een horizontale lijn ter zijde van het midden door een vertikale gedragen, zinnelijk onbehagelijk en wel om de daardoor opgewekte voorstellingen van spierspanningen, noodig om het materieele systeem, dat ze representeeren, te steunen. [1])

Iets overeenkomstigs bestaat voor de geluiden; sommige geluiden of kombinaties van geluiden zijn zinnelijk onbehagelijk, andere behagelijk. [2])

En nu blijkt, dat alleen die ruimtelijke verhoudingen en die geluiden aesthetische waarde kunnen hebben en daarom de eenig in de muziek, de architektuur, de gebruikskunst en de muziek aanwendbare zijn, die positieve, of ten minste niet negatieve, zinnelijke gevoelswaarde hebben: het aesthetisch effekt is in dit zinnelijk behagen in het geheel niet gegeven, wel te verstaan, maar kan slechts door deze vormen of geluiden bereikt worden. Zoo schijnt de verdeeling volgens den „goldenen Schnitt" zeer algemeen in Grieksche tempels voor te komen.

Hier is dus een gebied van experimenteel onderzoek gegeven: men mag het evenwel strikt genomen niet tot de psychologische aesthetika rekenen. Een oppervlakkig onderzoek leert reeds met hoe gekompliceerde verhoudingen men hier, in het bijzonder bij

---

[1]) Verg. blz. 172.

[2]) Zie blz. 169.

de geluiden, te maken heeft. Ook doet zich bij de geluiden de merkwaardige omstandigheid voor, die we reeds vroeger opmerkten: het blijkt dat een algemeen in een tijdperk heerschende afkeer (zinnelijk onbehagen) van bepaalde geluiden voorbijgaand kan zijn, indien door het optreden van een musicus van beteekenis, die die geluiden aanwendt, het publiek gedrongen wordt zich daaraan te wennen. Zoo kan men zeggen, dat Wagner nieuwe akkoorden ingevoerd heeft.

Ook de aesthetische gevoelens nu worden door de naturalistische psychologie tot zinnelijke herleid. We behoeven na het hier gezegde dit inzicht niet meer te bestrijden; we zouden dezelfde gronden als bij de onderscheiding der ethische gevoelens van de zinnelijke moeten aanvoeren; de explikatie van onze opvatting moge als bestrijding gelden.

Opgemerkt zij slechts het ontzaggelijke, niet door verstands-gronden te vereffenen verschil van levensbeschouwing tusschen hen, die het gevoelsleven in zijn vollen omvang in verband brengen met het empirische voortbestaan en de gevoelens houden voor waarnemingen van daartoe bevorderlijke reakties, en hen, die in de momenten van ethische en aesthetische ontroering des Geestes de hoogtepunten van het leven vinden.

IV.

Verlangen.

Tot dusverre hebben we uitsluitend van behagen en onbehagen gesproken; men zou evenwel onrecht doen aan de rijke verscheidenheid van het gevoelsleven, zoo men niet erkende, dat behagen en onbehagen niet meer zijn dan hoofdtypen van gevoelens, aldus, dat iedere gevoelsstaat òf een behagen òf een

onbehagen is òf een vereeniging van beide. Zoo zijn hoop, eerbied, liefde, hoe verscheiden ook, alle toestanden van behagen; vrees, smart, deernis, wanhoop van onbehagen.

Daarnaast duiden de termen behagen en onbehagen echter ook nog bijzondere gevoelens aan, het behagen en onbehagen n.l. (hier genomen in bovengenoemden zin) afhankelijk van de voorstelling van het bestaande, bereikte, gerealiseerde.

Het kan niet op onzen weg liggen, waar wij niet meer dan de hoofdlijnen eener psychologie willen geven, het gevoelsleven in zijn verscheidenheid verder na te gaan en te klassificeeren. Voor één gevoels-toestand, het verlangen, moeten we evenwel een uitzondering maken om de beteekenis er van voor het willen.

Verlangen is de gevoelsstaat, die opgeroepen wordt door de voorstelling van een eigen toestand als niet nu bestaande, maar in de toekomst mogelijk, een toestand, waarvan de waarneming een nu niet bestaand behagen zou verwekken of een nu bestaand onbehagen doen ophouden. Al naar den aard van het behagen en onbehagen is het verlangen van zinnelijke of geestelijke (ethische, aesthetische) natuur.

De ontstaansvoorwaarde van zulke voorstellingen van een toestand als nu niet bestaande in empirische werkelijkheid maar in de toekomst mogelijk, is dat eenzelfde omstandigheid (toestand of verschijnsel) in sukcessieve gevallen aan verschillende andere is voorafgegaan, er bestaat dan voortaan, wanneer zij terugkeert, geen logische zekerheid aangaande hetgeen haar nu volgen zal. Daar er op dagen van zonneschijn dagen met en dagen zonder regen gevolgd zijn, is noch het analogie-besluit, dat het morgen na dezen mooien dag niet, noch dat het dan wel regenen zal, geoorloofd; de voorstelling van „den dag van morgen regenachtig”

heeft derhalve geen logische zekerheid, maar evenmin de voorstelling van „den dag van morgen niet regenachtig": het is mogelijk, dat het morgen regenachtig zal zijn, die mogelijkheid heeft logische zekerheid.

Voorafgaande aanleiding tot een verlangen kan zijn een waarneming, die onbehagen, of een herinnering, die behagen wekt; maar op zich zelf kunnen deze niet de voorwaarde zijn voor het optreden van een verlangen: op de waarneming van pijn zal het verlangen alleen volgen, indien de herinnering aan het zijn zonder pijn opkomt en de terugkeer daarvan als mogelijk wordt beschouwd; de herinnering aan een dronk koel water wekt slechts verlangen op bij den dorstige, en ook dan slechts, indien hij aan de mogelijkheid van het vinden van water gelooft.

Waar verlangen is, is hoop; wanneer iemand iets zeer begeerlijks voorgespiegeld wordt, maar de mogelijkheid der verwezenlijking komt niet in hem op, dan is er ook geen verlangen in hem. En omgekeerd, wanneer iemand iets verlangt, al is het nog zoo onwaarschijnlijk, dat het komen zal, al houdt ieder ander het voor onmogelijk: hij die verlangt, heeft hoop. Waar geen hoop, geen verwachting is, is slechts smart of verdriet mogelijk. Het sterven van wie ons dierbaar is, geeft smart, maar geen verlangen, want de dooden komen niet terug; een vale winterdag wekt verlangen: naar den zomer, waarop wij hopen.

In verlangen is zoowel behagen als onbehagen: de voorgestelde toestand is op zich zelf verblijdend, maar de wetenschap, dat hij niet bestaat in empirische werkelijkheid, is bedroevend, of het heden is bedroevend, maar de voorgestelde toekomst verblijdend. Naar mate de verwezenlijking zekerder is, treedt het behagen meer op den voorgrond en naar mate zij minder zeker is, is het verlangen smartelijker. Zoo bestaat er een scala, waarvan het eene eindpunt de zekerheid is van

de onmogelijkheid der verwezenlijking, waar alle vreugd weg is en het andere eindpunt de waarneming der verwezenlijking, waar louter vreugd is; tusschen deze twee ligt de rij der kwalitatief verschillende verlangens. Meer in het bijzonder spreekt men van verlangen (verbum) waar de verwachting der verwezenlijking nog vast is, en van wenschen waar die verwezenlijking niet meer dan mogelijk is: de dorstige verlangt naar de bron, die hij verwacht te zullen vinden; hij wenscht een bron te vinden, indien hij het slechts mogelijk acht die te vinden.

Andere nuances van verlangen worden met de termen begeeren en lust aangeduid. Begeeren beteekent in het bijzonder zinnelijk verlangen, lust is het eveneens zinnelijke verlangen, welks bevrediging bereikbaar wordt geacht door eigen willen, dat slechts in zedelijke overweging of voorbijgaande omstandigheden een beletsel vindt: staat de beker voor den dorstige, dan eerst kan hij lust hebben te drinken. [1])

Zoowel uit de erkenning van de mogelijkheid der bevrediging, die in ieder verlangen is, als in de onderscheiding van verlangen (in engeren zin), wenschen en lust hebben, blijkt onmiskenbaar, dat hier een logische redeneering een rol speelt, is het ook zonder dat we ons daarvan bewust zijn.

Nog heeft ieder verlangen een intensiteit, die beantwoordt aan de intensiteit der konstitueerende gevoelens. Binnen het verlangen is het behagens-moment intensiever, naar mate het onbehagens-moment intensiever is en omgekeerd; deze onderlinge versterking der

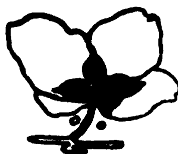
---

[1]) In vergrijp tegen onze taal worden in de psychologie soms de termen lust en onlust gebruikt in plaats van [zinnelijk] behagen en onbehagen; onlust is geen nederlandsche taalvorm; evenmin komen mij de termen „lustgevoel" en „onlustgevoel" aanbevelenswaard voor.

konstitueerende gevoelens werkt weer terug op de intensiteit van het verlangen.

De groote beteekenis van het verlangen voor het psychisch leven is, dat er het streven uit voortkomt; het behagen en onbehagen in engeren zin verwekt geen streven, maar het verlangen gaat naar bevrediging en voert zoo tot het willen. Echter is het willen een gansch nieuw moment; in het verlangen is nog de rust, verlangen is denkbaar ook in een wezen voor wien het willen niet bestond. Trouwens lang niet alle verlangen leidt tot willen, alleen daar volgt willen op verlangen, waar de mogelijkheid der bevrediging door het willen erkend wordt. [1])

[1]) De affekten vindt men in het volgende hoofdstuk behandeld.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE TOESTANDEN VAN WILSBEWUSTHEID.

---

§ 1. Inleiding.

Na de beschouwing der voorstellingen en gevoelens rest ons nog die van de toestanden van wils-bewustheid als de derde der drie groote groepen van bewustzijns-toestanden, waarin het empirisch-psychische leven te verdeelen is.

Ter juiste fixeering van het psychologisch begrip van wil is het daarbij noodig dit niet wijder beteekenis te geven dan het spraakgebruik toelaat en dus slechts daar van willen te spreken, waar een konflikt bestaat met de kauzaliteit. Er is een gedachtensfeer, die recht van bestaan heeft, waarin alle Geestes-aktiviteit als willen opgevat wordt; dit aldus verwijde begrip van wil is wel voor de metafysika, echter niet voor de psychologie bruikbaar.

Zoo ergens in de psychologie, dan is in het hoofdstuk over het willen behoedzaamheid bij het introspektief onderzoek een vereischte, want de psychologie van het willen staat in zoo nauw verband met de gewichtigste levens-problemen, dat het hier allerminst

mogelijk is zonder vooropgezette meeningen het onderzoek op te vatten.

Deze mogen intusschen de beschrijvende analyse niet beïnvloeden: wat deze betreft is overeenstemming dan ook zeer wel bereikbaar. Anders echter is het met de verklaring der verschillende momenten en van de voortschrijding van het wilsproces, deze is van zelf spekulatief, een verschil van inzicht is hier dus voorloopig onvermijdelijk; want even zeker als voor sommigen de realiteit van het willen is, even onmogelijk is het voor de empiristische psychologen die te erkennen, zij moeten het willen voor illusie houden, immers het staat in onontkoombaar konflikt met de kauzaliteit en veronderstelt een doelstellend Subjekt — of verliest zijn beteekenis.

Een zeer zuiver empiristische wilsleer heeft wederom Münsterberg gegeven. [1]) Hij vat de wilshandeling op eerst als fysiologisch, dan als psychologisch en ten slotte als psycho-fysiologisch probleem. Fysiologisch is de wilshandeling een reaktie, verloopend langs een centripetale baan, een meer of minder lange hersenbaan en een centrifugale baan eindigend in de spier. De geheele fysische wereld is voor het organisme een onuitputtelijke bron van prikkels; de doorgaande doelmatigheid der reakties, ook der allergekompliceerdste, is daarbij kauzaal te verklaren bij inachtneming van de beteekenis der natuurkeus bij de ontwikkeling der hoogere levensvormen uit de lagere; het aannemen van een niet materieelen faktor is dus overbodig, zooals trouwens uit het wezen der kauzaliteit te postuleeren viel.

Bij het eigenlijke psychologische onderzoek stelt Mün-

---

[1]) Münsterberg, die Willenshandlung, Freiburg i. B. 1888. Ziehens wilsleer komt hiermede in hoofdzaak overeen. Wundts wilsleer bespraken wij reeds op pag. 44 vv. en op pag. 158 vv.

sterberg konsekwent voorop, dat ook deze bewust-zijnstoestand uit een komplex van gewaarwordingen moet bestaan; dit is voor hem postulaat. In het eenvoudigste geval vindt hij nu eerst het innervatie-„gevoel", en daarna de perifeer ontstane waarneming der uitgevoerde beweging; tusschen die twee momenten bestaat er niets; beide worden ze begeleid door waarnemingen van spanningen der hoofd-muskulatuur. Het innervatie-gevoel nu blijkt niets te zijn dan de herinnerings-voorstelling van de beweging. Een waarneming van een volvoerde beweging en die voorafgegaan door de herinnering daarvan en deze beide begeleid door waarnemingen van spanningen der hoofdmuskulatuur zijn alzoo de eenige faktoren van den bedoelden bewust-zijns-toestand; waar deze opvolging van voorstellingen bestaat, achten wij ons ik oorzaak te zijn der beweging en houden de beweging voor een wilshandeling.

Ten slotte vereenigt Münsterberg de resultaten van zijn fysiologisch en psychologisch onderzoek in een psycho-fysiologische theorie. Zoowel aan den prikkel als aan de volvoerde beweging beantwoordt een waarneming; deze twee voorstellingen treden nu in associatief verband; bij voldoende oefening zal dus de waarneming van den prikkel door associatie de herinnering der beweging oproepen en wel zal deze nu aan de waarneming der beweging voorafgaan, want de baan dezer associatie is korter dan te zamen de centrifugale en centripetale baan, welke achtereenvolgens doorloopen moeten worden, zal de prikkel een beweging veroorzaken en hiervan een waarneming ontstaan.

Deze theorie kan als specimen eener empiristische wilsleer gelden; konsekwent zijn daarin de principes der empiristische psychologie vastgehouden. Maar vandaar juist, dat ik (niet zonder erkenning harer verdiensten, waarop wij later terugkomen) er twee principi-

eele bezwaren tegen in te brengen heb; deze nl. dat hier aan het gevoel geen beteekenis wordt toegekend als aanleiding tot het willen, en dat, wat ik het essentieele in ieder bewust willen acht: het besef van doel te stellen en dat van eigen spontaniteit niet als reeële momenten erkend wordt.

Ik meen, dat voor het inzicht van het psychisch leven in het algemeen en van de beteekenis van het willen in het bijzonder van het grootste gewicht is, dat ieder bewust willen, dat is, ieder willen bij bewuste doelstelling, zijn aanleiding vindt in een verlangen, dat het is als een terugslag op een verlangen. *Het* bewuste willen streeft naar de verwezenlijking van iets, dat niet tegenwoordig is en waarnaar verlangen bestaat. 't Is niet het behagen of onbehagen, waaruit direkt de doelstelling geboren wordt: het bezit van het eenmaal verlangde geeft blijdschap, doch wekt niet op tot daden: tenzij het verlangen opkomt naar de verzekering van het behoud van dat bezit; de diep bedroefde laat de armen hangen: tenzij er nog iets van hoop en dus verlangen in hem is.

Daar ieder bewust willen in een verlangen van meer of minder intensiteit zijn aanleiding vindt, zoo moet men in de gevallen, waar een onbewuste doelstelling onmiskenbaar is (en wij zullen er zulke ontmoeten), een met de doelstelling onbewust gebleven verlangen aannemen.

Het komt mij verder voor, dat in iederen toestand van wils-bewustheid het besef van doel te stellen en dat van eigen spontaniteit de essentieele momenten zijn, en dat deze niet uit iets anders zijn af te leiden, maar als zoodanig geakcepteerd moeten worden. Ook hier geldt, dat de inhoud van een besef onbetwijfelbare waarheid voor ons is; evenzeer als de kauzaliteit voor ons bestaat, omdat we het kauzaal-besef hebben, zoo heeft onze doelstelling voor ons realiteit, omdat

we beseffen doelstellend te zijn, en onze spontaniteit, omdat we het besef van onze spontaniteit hebben.

Het besef of bewust zijn van doel te stellen is het alleressentieelste moment in het willen, het komt op één lijn te staan met het bewust zijn van voor te stellen of van te voelen. Het is ondenkbaar zonder het spontaniteïts-besef; volgens ons besef van doel te stellen achten we een verschijnsel volgend op de doelstelling en daaraan beantwoordend een doelwerking te zijn: we stellen het voor als een doelwerking, [1]) zooals we andere verschijnselen voorstellen als kauzaal voortgekomen: en in het spontaniteits-besef hebben we de intuitie van door ons willen te kunnen ingrijpen, of in een bepaald geval in te grijpen, in de kauzale opvolging der fysische verschijnselen.

Geenszins zijn wij volgens ons spontaniteitsbesef *oorzaak* van een verschijnsel: wanneer ik een raam openschuif, weet ik me zelf niet oorzaak van dat opengeschoven worden, oorzaak daarvan zijn mijn armbewegingen; en ik veroorzaak ook niet mijn armbewegingen, maar ik beschouw mijn armbewegingen wel als afhankelijk van mijn doelstelling: als doelwerkingen.

Nu is de groote en onoplosbare moeielijkheid in het willen, dat wij volgens den aanleg van ons denken niet nalaten kunnen voor dezelfde verschijnselen die we als doelwerkingen opvatten, tegelijk een oorzaak te zoeken. Want kauzaliteit en doelwerking zijn elkander absoluut wedersprekelijk: men kan niet zeggen: de kauzaliteit laat verschillende mogelijkheden toe, één daarvan wordt in de doelstelling gekozen, — want de kauzaliteit laat niet verschillende mogelijkheden toe, ieder

---

[1]) Opgemerkt worde, dat de doelwerkingen hier bedoeld, alle fysische verschijnselen, van andere orde zijn dan de doelwerkingen, waarin de aktiviteit van den Geest zich manifesteert.

fysisch verschijnsel en iedere voorstelling is volgens ons kauzaal-besef sinds alle eeuwen gedetermineerd in den eenen kauzalen stroom van verschijnselen. De moeilijkheid is dus deze, dat onze denkaanleg ons noopt voor dezelfde verschijnselen twee elkaar wedersprekelijke verklaringen aan te nemen; er is hier een ondoorgrondelijke tegenstrijdigheid, die haar oorsprong heeft in het wezen des Geestes en als mysterie te aanvaarden is.

Het komt mij voor, dat het een ongeoorloofde oplossing is, die door hen gegeven wordt, die om dit konflikt te ontgaan, het bestaan van doelwerking *ontkennen*, en daarmede het willen voor illusionair verklaren: oorzaak en doel zijn als apriorische verklaringsprincipes gelijkwaardige begrippen, evenmin als de kauzaliteit valt doelwerking daarom weg te cijferen: aangezien wij beseffen doel te stellen, zoo bestaat er doel. Het is niet de vraag of wij er in slagen van een doelwerking een bevredigende kauzale interpretatie te geven: de mogelijkheid daarvan is a priori te postuleeren, maar de noodzaak hetzelfde verschijnsel toch als doelwerking op te vatten, wordt er niet minder om.

Men bedenke toch ook, dat het kauzaal-begrip op zich zelf reeds niet minder groote tegenstrijdigheid inhoudt, daar het ons dringt een verschijnsel te gelijk als wel en als niet bestaande voor te stellen, en dat toch niemand daarom kauzaliteit als verklarings-principe zou willen verwerpen.

. .

Nader blijkt er tweeërlei doelstelling te bestaan, in verband met de twee klassen van gevoelens. Onze doelstelling kan zinnelijke en kan geestelijke waarde hebben, er bestaat dus een zinnelijk en een geestelijk willen; bij het laatste is dan weer te onderscheiden een zedelijk en een aesthetisch willen.

De doelstelling komt tot stand naar aanleiding van

een verlangen en heeft tot inhoud de voorstelling, die het verlangen opwekt: deze wordt doelvoorstelling; het willen streeft naar bevrediging van het verlangen, en heeft tot resultaat een behagen (in engeren zin). [1])

De zinnelijke doelstelling ontstaat naar aanleiding van een zinnelijk verlangen en heeft tot inhoud de voorstelling, die het verlangen opwekte, wier verwezenlijking zinnelijk behagen zal meebrengen. Nu bleek ons in het vorige hoofdstuk, dat aan het zinnelijk gevoel als logisch voorafgaande gedacht moet worden een onbewuste waardeering, welker principe is het behoud van het empirisch voortbestaan van individu en soort, en dat beantwoording aan dat principe samengaat met zinnelijk behagen, niet-beantwoording met zinnelijk onbehagen. Nog eigenlijker dus vinden wij als — is het ook soms onbewust — doel in ieder zinnelijk willen het behoud van het empirisch voortbestaan van individu en soort. In een deel der gevallen bestaat het behoud van het empirisch leven als wèl bewust doel, dan namelijk, wanneer het leven in gevaar is; er bestaat dan heftig verlangen naar het behoud er van, dit wordt dan wèl bewust tot doel gesteld.

Bij het zedelijk willen is zeer duidelijk, dat in de doelstelling bevrediging gezocht wordt voor het verlangen naar goed zijn, naar doel stellen volgens den norm van goedheid. Het verlangen betreft derhalve een doelstelling, die dus bestaan moet nog vóór het zedelijke verlangen zelf een doelstelling voortgebracht heeft. Dit blijkt nu aldus te zijn, dat de aan het zedelijk verlangen (logisch) voorafgaande doelvoorstelling van zinnelijken aard is: deze zinnelijke doelvoorstelling wordt dus gewaardeerd naar haar zedelijke waarde; daarbij blijkt of zij het ontwaakte zedelijke verlangen bevredigen kan of niet.

---

[1]) Zie blz. 193.

Het zedelijk willen is dus onbestaanbaar zonder voorafgaande zinnelijke doelstelling. Dit is in verband te brengen met het feit, dat, naar alles ons dringt aan te nemen, het bewuste zinnelijke willen in de rij der soorten van levende wezens veel vroeger optreedt dan het zedelijke. Want men heeft alle aanleiding te meenen, dat bij de hoogere dieren telkens een bewuste doelstelling bestaat: in analogie met wat we bij ons zelf vinden, leidt er zoowel het blijkbaar voorhanden overleg toe als de evenzeer blijkbare modificeerbaarheid der reakties door interkurrente prikkels; ook de uitkomsten van het vergelijkend hersen-anatomisch en fysiologisch onderzoek, die het bestaan van kortikale reakties bij de hoogere dieren leeren, wijzen er *ten* duidelijkste op. Maar er is geen aanleiding bij die zelfde diersoorten zedelijke doelstelling te erkennen.

Hoe nu bij den mensch de ethische (en evenzoo de aesthetische) waardeering en de beantwoordende gevoelens en doelstellingen zich plotseling komen te manifesteeren: dit blijve hier als niet meer psychologisch probleem ononderzocht· Zooals we in het vorige hoofdstuk reeds betoogden, valt dit feit geheel buiten het bereik der biologische evolutie. —

De doelstelling in het aesthetisch willen is ter bevrediging van het schoonheidsverlangen, en wel is de inhoud der voorstelling, die het verlangen opwekt, daarbij verder indifferent. Daar de beteekenis van het schoone is symbool te zijn van een zedelijke waarde, zoo kan alleen de zedelijke mensch aesthetisch verlangen koesteren: in het aesthetische willen openbaart zich de zedelijke natuur eens menschen.

Er zij hier nog gewezen op het verschil tusschen middel en einddoel, een onderscheiding, die voor de laagste levensvormen niet bestaat, maar bij de stijging der intelligentie steeds meer beteekenis krijgt, totdat

ten slotte voor den kultuur-mensch het grootste deel der wilshandelingen slechts beteekenis heeft als middel.

De meeste wilshandelingen, waarin de onderscheiding van doel en middel niet bestaat, zijn drifthandelingen (triebhandlungen), dat zijn wilshandelingen, waaraan een sterk zinnelijk verlangen van de primitiefste soort ten grondslag ligt, zooals opgewekt wordt door sexueele voorstellingen, honger enz., al te maal voorstellingen van toestanden, die een direkte beteekenis hebben voor het behoud van individu en soort. [1])

Als einddoel kan alles gesteld worden, als middel slechts een lichaamsverschijnsel of de apperceptie eener voorstelling. Het eigenlijke willen reikt niet verder dan het middel: de wilsmacht strekt zich niet uit buiten het empirische Ik. Na de verwerkelijking van het middel volgt die van het einddoel in vooruitgezien meer of minder verwijderd kauzaal gevolg resp. door aktiviteit van den Geest.

Anders is de gang van een wilsproces, wanneer het einddoel door een sukcessie van doelwerkingen bereikt moet worden, de bereiking van het effekt *a* is dan aanleiding tot de doelstelling *b*, de bereiking van *b* tot de doelstelling *c* enz.: zoo zijn voor het bestijgen van een berg een groote aaneenschakeling van doelstellingen noodig. Hier is een mogelijkheid van komplikatie, die schier tot in het oneindige reiken kan: er zijn menschen, die een groot deel van hun leven één doel voor oogen hebben; onberekenbaar is het aantal doelstellingen, dat daarbij elkaar opvolgt in dienst van het eene einddoel.

Ter wille van het einddoel kan naar een middel of voorloopig doel gestreefd worden, dat op zich zelf indifferent is of zelfs naar een, dat zinnelijk onbehagen

---

[1]) Zie aangaande de drifthandelingen verder in § 4 van dit hoofdstuk.

brengen zal; dit is kenmerkelijk voor het streven, het „strebend sich bemühen". Een zedelijk einddoel, en dat benaderd door een onzedelijk middel is niet bestaanbaar, want het kwade kan niet als zoodanig tot doel gesteld worden: wij hebben geen verlangen naar het kwade; het kwade doen wij, overwonnen door de zinnelijke begeerte, en nu kunnen wij niet te gelijkertijd het goede willen en het zinnelijk behagen boven het ethische stellen [1]).

Evenmin is in dienst van een doelstelling met aesthetische waarde een voorloopige doelstelling mogelijk, wier beoogd resultaat een aesthetisch onbehagen is; wel kan daarbij naar een middel gestreefd worden, dat als bij-omstandigheid aesthetisch onbehagen medebrengt.

Het willen bestaat nu allereerst in twee vormen: als ingrijpend in de lichaamsverschijnselen (aüssere Wille der Duitschers) en als ingrijpend in het voorstellingsleven (innere Wille der Duitschers). In het eerste willen ontstaat de wilshandeling, in het tweede de apperceptie der voorstelling met haar gevolgen voor het voorstellings-verloop.

Over de betrekking dier twee spreken wij, nadat wij ze eerst ieder afzonderlijk onderzocht hebben. Bij beide vormen is naar den aard der doelstelling een zinnelijk en een geestelijk (ethisch en aesthetisch) willen te onderscheiden; bij beide ook zullen wij ons genoodzaakt vinden naast het bewuste een onbewust willen te erkennen.

---

[1]) In de leer van het doel de middelen heiligende wordt ten onrechte aan goed en kwaad een beteekenis gegeven buiten het doelstellende Subjekt.

§ 2. De wilshandeling.

I.

De zinnelijke wilshandeling.

Wij gaan uit van de welbewuste zinnelijke wilshandeling, een der vormen van willen dus, die zich openbaren in kontrakties van dwarsgestreepte spieren, en nemen een niet al te gekompliceerd geval tot voorbeeld: ik zie een vrucht, om haar smaak komt de lust in mij op die te eten, ik grijp en eet de vrucht en heb de verlangde smaakwaarneming.

Introspektief onderzoek leidt mij in dit geval tot de volgende beschrijvende analyse; achtereenvolgens vind ik deze bewust-zijns-momenten:

de gezichtswaarneming der vrucht,

zinnelijk verlangende vrucht te smaken,

de doelstelling: de smaakwaarneming der vrucht,

het „gevoel" van impuls tot de lichaams-bewegingen, die strekken als middel tot het bereiken van het doel,

de waarneming van die lichaams-bewegingen,

de smaakwaarneming der vrucht met zinnelijk behagen. —

Wij kunnen nu ook een verklaring zoeken zoowel van het ontstaan van ieder dezer momenten, als van de voortschrijding van het proces.

De gezichtswaarneming, waarmede het proces opent, moet verklaard worden als iedere zinnelijke voorstel-

ling: haar objektieve elementen vallen onder het kauzaal-verband en moeten gedacht worden parallel te gaan aan fysiologische verschijnselen; naar aanleiding dezer objektieve elementen ontstaan door aktiviteit des Geestes de apriorische elementen der waarneming.

Op de gezichtswaarneming der vrucht volgt het verlangen naar de smaakwaarneming. Blijkbaar is hier toe noodig dat het geziene ding opgevat wordt als een bepaalde soort van vrucht. De gezichtswaarneming moet dus de herinnering wekken van het vaste begrip „appel", mede-gekenmerkt door bepaalde gezichts-kwaliteiten en ruimtelijke eigenschappen, die ook hier voorhanden zijn. Induktief moet dan besloten worden, dat, omdat tot dusverre deze zichtbare eigenschappen steeds samengaan met bepaalde te tasten en te smaken en andere zichtbare eigenschappen (van het inwendige der vrucht), dit hier ook het geval *moet* zijn, dat het geziene ding dus is een appel. Een kauzaal te interpreteeren associatie-proces ligt aan dit onderbrengen van het geziene ding onder het vaste begrip „appel" ten grondslag; door aktieve momenten wordt het verder voltooid. [1]) In het voorhanden zijn van den appel is nu verder de mogelijkheid van het smaken er van gegeven. Zoo is er dan de aanleiding, waaruit door aktiviteit des Geestes het verlangen voortkomt naar het smaken van deze bepaalde vrucht.

Dan volgt de doelstelling: die vrucht te smaken. De doelstelling bestaat als besef; zij kan niet anders dan door aktiviteit van den Geest voortgebracht zijn: zij is een geheel nieuwe bewust-zijns-toestand, waarin de Geest blijkt te zijn doel stellend; deze vorm van aktiviteit doet zich voor naar aanleiding van het ver-

---

[1]) Zie blz. 128.

langen; met het verlangen is de doelstelling hier van zinnelijke natuur. De voorstelling: die vrucht te smaken (welke verlangen opwekte) wordt dus tot doelvoorstelling door optreden van dit aktieve moment. [1])

Het volgend moment is het impuls-„gevoel". Zooals reeds aangeduid, heeft Münsterberg betoogd, [2]) dat, wat men impuls- of innervatie-gevoel pleegt te noemen, niets is dan de vóór de waarneming der beweging opkomende herinnering dier beweging, en die begeleid door waarnemingen van kontrakties van spieren, die den schedel omvatten; beide, de waarneming en de herinnering der beweging, zijn voorstellingen van verschijnselen in de huid, de gewrichten, pezen en spieren. De omstandigheid, dat de herinnering der beweging aan de uitvoering er van vooraf gaat, brengt ons tot de illusie, dat we zelf die beweging voortbrengen.

Het is door associatieve voortgeleiding, meent Münsterberg verder, dat op de waarneming van den prikkel de herinnering der beantwoordende reaktie-beweging volgt, want dezelfde prikkel veroorzaakt telkens dezelfde reaktie, de waarneming van den prikkel moet dus in associatief verband staan met de herinnering der beweging; en wel moet deze herinnering optreden nog voordat de prikkels, die ontstaan bij de werkelijke vol-

[1]) Ter vermijding van te groote komplikatie veronderstellen we hier, dat er niet op associatieven weg en al of niet in logische processen andere voorstellingen ontstaan, die eveneens zinnelijk verlangen wekken, waardoor de motieven-strijd ontstaan zou, waarin ten slotte van de naast elkaar bestaande voorstellingen, die welke het grootste verlangen vertegenwoordigt, tot doelvoorstelling verheven zou worden. Alleen die motieven-strijd is hier bedoeld, die tusschen zinnelijke gevoelens gevoerd wordt. Over den motievenstrijd, waarin zedelijke gevoelens mede optreden, zie onder II. In de drifthandeling is geen plaats voor strijd van motieven.

[2]) Zie Münsterberg, die Willenshandlung, blz. 76 vv. Zijn inzicht deelt James: zie James, Principles of Psychology 2e dl. blz. 501.

voering der beweging, de hersenschors bereikt hebben, m. a. w. voor er een waarneming der beweging opkomt.

De gronden door Münsterberg aangevoerd zijn voornamelijk deze: 1. het innervatie-gevoel bestaat niet alleen uit waarnemingen van spierkontrakties, het wordt mede bepaald door de daarmede verbonden rekkingen en drukkingen van huid en gewrichten, die blijkbaar niet door innervatie ontstaan. 2. We hebben innervatie-gevoelens van bewegingen van het lichaam in zijn geheel, men kan zich die ook willekeurig voorstellen; de waarneming der innervatie zou nu alleen de kontrakties van de in aanmerking komende spieren kunnen betreffen, niet de totaal-beweging, die in het oor-labyrinth ontstaat. 3. Het komt niet voor, dat we een innervatie-gevoel hebben van een beweging, die wel mogelijk is, maar die we nog nooit uitvoerden; is zoo'n beweging echter vaak passief bij ons tot stand gekomen, dan wordt het innervatie-gevoel mogelijk, nog voordat we de beweging aktief kunnen uitvoeren. 4. De kontrakties der gladde spieren verwekken geen bewegings-waarnemingen en komen ook zonder innervatie-gevoel tot stand.

Deze overwegingen lijken mij zeer suggestief; echter komt mij Münsterbergs besluit omtrent de natuur van het impuls-gevoel slechts ten deele juist voor. Ik meen, dat in het impuls-gevoel wel is de voorstelling der beweging, maar die niet op het verleden betrokken, dus niet als herinnering, en dat er daarenboven nog twee bestanddeelen in te onderscheiden zijn: het is toch onloochenbaar, dat het impuls-gevoel voor ons anders, meer, is dan eenvoudig een voorstelling, er is daarin nog het besef van doel te stellen en dat van eigen spontaniteit. Zoo meen ik het impuls-gevoel voor een gekompliceerden, slechts ten deele representatieven bewust-zijns-toestand te moeten houden, dien men als volgt moet opvatten.

Münsterberg heeft de verklaring gegeven van het feit, dat op de voorstelling, die aanleiding is tot de doelstelling, onmiddellijk volgt die der lichaams-bewegingen noodig om de smaakwaarneming te doen ontstaan, door er op te wijzen dat deze twee door vroegere reakties van gelijk verloop in associatief verband staan. Er moet nu een logische gedachtengang gepostuleerd worden, onbewust verloopend (in gekompliceerde gevallen komt hij trouwens gedeeltelijk bewust tot stand), gebouwd op den ondergrond der genoemde en andere associaties; als resultaat komt hieruit het besluit voort, dat de smaakwaarneming slechts bestaan kan, indien de vrucht in den mond gebracht wordt, en dat daartoe noodig zijn bepaalde lichaams-bewegingen, die voorgesteld worden als: een deel van het lichaam gekend in een komplex van gelijktijdige en elkaar opvolgende kwaliteiten van den inwendigen tastzin, en welker (eveneens voorgesteld) oorzakelijk gevolg zal zijn, dat de vrucht van haar plaats in de ruimte overgebracht wordt in den mond.

Het ontstaan van het impuls-gevoel is nu aldus, dat onder voortduren der oorspronkelijke (eind-) doelstelling de herinnering dezer lichaams-beweging zinnelijk verlangen wekt en inhoud wordt der onmiddellijke doelstelling (middel-stelling).

Deze nieuwe doelvoorstelling is van de eerste daarin onderscheiden, dat zij een lichaams-verschijnsel tot inhoud heeft, dat als zoodanig als doelwerking bestaanbaar is (voorgesteld kan worden), en zoo gaat dan met deze doelstelling het besef van eigen spontaniteit als nieuw aktief moment samen. Het impuls-gevoel bestaat derhalve uit een voorstelling, en die onder optreden van het besef van doel te stellen gemodifieerd tot doelvoorstelling, behalve nog uit het besef van eigen spontaniteit, dat in synthese met het besef van doel te stellen opkomt. —

Als laatste moment volgt nu de waarneming der als doel gestelde lichaams-bewegingen en de smaakwaarneming der vrucht. De psychologische verklaring dezer op zich zelf beschouwd levert geen moeielijkheden op: ze zijn te verklaren als iedere waarneming; ook bij het zinnelijk behagen, dat de laatste waarneming vergezelt, behoeven we ons nu niet langer op te houden.

Een verklaring behoeft nu echter nog, dat op het impuls-gevoel de waarneming der daarin bedoelde beweging volgt.

Het (logische) begin ook van deze waar-neming is in haar objektieve elementen, deze nu moeten verklaard worden uit het parallel gaande fysiologische proces; daar er verder een wetmatige opvolging blijkt te bestaan van het impuls-gevoel en de waarneming der daarin bedoelde beweging, en het impuls-gevoel, voor zoo verre gebouwd op de herinnering der beweging, een substraat heeft, zoo moet dus verklaard worden, hoe op de ganglien-prikkeling, die aan de herinnering der beweging beantwoordt, de beweging zelf komt te volgen; we moeten dus de wilshandeling als fysiologisch proces in beschouwing nemen.

Voor den fysioloog is de kauzale verklaarbaarheid der wilshandeling een onafwijsbaar postulaat. Hij heeft verder recht aan te nemen, dat hersenprikkeling de oorzaak der beweging is, en dat een bepaalde beweging slechts door prikkeling van één bepaald deel der hersenen veroorzaakt kan worden.

Die prikkeling zelf moet evenzeer veroorzaakt zijn; op twee wijzen is dit a priori denkbaar: [1]) er kan op dit deel een somatische prikkel inwerken, bepaald door den toestand der hersenvoeding of de centrale bloedcirkulatie èn het kan zijn dat een langs zenuwbanen

---

[1]) Verg. Münsterberg, die Willenshandlung, blz. 16.

van de periferie voortgeleide prikkel als oorzaak optreedt. Het eerste komt bijv. in aanmerking bij epileptische insulten; maar voor het gegeven geval, waar een beweging veroorzaakt wordt, die in verband met een inwerkenden prikkel doelmatig is, kan slechts voortgeleiding van een prikkel van de periferie naar deze plaats in het centrum als oorzaak der excitatie aangenomen worden.

Aan het willen als psychisch proces beantwoordt in het systeem der empirische Objektiviteit de reaktie, als een kauzale reeks van fysiologische verschijnselen. In haar eenvoudigsten vorm bestaat deze uit een centripetale en een centrifugale voortgeleiding, waarvan de banen in het sensu-motorische centrum in elkander overgaan; een komplikatie der reaktie kan alleen hierin bestaan, dat zich tusschen de centripetale en centrifugale baan een centraal proces inschuift, verloopend langs associatie-vezels.

Zoo beantwoordde dan ook in ons voorbeeld aan de wilshandeling als psychisch proces een onafgebroken reeks van fysiologische verschijnselen, die in hun opvolging een reaktie uitmaakten, gekompliceerd slechts door een zich inschuivend associatie-proces; want in haar psychisch aspekt kon zij opgevat worden als te bestaan uit een opvolging van objektieve elementen van een waarneming, verschillende herinneringen en weer een waarneming, en naar aanleiding dezer telkens verschillende Subjekts-werkingen, en nu bleek die opvolging volkomen verklaarbaar uit een parallelgaande kauzale opvolging van fysiologische verschijnselen, die zich in hun totaliteit voordeden als een reaktie, waarin tusschen het centripetale en het centrifugale gedeelte een associatie-proces ingeschoven stond. [1])

---

[1]) Onmiskenbaar vertoonde het associatie-proces evenwel een bijzonderheid, deze n.l., dat telkens een voorstelling als het ware middelpunt van associatie werd, zoodat het zenuwproces telken

In alle gevallen bestaat de reaktie als kauzale reeks van fysiologische verschijnselen; de gekompliceerdste wilshandeling kan hierop geen uitzondering maken: fysiologisch bestaat zij als reaktie of opvolging van reakties, en de voortschrijding van dat fysiologische proces van den eersten prikkel tot de beweging, die aan de doelvoorstelling beantwoordt, is telkens geheel kauzaal verklaarbaar uit den inwerkenden prikkel en den opbouw en de fysische en chemische eigenschappen van het zenuwstelsel, zonder eenig ingrijpen van psychische momenten, die het kauzaal-verband verbreken zouden. De doorgaande doelmatigheid der reaktie-beweging kan hieraan niets veranderen; zij moet in de inrichting van het zenuwstelsel haar grond vinden, en deze is, zooals ze is, fylogenetisch geworden onder invloed der natuurkeus: de voortplanting[1]) *nu*, de erfelijkheid, de natuurkeus, zijn alle begrippen geabstraheerd uit processen, die ieder geheel kauzaal gedetermineerd zijn; die inrichting wordt verder in stand gehouden door de fysische en chemische processen van voeding, inspiratie, bloedcirkulatie enz.

En deze kauzale verklaarbaarheid der reaktie is niet empirisch gebleken, maar is postulaat, om den aanleg van ons denken, waarin de Geest blijkt te zijn oorzaakstellend. Er kan geen sprake van zijn, dat een reaktie niet in haar geheel kauzaal verklaarbaar zou zijn, en niet sinds alle eeuwen gedetermineerd.

---

male naar het punt van uitgang terugkeerde: hier doet zich de apperceptie gelden; met verwijzing naar de betreffende paragraaf, zij de kauzale verklaarbaarheid ook van zoodanig associatie-proces hier verondersteld.

[1]) Wèl te verstaan: de voortplanting is een kauzaal proces voor zooverre daarbij een lichaam als een ding van bepaalde chemische en fysische samenstelling ontstaat. Verg. ook de in den tekst volgende opmerkingen.

E v e n w e l: al deze overwegingen kunnen niets veranderen aan het feit, dat de reaktie-beweging toch is een doelwerking, want als afhankelijk van onze doelstelling stellen wij haar voor: zij is even onbetwijfelbaar zeker een doelwerking als een kauzaal proces. En ook in de evolutie en voortplanting is, in flagrante tegenspraak met hun kauzaal karakter een doel kenbaar n.l. het behoud der soort. Hier staat het denken stil.

Als doelwerking veronderstelt de reaktie een doelstellend Subjekt.

Nu is er bij fysiologische beschouwing geen werkelijk onderscheid tusschen de reakties, die wel en die niet beantwoorden aan bewuste doelstellingen, want ze hebben gemeen, dat ze nuttig zijn voor het behoud van het organisme, dat er dus het voortbestaan van het organisch leven als doel in kenbaar is: het blijkt ook telkens, dat een bewuste wilshandeling in een onbewuste reaktie kan overgaan; is dus de bewuste wilshandeling, beschouwd als fysiologisch verschijnsel, een doelwerking, dan moeten ook de andere reakties als doelwerkingen opgevat worden, en wel, daar bij deze geen bewuste doelstelling bestaat, als onbewuste doelwerkingen, als wilshandelingen dus die beantwoorden aan een onbewuste doelstelling.

Er zijn nu verschillende soorten van reakties te onderscheiden. In de eerste plaats vertoont de reaktie zich in lichaams-bewegingen, afhankelijk van kontrakties van dwarsgestreepte spieren: dit zijn de eigenlijke sensu-motorische reakties, die alle tot strekkingen of buigingen als hoofdtypes terug te brengen zijn; strekking is daarbij gelijkwaardig met een toenadering van het lichaam tot den prikkel, buiging met een afwending; [1]) als resultaat der selektie moet opgevat worden,

[1]) Münsterberg, Beiträge IV, Lust und Unlust.

dat in het algemeen nuttige prikkels met toenadering en schadelijke met afwending beantwoord worden.

Men is gewoon hier drie vormen te onderscheiden: 1) de bewuste wilshandelingen: zij zijn gekenmerkt door de bewuste doelstelling; 2) de automatische bewegingen: hierbij is de doelstelling onbewust en bestaat de mogelijkheid van modifikatie door een interkurrente bewuste wilshandeling; [1]) tot deze behooren ook de uitdrukkings-bewegingen der affekten; [2]) 3) de reflexen: hierbij is de doelstelling eveneens onbewust, terwijl de mogelijkheid van een ingrijpen eener bewuste wilshandeling niet bestaat. [3])

Naast deze alle te zamen staan als tweede soort de reakties, die zich voordoen in de organische funkties onder invloed van het zenuwstelsel: kliersekreties, inspiraties, kontrakties van gladde spieren enz. Zij zijn alle reflexen, en zijn in twee hoofdgroepen te verdeelen, want sommige bestaan evenals de vorige reakties uit een centripetaal en een centrifugaal gedeelte (zoo de pupilreflexen), bij andere valt het eerste gedeelte weg en wordt het centrum direkt geprikkeld door het cirkuleerende bloed: zoo de eigenlijke respiratie-reflex.

Met de aangegeven onderscheiden der drie types van reakties (bewuste wilshandelingen, automatische bewegingen, reflexen) gaan samen onderscheiden in de plaats van het centrum resp. in de hersenschors, in de subkortikale hersenen en in het ruggemerg.

Het gebied der reaktie moet intusschen nog uitge-

---

[1]) De automatische reakties der psychologie hebben dus een andere beteekenis dan de automatische bewegingen der fysiologie, dat zijn op inwendige prikkels volgende reflexen.

[2]) waarover nader in de § handelend over de affekten.

[3]) Wanneer door een interkurrente bewuste wilshandeling een reflex bijv. een patella-reflex tegengehouden wordt, dan blijft in werkelijkheid de reflexmatige spier-kontraktie niet uit, maar door een gelijktijdige antagonistische spierwerking ontstaat er geen beweging van het been.

breid worden: indien de reaktie tegenover andere fysische verschijnselen daarin gekenmerkt is, dat zij, hoewel kauzaal gedetermineerd, toch ook doelwerking is, zoo moeten alle lichaamsverschijnselen, die voor het behoud van het organische leven van belang zijn, en die zich voordoen als doelwerkingen (met behoud van dat organische leven tot principe) mede als reakties opgevat worden. En dit te meer, waar de sensumotorische reaktie, zooals die bij de hoogere levensvormen bestaat onder invloed van het zenuwstelsel, zich ontwikkeld heeft uit reakties van organismen, waarin een zenuwstelsel zich nog niet gedifferentieerd heeft: het prototype der sensu-motorische reaktie is toch de uitstulpings- en inbuigings-beweging der protozoën volgend op de aanwezigheid resp. van nuttige en schadelijke prikkels.

Zulke fysiologische verschijnselen nu, die doelwerkingen zijn, en toch niet onder invloed van zenuwgeleiding tot stand komen, zijn in het hoogste organisme nog te konstateeren. Het zij in het midden gelaten, of de sekretie van sommige klieren zonder direkte innervatie geschiedt; [1]) in de resorptie is in allen geval een voorbeeld van een reaktie, die niet onder invloed van het zenuwstelsel staat. Als doelwerkingen zijn ook op te vatten al die elementaire verschijnselen, wier resultaat is de ontwikkeling van het lichaam van eencellig organisme tot zijn uiterste ontwikkelings-fase.

Ten slotte komen de verschijnselen van het orga-

---

[1]) Vlg. Steiner funktioneeren de klieren in den maagwand en de lever zonder direkten innervatie-invloed onder inwerking van den bloeddruk en de hoeveelheid aanwezig bloed: welke beide omstandigheden door zenuwwerking beïnvloed worden (zie Steiner Grundriss der Physiologie des Menschen, 5e druk blz. 101, 110, 115). Daarentegen meent Hermann: alle Absonderungen stehen sichtlich unter dem Einfluss des Nervensystems (Hermann, Lehrbuch der Physiologie 9e druk blz. 131).

nische leven in hun totaliteit onder het aspekt van doelwerkingen; het kennelijke doel is de instandhouding van het individueele leven en van de soort.

Hierin is het principieele onderscheid tusschen de organische en de anorganische natuur gegeven: de verschijnselen der anorganische natuur komen kauzaal voort, de verschijnselen der organische natuur zijn, hoewel evenzeer kauzaal voortgekomen, toch ook doelwerkingen; of, dit probleem beschouwd van uit de kennisleer: de Geest stelt als absoluut geldend verklarings-principe voor de akcidenties der door hem voorgestelde dingen de kauzaliteit, in dier voege, dat iedere akcidentie, zonder onderscheid, geheel gedetermineerd is door een of meer daaraan voorafgaande; maar daarenboven en in flagrante tegenspraak daarmede stelt hij de verschijnselen, waardoor een der dingen, het eigen-lichaam, in stand gehouden wordt, afhankelijk van zijn doelstelling, en mede-Subjekten erkennende, stelt hij voor ieder dezer een eigen lichaam, dat eveneens aan hun doelstelling onderworpen is.

Waar nu in laatste instantie alle organen uit cellen opgebouwd zijn, en dus alle verschijnselen van organisch leven tot cel-verschijnselen te herleiden zijn, daar moet de doelwerking als specifiek voor de cel tegenover de anorganische materie erkend worden.

Het willen doet zich dus in zijn elementairsten vorm voor als cel-willen. Dit inzicht wint aan beteekenis, wanneer het in verband gebracht wordt met de gegevens der moderne biologie, die leert, dat het eencellige organisme de oorspronkelijkste levensvorm is en dat de hoogere vormen zich fylogenetisch en ontogenetisch door schier eindeloos voortgezette celdeeling uit zulk een eencellig organisme ontwikkeld hebben.

Wij komen alzoo tot een resultaat wel verschillend van dat, waartoe velen komen: terwijl men vaak gezegd heeft: de reflexen zijn geheel kauzaal te inter-

preteeren, zij zijn een der vormen, waarin de reaktie voorkomt; de wilshandeling is fysiologisch niets dan een min of meer gekompliceerde reaktie, is dus voor de verklaring der reflex geen psychisch moment noodig, dan ook niet voor de wilshandeling, de zich daarbij voordoende psychische verschijnselen zijn eenvoudig begeleidende voorstellingen — zoo komen wij tot dit inzicht: in iedere reaktie in welken vorm ook zich voordoende en ten slotte in ieder levensverschijnsel is een doel kenbaar, alle levensverschijnselen zijn dus doelwerkingen en eischen als zoodanig een doelstellend Subjekt als drager, hetzij dat de doelstelling bewust of onbewust is; het lichaam (het organisme) is het ding, dat onder de doelstelling van het Subjekt staat.

In tegenstelling met de overige natuurwetenschap, die het onderscheid van leven en niet-leven niet kent, moet dus de biologie als de leer van het organische leven naast de kauzaliteit doel als verklarings-principe aanvaarden: als doel komt daarbij voor haar slechts in aanmerking het behoud van het empirisch voortbestaan van individu en soort.

Als opmerkelijk feit valt nu nog te konstateeren, dat de bewuste wilshandelingen neigen bij veelvuldige herhaling automatisch, dus zonder bewuste doelstelling, te verloopen. Het is een feit, dat geen nadere demonstratie behoeft, dat samengestelde verrichtingen als spreken, schrijven, loopen en zoo vele andere eerst met meer of minder inspanning geleerd moeten worden en daarna automatisch tot stand komen. [1])

Veelvuldige herhaling nu is alleen mogelijk waar de inwerking de doelstelling geheel bepaalt, zonder

[1]) Daar alle doelstelling een herinnering van het beoogde effekt vereischt (zie boven), zoo moet het aanleeren bestaan in de vorming van herinnerings-beelden van bewegingen.

dat een motieven-strijd in aanmerking komt, die telkens opnieuw de doelstelling modifieeren kan, of, fysiologisch gesproken, waar de reaktie door den prikkel zonder invloed van associaties, telkens weer geheel bepaald wordt, want in dat geval alleen is mogelijk, dat er een subkortikale verbinding tusschen de sensorische en de motorische baan gevormd wordt. In het bijzonder zal dus een telkens voorkomende opvolging van reakties de neiging hebben na de doelstelling, waaraan de eerste dier bewegingen beantwoordt, verder automatisch te verloopen. Men moet intusschen aannemen, dat de oorspronkelijke kortikale baan blijft bestaan, daar een bewuste doelstelling, ingrijpend in het automatisme, steeds mogelijk blijft.

De onbewuste wilshandelingen zijn alzoo ten deele in den loop van het individueele leven onbewust geworden.

Men hoede zich nu echter voor de overijlde gevolgtrekking, dat dus alle willen oorspronkelijk bewust willen is geweest en in fylogenetische of ontogenetische ontwikkeling ten deele onbewust is geworden. Want we weten volstrekt niet of aan alle organische leven een bewust psychisch leven beantwoordt, aangezien ons alle kriteria ontbreken om met verstandelijke zekerheid bewust zijn bij mede-Subjekten vast te stellen. Het is dus zeer wel mogelijk dat bewust zijn eerst ergens in de rij der diersoorten optreedt en het willen dus in zijn oorspronkelijksten vorm onbewust is. Overigens missen veronderstellingen, als: dat bewust zijn te gelijk met het zenuwstelsel optreedt, of integendeel reeds vroeger of eerst later, allen grond; alleen zijn we genoodzaakt, daar waar we zedelijke doelstelling erkennen, bewust zijn aan te nemen. [1])

Men kan de kwestie aldus formuleeren: in ons eigen

---

[1]) Zie blz. 203.

lichaam vinden we verschijnselen afhankelijk van welbewuste doelstelling; naar analogie daarvan moeten we de overige verschijnselen van ons organisch leven, daar ze mede strekken tot verwerkelijking van het welbewust door ons gestelde doel van bestendiging van het empirisch voortbestaan, van eigen onbewuste doelstelling afhankelijk denken. Waar we buiten ons op grond van overeenkomst van verschijnselen tot een organisch leven besluiten, daar erkennen we doelwerking en dus doelstelling en derhalve een mede-Subjekt; zonder voorafgaande intuitie van het bestaan van mede-Subjekten was dit besluit niet mogelijk geweest. Bij onze medemenschen aanvaarden we, wat we bij ons zelf vinden, naast elkaar een bewust en een onbewust willen, het laatste voor een deel in den loop van het individueele leven onbewust geworden, bij de ons het meest verwante levensvormen kunnen we niet nalaten een overeenkomstigen stand van zaken aan te nemen; voor de laagste diervormen bestaat geen aanleiding en in het plantenleven is het ons onmogelijk bewuste doelstelling te veronderstellen. Als allen levensvormen gemeenschappelijk doel, zonder hetwelk het organisch leven ondenkbaar is, bestaat: het behoud van het empirische voortbestaan van het individu en de soort.

Naast het zinnelijke verlangen en de zinnelijke doelstelling vinden we evenwel in ons zelf en erkennen we bij onze medemenschen als van hooger orde het geestelijke verlangen en de geestelijke doelstelling; tot de beschouwing der geestelijke wilshandeling kunnen we nu overgaan.

II.

De geestelijke wilshandeling.

A. De ethische wilshandeling.

Naast de zinnelijke bestaat de zedelijke wilshandeling. Wij zijn ons welbewust, dat een deel onzer handelingen zedelijke waarde of onwaarde heeft, een ander deel niet, dat naast de zinnelijke doelstelling, en vaak daarmede in strijd, de zedelijke doelstelling bestaat.

Over de zedelijke doelstelling spraken wij reeds; wij konstateerden ook, dat zij alleen mogelijk is na *de* zinnelijke, omdat een waardeering der zinnelijke doelvoorstelling haar vorafgaat. [1])

Het vroeger gebruikte voorbeeld zij nog eens te berde gebracht: iemand ziet een hongerige, de voorstelling komt in hem op dien te spijzigen, die voorstelling wekt zedelijk verlangen en hij spijzigt dien mensch. Hoe moet dit geval geanalyseerd worden?

In logisch proces gebouwd op de waarnemingen van gelaatstrekken en uitdrukkings-bewegingen en vooral van geluiden, die voor ons vertolkingen zijn van bewust-zijns-toestanden van anderen, ontstaat de deduktieve voorstelling „die mensch (dat is: dat als empirische manifestatie van een mede-Subjekt erkend ding) dus hongerig"; daarna volgt naar aanleiding van herinneringen van eigen ervaringen het besluit, dat verzadiging (de waarneming van verzadiging) zinnelijk behagen in hem wekken zal; vervolgens hangt het van verschillende omstandigheden af, of de voorstelling „die hongerige verzadigd" positieve of negatieve zinnelijke gevoelswaarde voor den ander hebben zal, verlangen of afkeer bij hem zal wekken: van zijn neigingen, zijn sympathie voor den hongerige, zijn eigen belang,enz. Twee gevallen zijn dus mogelijk.

[1]) Zie blz. 203.

ad 1. De voorstelling „die hongerige gespijzigd" wekt zinnelijk verlangen op; zij wordt dus tot doelvoorstelling verheven. Als zoodanig kan zij in aanmerking komen voor zedelijke waardeering, is dit werkelijk het geval, zoo is de uitslag dier waardeering natuurlijk individueel verschillend, want een ieder draagt in zich zijn eigen begrippen omtrent doelstellingen, die goed en die slecht zijn. [1]) Zoo is dus bestaanbaar het begrip van goede doelvoorstellingen, gekenmerkt door de eigenschap: ten bate van anderen strekkende; de doelvoorstelling „die man gespijzigd" zal onder dat begrip kunnen vallen, indien bij haar ontstaan de overweging van den ander te helpen (uit eigen belang) gegolden heeft, de goed-waardeering zal dan van het algemeene op het konkreetere doel overgaan; hierin is de aanleiding gegeven tot het ontstaan van het zedelijk verlangen naar de verwezenlijking van het goed geachte en dus tot de beantwoordende zedelijke doelvoorstelling. De zinnelijke doelvoorstelling is dan zonder verandering van inhoud een zedelijke geworden; de wilshandeling komt als zedelijke handeling tot stand.

Een ander verloop neemt het psychisch proces, indien de zedelijke waardeering anders uitvalt op grond der overweging, zeggen we, dat het voor den man niet wenschelijk is geholpen te worden, de doelvoorstelling wordt dan als slecht gewaardeerd. Volgens den aard van ons voorstellen en ons waardeeren is daarmede de tegengestelde doelvoorstelling (de man niet gespijzigd) als goed gewaardeerd; naar deze bestaat dan zedelijk verlangen, en dus wordt zij tot doel gesteld.

Ten onrechte zou men meenen, dat hier is *geen* zedelijke doelstelling; integendeel bestaat de duidelijke

---

[1]) Zie blz. 179.

doelstelling zóó te handelen, dat de man niet gevoed zal worden.

Een zedelijke en een zinnelijke doelstelling komen dus tegenover elkaar te staan: de zedelijke strijd is geboren. De zedelijke strijd is een motieven-strijd, gestreden door niet gelijkwaardige gevoelens, de twee bij behoorende voorstellingen worden daarbij geappercipieerd, ten gevolge waarvan verschillende modifikaties der associatie optreden; zoo komen verscheidene voorstellingen op, die met de eerste in betrekking staan en ieder hetzij het zedelijke, hetzij het zinnelijke verlangen helpen versterken; de intensiteit van het zedelijk verlangen is daarbij afhankelijk van de zedelijke diepte, die de mensch bereikt heeft. [2]) Ten slotte overwint het sterkste verlangen.

ad 2. De voorstelling „die hongerige gespijzigd" wekt zinnelijken afkeer op. Ook hier is daarmede het aanzijn gegeven aan het gelijksoortig verlangen van tegengestelden inhoud. En ook deze doelvoorstelling komt in aanmerking voor een zedelijke waardeering, die weer tweeërlei resultaat kan hebben: het proces verloopt in dit geval dus als dat sub 1 behandeld.

Na al het vroeger gezegde behoeven we de zedelijke wilshandeling niet in haar verder verloop te volgen: we zouden in herhalingen moeten vervallen. Ook hier volgt na het stellen van het einddoel meer of minder bewust het stellen van de middelen en doet zich het impuls-gevoel voor, gevolgd door de waarneming van het bereikte effekt. Ook de verklaring van ieder der te onderscheiden momenten kan verder achterwege blijven. Voor deze reaktie geldt evenzeer als voor die met zinnelijke waarde, dat zij, hoewel

---

[1]) Zie § 3, al. II van dit hoofdstuk.
[2]) Zie blz. 181.

doelwerking, in haar geheel kauzaal verklaarbaar moet zijn; ook de erkenning van den zedelijken strijd kan niet beletten haar kauzale verklaarbaarheid te eischen: de opvolging der voorstellingen, die de resulteerende handeling bepaalt, moet, hoewel onder invloed van het gevoel staande, kauzaal gedetermineerd wezen, want een opvolging van hersenverschijnselen moet er aan beantwoorden.

De volle erkenning van de zedelijke waarde van het optreden van Luther in den Rijksdag te Worms en van den ernst van den zedelijken strijd, dien hij vooraf heeft moeten doormaken, kan niet doen ontkennen, dat de fysische verschijnselen in hun samengaan en opvolging, welke zich te zamen voordeden als de beweging van zijn lichaam naar de zaal van den Rijksdag, zijn dáár staan (en niet zitten) en de opvolging zijner spreek-bewegingen alle sinds alle tijden kauzaal gedetermineerd waren in den eindeloozen stroom van fysische verschijnselen. —

In onderscheiding met de zinnelijke reaktie is de zedelijke in het algemeen niet van belang voor het empirische voortbestaan van individu en soort; beter dan anderen zedelijk te kunnen reageeren, is blijkbaar geen voordeel in den strijd om het bestaan; niet dat organisme zal meer dan andere kans hebben zich voort te planten, dat het doelmatigst zedelijk reageeren kan. Daarom staat het zedelijk willen geheel buiten de biologische evolutie: de zedelijk doelstellende individu vindt een organisme ter zijner beschikking, dat onder invloeden geheel buiten het zedelijk leven liggende, fylogenetisch zijn bestaande ontwikkeling bereikt heeft.

Ook de zedelijke wilshandeling kan bij veelvuldige herhaling automatisch worden, uitsluitend echter in den loop van het individueele leven: oorspronkelijk eischt de zedelijke wilshandeling een bewuste doelstelling, want zij vindt haar ontstaan in een zedelijk

verlangen door een doelvoorstelling opgewekt. Reflexen met zedelijke waarde zijn dus ondenkbaar.

B. De aesthetische wilshandeling.

De verhouding van het ethische en het aesthetische willen hebben we reeds voldoende toegelicht, we behoeven er dus niet meer op terug te komen.

Aan de aesthetische wilshandeling ligt een aesthetisch verlangen ten grondslag. Deze en de zinnelijke wilshandeling hebben overigens een overeenkomstig verloop. Wie zich omwendt om de schoonheid van den avondhemel te aanschouwen, voelt verlangen naar die schoonheid en stelt tot doel aesthetisch behagen te hebben.

Evenals de zinnelijke kan ook de aesthetische doelstelling slecht gewaardeerd worden; er is echter een onderscheid: het aesthetische willen op zich zelf kan niet in konflikt komen met een zedelijk willen, want het is van één zelfde natuur; maar in zijn verwijderde gevolgen kan de aanleiding voor een zedelijk verzet bestaan. Ook een zinnelijke en een aesthetische doelstelling kunnen in konflikt geraken.

Alle kwesties, die hier boven ter sprake kwamen, bestaan ook hier; wij behoeven niet op nieuw daarop in te gaan.

Opgemerkt zij nog slechts, dat het willen van den scheppenden kunstenaar, die een uitdrukking aan zijn aesthetische en ethische aandoeningen verlangt te geven, direkt zedelijk kan zijn.

§ 3. De apperceptie.

Naast het willen zich openbarend in lichaams-verschijnselen leert de innerlijke ervaring een anderen vorm van willen kennen, die zich in het voorstellingsleven manifesteert. Dit willen is het, dat de aandacht of opmerkzaamheid, de apperceptie der voorstellingen verwekt.

Hiertoe moet deze vorm van willen beperkt worden, want de apperceptie eener voorstelling is het eenige bewust-zijns-moment dat wij als afhankelijk van onze doelstelling kennen: hoewel we het tevens als kauzaal bepaald denken moeten.

Zooals een wilshandeling door kauzale voortgeleiding ver verwijderde gevolgen kan hebben, zoo veroorzaakt de apperceptie een modifikatie der associatie en brengt daardoor nieuwe aanleidingen voort tot het optreden der verschillende vormen van Geestes-aktiviteit in het voorstellen, zooals we die in het tweede hoofdstuk onderscheiden hebben. Er ontstaan dan eerst zinnelijke voorstellingen (herinneringen) en dan logische, vergelijkings- en herkennings-voorstellingen en logische oordeelen; het optreden van deze alle is echter niet in een wilsproces, want de aktiviteit des Geestes in haar verschillende vormen ligt buiten het gebied van den wil in psychologischen zin. [1])

---

[1]) Verg. blz. 197.

In de apperceptie wordt de voorstelling veranderd; met de voorstelling moet haar fysisch substraat daarbij een wijziging ondergaan; de psychologische verklaring moet daarom de modifikatie van het proces in het centrale zenuwstelsel betreffen.

Van uit deze beschouwing is er alzoo geen essentieel onderscheid tusschen de wilshandeling (reaktie) en de apperceptie; ook het substraat der apperceptie moet een doelwerking zijn, hoewel te gelijk een kauzaal verschijnsel; het eenige verschil is, dat het fysiologische verschijnsel hier wel, en bij de eigenlijke wilshandeling niet, een psychisch parallel-gebeuren heeft.

In verband daarmede kunnen we de onderscheiding van zinnelijke en geestelijke doelstelling, die voor de apperceptie evenzeer bestaat als voor de eigenlijke wilshandeling, in deze paragraaf telkens voorbijgaan.

Eerst beschouwen we de apperceptie zelf, daarna haar kauzale en andere gevolgen, voor zoo verre die in het psychische leven vallen.

I.

De apperceptie zelf (afgezien van haar invloed op de associatie).

De apperceptie bestaat in de eerste plaats voor de waarnemingen, als aktieve opmerkzaamheid; wij vermogen willekeurig de aandacht (opmerkzaamheid) te vestigen op een reeds bestaande waarneming van elk der zinnen.

De waarneming wordt daarbij anders, ze wordt duidelijker: het is weer niet nader aan te geven wat dat zeggen wil, maar een ieder weet het uit eigen innerlijke ervaring; men kan slechts zeggen: de inhoud der waarneming blijft onveranderd; noch de kwaliteit, noch de intensiteit ondergaat een wijziging en toch wordt

de waarneming anders, er komt ook iets bij, een nieuw waarnemings-moment treedt er mede in synthese.

Dit mede-waargenomene is een tast-kwaliteit en wordt gelokaliseerd in de streek van het geprikkelde zintuig; het beantwoordt verder geheel aan de waarnemingen van kontrakties der in die streek liggende spieren. Inderdaad zijn spierspanningen bij iedere opmerkzame waarneming te konstateeren.

Bij de apperceptie van een gezichts-waarneming is er een spanning van de bulbus-spieren en van de spieren in de oogstreek; beide groepen van spanningen worden waargenomen. De spierkontrakties, die de akkomodatie van het oog bezorgen door wending van het orgaan, vernauwing van de pupil en kromming van de lens, zijn onbewuste wilshandelingen, reflexen, die geen deel uitmaken van het apperceptie-proces: zij brengen een verandering van den inhoud der waarneming voort: ook is een apperceptie zonder instelling van het orgaan zeer wel mogelijk.

Bij de apperceptie van geluids-waarnemingen bestaat er een duidelijk waarneembare kontraktie van de spieren in de temporaal-streek. Meestal bestaan deze spanningen slechts aan de zijde van het hoofd waar het geluid gelokaliseerd wordt; is het geluid echter vóór ons, zoo bestaat de spanning aan beide kanten.

Bij de reuk-waarneming komt toegevoegd de waarneming van een inspiratie-beweging door den neus en van een spanning van spieren in de neusstreek; bij het richten der opmerkzaamheid op de smaakwaarneming bemerk ik slechts een spierspanning achter in den mond; bij de apperceptie der verschillende soorten van tast-waarnemingen vind ik een gezichts-herinnering van het deel, waarin of waaronder het waargenomene gelokaliseerd wordt en een lichte spierspanning op dezelfde plaats.

Men mag nu blijkbaar niet zeggen: het verschil

tusschen de opmerkzame en de niet opmerkzame waarneming bestaat in een spierspannings-perceptie, want men kan zich dat element uit de geappercipieerde waarneming wegdenken, en dan nog is deze anders dan de gewone waarneming.

Deze spierspanningen zijn blijkbaar reflektorisch: de reaktie verloopt daarbij van het zintuig naar de schors (de baan die de prikkel doorloopt) en vandaar centrifugaal naar de spieren in de streek van het zintuig. Men moet zich nu voorstellen, dat deze reflex ten gevolge heeft een modifikatie der prikkeling van den ganglien-komplex, die als substraat der voorstelling te beschouwen is, tevens de plaats, waar de centripetale en centrifugale reaktie-baan in elkaar overgaan, en dat aan deze modifikatie de verduidelijking der voorstelling beantwoordt. [1])

Als eigenlijke wilshandeling vinden we hier dus een reaktie, bestaande als middel tot een modifikatie van het zenuwproces, waaraan de voorstelling beantwoordt.

Opmerkelijk is, dat het onderscheid tusschen buiging en strekking hier niet bestaat, m. a. w. dat hier op een schadelijken en een nuttigen prikkel op overeenkomstige wijze gereageerd wordt; men moet dit aldus begrijpen, dat de apperceptie oorspronkelijk slechts beteekenis had als middel om juister wilshandeling mogelijk te maken; het onderscheid tusschen een nuttigen en een schadelijken prikkel behoefde hierbij dus niet in aanmerking genomen te worden.

Als psychisch proces heeft de apperceptie der waarneming nu dit verloop: op de waarneming volgt het verlangen naar de verduidelijking (de verduidelijkte

---

[1]) Men zal hier en in het volgende licht verwantschap vinden met Münsterbergs apperceptie-leer (zie Münsterberg Beiträge I, blz. 137 vv.) en de (daar ook vermelde) theorie van N. Lange over het motorisch element in de voorstellingen.

waarneming), dan de doelstelling, vervolgens treedt met het impuls-gevoel de apperceptie op. Op de verklaring van ieder dezer momenten en de voortschrijding van het proces behoeven we nu niet meer terug te komen.

Evenzeer als tot een waarneming kunnen we tot een herinnering spontaan de opmerkzaamheid richten: ook de herinnerings-voorstellingen kunnen geappercipieerd worden. Ook hierbij zijn waarnemingen van spierspanningen konstant aanwezig. Ik kan natuurlijk alleen mijn eigen bevindingen aangeven; individueele verschillen zijn hier zeer wel mogelijk.

Bij iedere herinnering zonder onderscheid neem ik een meer of minder intensieve kontraktie van den musc. frontalis waar; verder geldt het volgende.

Het best kan ik mij willekeurig mijn gezichts-herinneringen verduidelijken; evenals in niet-geappercipieerde gezichts-herinneringen is daarbij het in het bijzonder voorgestelde objekt in zijn milieu gesteld en van uit een bepaald punt gezien. Bij de apperceptie vergezellen de herinnering waarnemingen van de kontrakties der oogspieren; heeft het objekt groote afmetingen (een toren bijv.), zoo neem ik waar een begin der bewegingen van het oog, die noodig zouden zijn om het te overzien.

Bij een geappercipieerde geluids-herinnering voegt zich de herinnering van het bijbehoorende gezichtsbeeld; ik heb de waarneming van een lichte spanning in de spieren, noodig om het bedoelde geluid voort te brengen, was er in het geluid een rythme, dan tevens van een daarmede overeenkomende beweging van hoofd of romp of voet.

Mijn smaak-herinneringen zijn zeer weinig ontwikkeld: een duidelijke smaak-herinnering vermag ik niet op te roepen. Iets meer ontwikkeld zijn mijn reuk-

herinneringen; tracht ik ze te verduidelijken, zoo komt de bijbehoorende gezichts-herinnering op en ik neem waar een spierspanning, die het begin is van een inspiratie-beweging door den neus.

Geappercipieerde tast-herinneringen ten slotte, in alle vormen waarin ze zich voordoen, ook van de orgaan-„gevoelens" gaan samen met de gezichts-herinnering van de streek waar (of waaronder) het waargenomene gelokaliseerd was en met waarnemingen van een lichte spanning in die zelfde streek.

Zoo vind ik dan de apperceptie van alle soorten van herinneringen vergezeld van waarnemingen van spierspanningen; daar verder aan de verduidelijking ook hier een verlangen en een doelstelling voorafgaat en zij met het besef van spontaniteit tot stand komt, zoo zijn de apperceptie van waarneming en herinnering volkomen analoge processen.

Naast de aktieve bestaat de zoogen. passieve opmerkzaamheid. [1])

Tijdens het bewuste leven vloeit onafgebroken de stroom van voorstellingen; op de eene herinnering volgt daarbij een andere en dan weer een andere, steeds verder, totdat plotseling deze opvolging verbroken wordt door een nieuwe waarneming. En evenwel, zoolang als de herinneringen elkander ongestoord opvolgden, waren er toch ook waarnemingen van de dingen en verschijnselen rondom ons, die prikkels veroorzaakten op

---

[1]) Het komt telkens voor, dat een waarneming van den tast- of gehoors- of een anderen zin ons reflexmatig het hoofd doet wenden, zoodat een gezichtswaarneming en daarmede beter kennis van de beteekenis der eerste waarneming mogelijk wordt. Het is duidelijk dat, hoewel hierbij een (passieve) opmerkzaamheid der eerste waarneming voorafgaat en de secundaire gezichtswaarneming aanstonds geappercipieerd wordt, de wending van het hoofd een wilshandeling is en niet als apperceptie-verschijnsel opgevat kan worden.

de zintuigen; ook heeft een ieder wel ervaren, dat men uit zijn gedachten ontwakende zich soms herinnert tijdens zijn denken iets waargenomen te hebben, dat toen echter onopgemerkt bleef: het komt voor, dat men zich herinnert, dat zoo even een bekende voorbij gegaan is, maar dat men hem niet gegroet heeft, omdat men in gedachten verzonken was.

Maar deze waarneming nù gaat niet ongemerkt voorbij: het associatie-verloop wordt verbroken, en de duidelijke waarneming bestaat in de plaats der elkaar opvolgende herinneringen.

Het zijn in het bijzonder intensieve waarnemingen en die met hetzij positieve, hetzij negatieve gevoelswaarde (pijn bijv.), wien het gelukt zoo als door eigen kracht de opmerkzaamheid voor zich in beslag te nemen; te eerder gelukt hun dit, naarmate de opmerkzaamheid op het oogenblik van hun optreden minder intensief op iets anders gekoncentreerd was.

Deze passieve opmerkzaamheid moet blijkbaar als van een onbewuste doelstelling afhankelijk opgevat worden; soms is het ook mogelijk zich te herinneren, dat bij het intreden der passieve opmerkzaamheid een lichte spierspanning bestond; de waarnemingen met aanzienlijke intensiteit hebben ook in het algemeen zinnelijke gevoelswaarde, en dat juist zij en de overige waarnemingen met gevoelswaarde voor deze passieve opmerkzaamheid in aanmerking komen, maakt de erkenning van een wilsproces hier nog lichter.

Ook voor de herinneringen bestaat deze passieve opmerkzaamheid, want het komt voor, dat in den loop der voorstellingen plotseling één met sterke gevoelswaarde naar voren springt, dat daarop de volle aandacht gericht wordt; blijkbaar bestaat hier een proces geheel analoog aan het zoo even gememoreerde.

Het zijn andere omstandigheden, die de apperceptie met bewuste, en die met onbewuste doelstelling voort-

brengen. In geval van onbewuste doelstelling heeft de apperceptie waarde in zich zelf (hoewel dan nog als middel ter juiste reaktie), daar zij voorstellingen betreft met hetzij positieve, hetzij negatieve gevoelswaarde; in geval van bewuste doelstelling bestaat zij als middel, bijv. om door een klaarder herinnering bij een voorkomende gelegenheid juist te kunnen reageeren; de geappercipieerde voorstelling heeft hier in zich zelf geen gevoelswaarde.

Hoe hooger graad de intellektueele ontwikkeling bereikt heeft, hoe meer voorstellingen zonder direkte gevoelswaarde belangstelling zullen wekken, er bestaat dan ook een gelijkmatige stijging van de beteekenis der aktieve opmerkzaamheid en de intellektueele ontwikkeling.

Een bijzondere beteekenis verkrijgt de apperceptie nu nog daardoor, dat zij slechts één voorstelling tegelijk omvatten kan. Wij kunnen de opmerkzaamheid niet de eene waarneming toewenden dan ten koste der andere tot dusverre geappercipieerde: wenden we ons de eene voorstelling toe, zoo wenden we ons van de andere af. Dit feit kan van uit een fysiologisch en van uit een psychologisch standpunt beschouwd worden.

Voor den fysioloog valt het onder de wet van wederkeerige onderdrukking, inhibitie (Brown-Séquard) van reakties: er zijn verschillende innervaties, die niet te gelijker tijd bestaan kunnen; zoo is het — om slechts één voorbeeld te geven — niet mogelijk tegelijk een slik- en een inspiratie-beweging uit te voeren. Men moet ook deze zeer veelvuldig voorkomende inhibitie zich voorstellen als fylogenetisch onder invloed der natuurkeus ontwikkeld. De onbestaanbaarheid van twee apperceptie te gelijker tijd wordt, waar aan de apperceptie de modifikatie van het hersenproces tengevolge

van een reaktie beantwoordt, voor den fysioloog een bijzonder geval van inhibitie. [1])

Voor den psycholoog komt deze kwestie onder een ander aspekt: hij brengt die terug tot het feit, dat meer dan één bewuste doelstelling te gelijker tijd, tenzij zich verhoudend als middel en einddoel, niet mogelijk is: worden bij bewuste doelstelling twee bewegingen te gelijk uitgevoerd, bijv. bewegingen van beide handen of van één hand en één voet, en blijft de doelstelling ook tijdens de uitvoering bewust (zoodat dus niet een der beide automatisch verloopt), zoo beantwoorden die twee aan één hen te zamen omvattende doelstelling, dus bijv.: de twee handen te bewegen, met de hand en den voet die beweging uit te voeren; het is dan ook onmogelijk dezen twee bewegingen een ongelijk rythme te geven. Het samengaan van twee doelstellingen wordt soms mogelijk, indien de eene onbewust is, maar ook dan nog lang niet altijd.

Zoo is dan ook onder dit aspekt geen alleen staand feit, dat niet alleen twee aktieve apperceptied, maar ook een aktieve en passieve, als tegen elkander inwerken.

Er is nog een omstandigheid, die hierbij in aanmerking genomen moet worden. In het algemeen voert iedere voorstelling eenige reflektorische spierspanning mede, psychologisch uitgedrukt: er is in het algemeen eenig verlangen en daarmede in verband een doelstelling tot verduidelijking der voorstelling. De voorstelling, onder deze omstandigheden opkomende, is noch geappercipieerd noch vaag, zij houdt het midden tusschen die twee uiterste mogelijkheden. De inhibitie doet zich nu nog hierin gelden, dat de apperceptie eener voorstelling niet alleen die eener andere ter zelfder tijd be-

---

[1]) In verband hiermede zou men geneigd zijn de verhooging van pols- en respiratie-frekwentie, die met de apperceptie (met name ook met het willend denken) samengaat, van inhibitie van het vagus-centrum afhankelijk te stellen.

staande tegenhoudt, maar daarenboven de lichte reakties, die door de overige gelijktijdige voorstellingen opgeroepen worden, aanzienlijk verzwakt, zoo niet geheel opheft, zoodat naast de eene geappercipieerde voorstelling alle andere vaag, onderdrukt, nauwelijks als bewust-zijns-verschijnsel bestaande, worden.

Men kan dus onderscheiden: geappercipieerde, niet geappercipieerde en onderdrukte voorstellingen, in dier voege echter, dat alle mogelijke overgangen tusschen deze drie graden bestaan; hoe krachtiger de apperceptie is, hoe energieker andere voorstellingen onderdrukt zullen worden.

Hierin wortelt de strijd om de opmerkzaamheid door de voorstellingen gestreden, van waarnemingen tegen waarnemingen, herinneringen tegen herinneringen en waarnemingen tegen herinneringen, een strijd, die zedelijke beteekenis verkrijgen kan, en waarin de energie van de bestaande apperceptie en die van de opkomende (beide beantwoordend aan intensiteiten van spierspanningen) tegenover elkander beslissend zijn.

II.

De inwerking der apperceptie in het voorstellingsleven: a) de invloed op de associatie.

Wij hebben nu den invloed na te gaan, dien de apperceptie op de associatie en daarmede op het denken oefent. Het is juist in deze haar gewichtige gevolgen, dat zij haar buitengewone beteekenis verkrijgt.

Toen wij over de associatie handelden, hebben we betoogd, dat de opvolging der voorstellingen geheel kauzaal gedetermineerd is, en dat diè voorstellingen elkander oproepen, die eens of meermalen tegelijk in het bewust-zijn zijn geweest. Er zijn echter feiten, die deze opvatting onhoudbaar schijnen te maken.

Eerstens verbreekt iedere nieuwe geappercipieerde waarneming het associatie-verloop: was de associatie tot *d* voortgeschreden, toen de waarneming opkwam op welke de opmerkzaamheid gericht werd, dan gaat het proces niet voort tot *e*, die toch tegelijk met *d* bestaan heeft, maar het wordt afgebroken door die waarneming, die daarna op haar beurt het uitgangspunt van nieuwe associaties wordt.

Een ander feit, dat in dezen ook moeilijkheid oplevert, is, dat zoolang als op een waarneming of herinnering de opmerkzaamheid gericht blijft, al de geassocieerde voorstellingen met deze in blijkbare betrekking staan, zich voordoen als daarvan uitgaande: de geappercipieerde voorstelling wordt een middelpunt van associaties; de gewone voortschrijding van het associatie-proces wordt dus door de opmerkzaamheid verhinderd.

Maar er is nog meer: het is onmiskenbaar, dat een voorstelling, die groote gevoelswaarde voor ons heeft, een smartelijke of verblijdende ervaring, telkens in onze gedachten terugkeert, ons „vervult": wij kunnen er niets aan doen, telkens keert zij, en dat wel geappercipieerd, terug. Dit is wel het feit, dat het sterkst schijnt te pleiten tegen het kauzale karakter der associatie; men kan zich niet uit de moeilijkheid helpen door aan te nemen, dat de voorstelling juist naar aanleiding van haar gevoelswaarde telken male, dat zij in den loop der associatie opkomt, geappercipieerd wordt, terwijl zij anders slechts nauwelijks opgemerkt voorbij zou zijn gegaan, want, hoewel deze meening zeker juist is, zoo eischt de frekwentie van het voorkomen der voorstelling toch nog een bijzondere verklaring.

Verder schijnt nog het willekeurig denken een kauzale interpretatie der associatie bezwaarlijk toe te laten; kenmerkelijk er voor is, dat er een voorstelling in gezocht wordt (hierover spoedig nader): in veel meer

gevallen nu dan de kansrekening toelaat, wordt de gezochte voorstelling gevonden.

Volgens een wet uit de zenuw-fysiologie verloopt nu echter een zenuwproces, indien er keus bestaat tusschen verschillende banen, langs de baan, die den minsten weerstand biedt. Daaruit volgt, dat indien een voorstelling *a* niet met één andere, maar met verschillende voorstellingen *b*, *c*, *d*, *e* in associatief verband staat (zooals in het algemeen het geval zal zijn), dat de associatie dan bepaald zal worden door de betrekkelijke grootte van den weerstand, dien ieder der verbindingsbanen van het substraat van *a* met dat van *b*, *c*, *d*, *e* te overwinnen geeft.

Nu heeft Münsterberg experimenteel aangetoond, [1]) dat er niet een konstante associatie bestaat, in dier voege, dat er voorstellingen zijn, die elkander per se oproepen: ook waar de associatie nog zoo vast is, waar gewoonlijk op *a b* volgt, zal soms op *a c* volgen. De onbevangen ervaring deed dit reeds verwachten: gewezen zij slechts op deze wel algemeene ervaring, dat een geregeld terugkeerende waarneming éénmaal een herinnering oproept, die in jaren misschien niet opgekomen was.

De verschillende associatie-banen, die van één punt in het cerebrum uitgaan, moeten dus een van oogenblik tot oogenblik in betrekkelijken graad veranderenden weerstand aan het voorgeleidings-proces bieden, waardoor de eene maal deze, de andere maal gene van een plaats uitgaande baan het geschiktst is om den prikkel voort te geleiden: er moet bestaan een steeds veranderende konstellatie der voorstellingen in verband waarmede nu op *a b* volgt en straks *c* of *d*.

Bij het postulaat van de kauzale verklaarbaarheid van iedere associatie is men nu gedrongen aan te

---

[1]) Münsterberg, Beiträge IV, Studien zur Associationslehre.

nemen, dat de apperceptie een aanzienlijken invloed heeft op de konstellatie der voorstellingen, en wel heeft in verband ook met het wezen der apperceptie, de volgende opvatting recht van bestaan. De modifikatie van het zenuwproces beantwoordend aan de verduidelijking der voorstelling (zij wordt veroorzaakt door de reaktie, die van den prikkel uitgaat) bestaat in een verhoogde excitatie (dynamogenie, Brown-Séquard) van het substraat der voorstelling, en wordt gevolgd door een overeenkomstige eigenaardigheid in de resteerende hersenverandering. Omgekeerd beantwoordt aan de inhibitie der voorstelling een vermindering der excitatie (inhibitie, Brown-Séquard) van haar substraat, eveneens met een overeenkomstige eigenaardigheid in de resteerende verandering. — In verband hiermede is de invloed der apperceptie op de associatie deze: van alle zenuwbanen die van een punt der schors uitgaan, geeft diè aan het zenuwproces den minsten weerstand te overwinnen (en zal dus boven andere verkozen worden), welke voert naar het substraat eener nu of vroeger geappercipieerde voorstelling; de weerstand is minder naar mate de apperceptie krachtiger is, of geweest is, en omgekeerd. Daarentegen zal de baan, die naar het substraat der geïnhibeerde voorstelling leidt, grooter weerstand te overwinnen geven, en dus niet verkozen worden.

Bij deze opvatting vervallen de boven aangeduide bezwaren tegen een kauzale interpretatie der associatie. Dadelijk zij er op gewezen, dat in al deze gevallen een aktieve of passieve apperceptie bestaat, van welke een modifikatie van het associatie-proces in boven bedoelden zin afhankelijk gesteld kan worden, ook daar waar een herinnering met gevoelswaarde telkens terugkeert, want juist om haar gevoelswaarde beantwoordt zulk eene aan een geappercipieerde waarneming.

De verbreking der associatieve opvolging van voor-

stellingen door een interkurrente geappercipieerde waarneming komt nu onder dit aspekt: indien ter zelfder tijd de associatie een herinnering *a* voortbrengt en een prikkel van buiten een waarneming *B*, die geappercipieerd wordt, dan zal op *a* niet een andere, met haar in associatief verband staande voorstelling *c* of *d* volgen, want het zenuwproces, de baan van den minsten weerstand kiezende, verloopt langs de vezels, die *a* met *B* verbinden; er wordt dus een associatieve betrekking tusschen *a* en *B* gelegd.

De toedracht der associatie tijdens de opmerkzaamheid moet men aldus verklaren: indien een geappercipieerde voorstelling *A* (waarneming of herinnering) met het substraat α door associatie de voorstelling *B* met het substraat β voortbrengt, dan zal van alle zenuwbanen, die van β uitgaan, de verbindingsbaan met α, door de apperceptie van *A*, den minsten weerstand voor het zenuwproces bieden, de excitatie zal dus van β naar α teruggeleid worden. Zoo zal zoolang als *A* geappercipieerd blijft bestaan, ieder van α uitgaand zenuwproces daarheen terugkeeren; op die wijze wordt *A* een middenpunt van associaties. [1])

In de derde plaats scheen bezwaarlijk met het kauzale karakter der associatie vereenigbaar, dat zij in haar loop onmiskenbaar door gevoelens beïnvloed wordt. Evenwel, juist om haar gevoelswaarde zal de herinnering eenmaal als geappercipieerde waarneming bestaan hebben; zij behoudt daardoor een blijvend voordeel in den strijd der voorstellingen; ook zal zij telkens wanneer zij opkomt om haar gevoelswaarde opnieuw geappercipieerd worden; nooit zal zij

---

[1]) De apperceptie is niet de eenige omstandigheid, die de konstellatie bepaalt, anders zou bij gelijkblijvende apperceptie van zulk een middelpunt, waarvan achtereenvolgens verschillende associaties uitgaan, geen sprake kunnen wezen.

ongemerkt voorbijgaan. En daarenboven, de ervaring leert, dat het niet zoo zeer voorstellingen met onmiddellijke gevoelswaarde zijn, die telkens terugkeeren dan wel zulke, die in gekompliceerde logische processen ontstaan zijn, of die om de gevolgen van het voorgestelde ons beroeren of verheugen: niet de voorstelling van geleden pijn duikt ieder oogenblik weer op, maar wel het sterven van iemand, die ons dierbaar was of het gelukken van een plan, waarvan we groote verwachtingen koesteren; en nu gaat met de aanzienlijke gevoelswaarde dezer voorstellingen noodzakelijk samen, dat ze met vele andere in associatief verband staan: indien de doode geen plaats had ingenomen in ons leven, zoo zou zijn sterven ons niet bedroeven; indien ons plan niet met zooveel anders samenhing, zou het gelukken er van ons niet zoo verblijden.

Door haar talrijke associatieve betrekkingen heeft de voorstelling dus een kans te meer om gereproduceerd te worden, en, zooals reeds opgemerkt, indien zij in aanmerking komt, zoo zal zij den voorrang hebben en om haar gevoelswaarde niet zonder apperceptie voorbijgaan.

Op het door den wil voortgebrachte denken moeten wij nader ingaan.

III.

De inwerking der apperceptie in het voorstellingsleven: b) het willend denken.

In het willend denken, dat zich van het onwillekeurig denken daarin onderscheidt, dat het een doel heeft, doet zich een verder verwijderd gevolg van de apperceptie gelden: de apperceptie beïnvloedt op de aangegeven wijze de associatie, en de bij die gemodifieerde

associatie opkomende voorstellingen (zelf wat hun apriorische elementen aangaat door aktiviteit van den Geest, het voorstellende Subjekt, verwekt) zijn op hun beurt het materiaal, waaruit door aktiviteit des Geestes vergelijkings-, herkennings- en logische voorstellingen opgebouwd worden.

De apperceptie, de aandacht dus, blijft ook hier de eigenlijke wils-akte; zij bestaat hier als middel ter bereiking van een in het voorstellingsleven liggend einddoel.

In het willend denken blijkt opnieuw onze logische aanleg: onafhankelijk van eenige doelstelling is in bepaalde samentreffende voorstellings-kwaliteiten een denkresultaat gedetermineerd: onlogisch denken kunnen wij net.

Hieruit volgt, dat het denken, dat door den wil voortgebracht wordt, evenmin als het onwillekeurige denken, een resultaat kan opleveren, waarvan de gegevens niet van te voren deel uitmaakten van den voorstellingen-schat: het kan slechts voortbrengen, wat het onwillekeurig denken onder gunstige omstandigheden ook zou hebben kunnen voortbrengen.

Er moet hierbij in aanmerking genomen worden, dat onze voorstellingen-schat niet alleen uit zinnelijke voorstellingen bestaat. We wezen er reeds op, [1]) dat ook vaste begrippen daartoe behooren, daar deze in woordklanken of de overeenkomstige spreek-bewegingsbeelden zinnelijk voorstelbare en dus te herinneren symbolen bezitten. De groote waarde dezer vaste, meer en minder abstrakte begrippen voor de overzichtelijkheid der kennis en voor ons denken behoeft geen demonstratie: het denken, indien slechts even boven zijn rudimentairsten vorm zich verheffend, moet met zulke opereeren. Maar evenzeer als vaste begrippen (en ook sommige zinnelijk voorgestelde dingen, met

---

[1]) Zie blz. 127.

name alle als medemenschen voorgestelde dingen) kunnen verschillende bewust-zijns-toestanden, in het bijzonder de gevoelens, hoewel zelf niet voorstelbaar, in symbolen voorgesteld worden. Hierdoor wordt het gebied van het denken zeer uitgebreid en het mechanisme er van enorm vereenvoudigd: hoe gekompliceerd het in werkelijkheid ook nog zijn moge.

Bij het van een doelstelling afhankelijk denken nu, dat vaak de abstraktste resultaten zoekt, vindt de mogelijkheid van het denken in woorden ruime toepassing; de formuleering is daarbij individueel verschillend, afhankelijk van de taal, den woordenschat, de intellektueele ontwikkeling. Er bestaat hier dus naast het eigenlijke denken nog een psychisch proces, waarin de voorgestelde teekens in de plaats gesteld worden van hun drager, en omgekeerd. —

De bewust-zijns-toestand, die het willend denken oproept, vindt zijn uitdrukking in de vraag.

De vraag, die de denkende mensch zich zelf stelt gaat vóór die welke hij aan anderen stelt: eerst waar wij meenen, dat ons de gegevens ontbreken om een antwoord op onze vraag te vinden, richten we ons tot onze medemenschen, van wie wij veronderstellen, dat zij over de noodige gegevens beschikken.

Bij hun oneindige verscheidenheid zijn de vragen in twee rubrieken te groepeeren: die waarop een onbeperkt aantal antwoorden mogelijk is (hoe laat is het? welke is diens menschen naam?): de onbeperkte vragen, en die welke slechts twee antwoorden toelaten: ja of neen (is het zóó laat? heet die mensch aldus?): de beperkte vragen.

In verband hiermede streeft het willend denken naar tweeërlei resultaat: 1°. een voorstelling (resp. een logisch oordeel) te vinden, die tot een andere in een bepaalde betrekking staat: van naam, van gelijkheid, van identiteit van objekt, of 2°. naar verstandelijke zekerheid,

Wat nu de eerste der twee opgaven betreft, die aan het denken gesteld kunnen worden, hiervoor komt iedere voorstellings-soort in aanmerking, behalve de waarneming, die, indien tot doel gesteld, slechts door een wilshandeling voort te brengen is.

Bij wijze van voorbeeld zij een geval nagegaan, waar een herinnering gezocht wordt. Ik heb de gezichts-herinnering van een persoon, maar in tegenstelling met wat gewoonlijk het geval is, komt de herinnering van zijn naam niet mede op: hetzij door toevallige omstandigheden, die een ongunstige konstellatie veroorzaken, hetzij doordat de verbindingsbaan van hun substraat bij langdurig ongebruik onder invloed der stofwisseling minder geschikt is geworden tot voortgeleiding. Om de een of andere reden komt het verlangen in mij op den naam uit te spreken, en dus de overeenkomstige doelstelling; in het onvermogen den impuls voort te brengen, bemerk ik dan, dat de naam mij ontbreekt als spreekbewegings-voorstelling, en dus waarschijnlijk ook als geluids-voorstelling; dan ontstaat het verlangen naar die herinnering en vervolgens de doelstelling gaande naar de herinnering x (als psychisch verschijnsel), die tot de gegevene (a) in de betrekking van naam staat. De doelstelling betreft hier alzoo een vrij gekompliceerde voorstelling, die zonder het begrip van naam-aanduiding niet mogelijk zou wezen; zij bestaat ook hier als besef, onder invloed waarvan de voorstelling tot doelvoorstelling wordt. Op de doelstelling volgt nu als middel onder optreden van het spontaniteits-besef een aktieve apperceptie van de gegeven gezichts-herinnering: en daarna duikt gewoonlijk na korter of langer tijd plotseling de gezochte herinnering op.

Ook dit is verklaarbaar uit den invloed, die de apperceptie op de associatie oefent: de geappercipieerde herinnering wordt een centrum van associaties, achter-

eenvolgens komen verschillende voorstellingen op, maar blijven weinig duidelijk tengevolge van de apperceptie der gezichts-voorstelling; totdat de gezochte voorstelling zich voordoet, in verband met de doelstelling wordt zij terstond als de gezochte naam herkend; zij wekt dan behagen en wordt aanstonds — ten koste der gezichts-voorstelling — geappercipieerd.

In de gevallen, waar het doel niet bereikt wordt, waar de naam ongevonden blijft, moet de weerstand in de verbindingsbaan van het substraat der voorstellingen grooter zijn, dan dat de apperceptie dien overwinnen kan.

De tweede aanleiding tot het willend denken is in de beperkte vraag; dat is de vraag, die slechts met ja of neen te beantwoorden is. Er wordt in deze dus zekerheid gezocht, en dat niet door de waarneming, maar door het denken; de te vinden zekerheid moet dus niet van empirischen, maar van logischen aard zijn. [1])

Het zijn in het bijzonder twee rubrieken van voorstellingen, die voor deze vraagstelling in aanmerking komen; in de eene komen de voorstellingen, die door overdracht van anderen door middel van de spraak in ons ontstaan zijn: wanneer iemand mij mededeelt, dat het regent, dan heeft de voorstelling van nu vallenden regen voor mij noch empirische noch logische zekerheid; empirische zekerheid heeft de voorstelling van die spraakgeluiden en die van hem (het in zijn zichtbare eigenschappen gekende en als manifestatie van een mede-Subjekt erkende ding) afhankelijk; maar dat het regent heeft voor mij geen verstandelijke zekerheid: al kan ik den zegger in zoo onbelangrijke mededeeling terstond vertrouwen, en in andere gevallen hem vertrouwbaar achten of, waar het niet zinnelijke voorstel-

---

[1]) Zie blz. 122.

lingen betreft, mij bij zijn inzicht neerleggen. In de tweede rubriek komen de voorstellingen, die ontstaan zijn als konklusie eener deduktie welker major of minor geen verstandelijke zekerheid heeft: hetzij weer, dat we die van anderen hebben overgenomen, hetzij, dat de indukties, waaruit zij voortgekomen zijn van betwijfelbare geldigheid zijn.

Het doel, logische zekerheid te vinden, zoekt de denkende mensch nu te bereiken door voorstellingen, die hem het materiaal bieden voor een geheel zekere deduktie.

Het proces bereikt in deze gevallen een niet te analyseeren komplikatie, want vergelijkingen, begripvormingen, dedukties, indukties, ieder telkens na nieuwe aan het einddoel ondergeschikte doelstellingen, kunnen in grooten getale bijdragen tot vorming der voorstellingen, waaruit de tot doel gestelde eind-deduktie zal kunnen opgesteld worden. Daarenboven is de analyse onuitvoerbaar, omdat wij bij ons denken, vooral wanneer wij „in een kwestie zijn", geheele redeneeringen plegen over te springen, dat is: telkens als major of minor een voorstelling aannemen, die haar logische zekerheid heeft in misschien een reeks van vroegere redeneeringen; hier treedt dus de herinnering door intermediair van woord-symbolen op in plaats van het denken, doch representeerend vroeger denken; dit op ruime schaal te kunnen toepassen, is wel de wenschelijke gave bezitten van vlug te kunnen denken. Een belangrijke vereenvoudiging bestaat verder nog daarin, dat wij met vaste begrippen opereeren; in verband ook hiermede geschiedt het denken met behulp der spraak: ook deze omstandigheid maakt de analyse in een konkreet geval onuitvoerbaar. Men moet er zich dus toe bepalen de hoofdbanen aan te geven, waarlangs het proces verloopt; daarbij moet men zich de toedracht van een denkproces naar het volgend schema voor-

stellen: in verband met de einddoel-stelling wordt een voorstelling geappercipieerd, deze wordt daardoor een middenpunt van associatie; een der geassocieerde voorstellingen kan nu onder invloed der einddoel-stelling mede-geappercipieerd worden, dan volgt weer een nieuwe doelstelling met eigen apperceptie; op deze wijze ontstaan steeds nieuwe voorstellingen; door de doelstelling en de achtereenvolgens opkomende middelstellingen, schrijdt het proces in de gewenschte richting verder, de vergelijkings-, en de deduktieve en induktieve voorstellingen en begrippen, die noodig zijn, worden gevormd, totdat eindelijk de gezochte deduktie gevonden wordt.

Zoo is dan in alle willend denken, tot in het diepste denken, de apperceptie in dienst van een meer of minder verwijderde doelstelling de eenige eigenlijke wils-akte. De aandacht is het, die het willend denken van het onwillekeurige denken onderscheidt.

Daar de apperceptie in alle graden bestaat, zoo is licht in te zien, dat het onwillekeurig denken en het denken afhankelijk van een doelstelling, zooals wij die hier tegenover elkaar gesteld hebben, niet meer zijn dan de twee uiterste types; de aandacht kan meer of minder verzwakken en weer sterker worden, kan een oogenblik gansch verloren zijn (er is dan geen doelstelling): gelijkelijk daarmede zal de invloed der apperceptie op de associatie dalen en rijzen. Hoe grooter het verlangen is zekerheid te hebben, hoe rechter het denken op zijn doel afgaat.

Tweeërlei doelstelling kan aan het denken ten grondslag liggen. Het denken kan in dienst staan van het willen, dat in den loop der fysische verschijnselen ingrijpt: men kan overleggen, hoe men nu of later of bij voorkomende gelegenheden het doelmatigst handelen zal: ook vonden we, dat in het verloop eener wilshandeling zich vaak een overleg invoegt en zelfs is

een welbewuste wilshandeling zonder apperceptie niet goed denkbaar; of ook kan men zich rekenschap geven van betrekkingen tusschen al of niet onder invloed van het willen opgemerkte feiten, kauzaal-verbanden zoeken, kortom wetenschappelijk werk verrichten met het doel de omstandigheden steeds te kunnen beheerschen of juist door dat vermogen een voorsprong op zijn medemenschen te hebben. In al deze gevallen gaat de waarde van het verlangen, dat de einddoelstelling verwekt, over op de doelstelling die de apperceptie voortbrengt.

Maar er bestaat ook een denken op hooger plan, dat niet is middel, maar doel in zich zelf, dat ook niet is ter vulling van ledige uren of ten bate der positie in de samenleving, maar dat voortkomt uit het verlangen naar waarheid, naar logische zekerheid steunend op premissen, die hun grond vinden in het wezen des Geestes en als zoodanig onbetwijfelbaar zeker zijn. Dit is het hoogste denken; het zoekt bevrediging van een groot algemeen-menschelijk verlangen van zuiver zedelijke waarde.

IV.

De fantasie-voorstellingen.

De fantasie-voorstellingen moeten, als eenigszins bijzondere voortbrengselen der apperceptie, hier nog afzonderlijk bedacht worden.

Daarbij is het noodig aan het begrip „fantasie-voorstelling" een beperkter omvang toe te kennen dan buiten de psychologie gebruikelijk is. Wanneer wij een verhaal hooren of lezen, dan hebben we, direkt, slechts gehoors- of gezichts-waarnemingen, die worden nu voor ons symbolen van bepaalde begrippen en voorstellingen; we veronderstellen dan verder, dat de verhaler betrouw-

baar is, en vormen ons zoo een voorstelling van het gebeurde; fantasie-voorstellingen zijn hierbij echter niet in het spel. Ook niet wat wij uit ons zelf onwillekeurig aan het verhaal toevoegen, is inhoud eener fantasie-voorstelling: het verhaal geeft recht tot eenige gezichts-voorstellingen, maar wij, verder gaande, vormen ons aanstonds een gezichtsbeeld dat als milieu het voorval omvat, we voltrekken daarbij een ongeoorloofd analogie-besluit: uit een eenmaal samengaan van iets dat met het verhaalde overeenkomt en bepaalde gezichtsbeelden, besluiten we, dat ook hier deze samengang bestaan moet. Zoo ook wanneer men naar een plaats reist, die men niet kent, maar waaromtrent men het een en ander gehoord heeft, zoo bereikt men die niet zonder induktief zich een vrij gedetailleerd gezichtsbeeld er van gevormd te hebben: de kans is natuurlijk oneindig klein, dat de werkelijkheid aan de verwachting beantwoordt, zooals de ervaring achterna ons ook telkens weer leert.

Met het oog op een andere soort van bewust-zijnstoestanden is het wenschelijk in alle deze gevallen niet van fantasie-voorstellingen te spreken. Het komt namelijk veelvuldig voor, dat naar aanleiding van eigen ervaringen, herinneringen dus van zelf doorleefde toestanden, of van ervaringen van anderen, hetzij als zoodanig waargenomen, hetzij ten gevolge van mededeelingen in woorden voorgesteld, het verlangen ontstaat naar het doorleven van die toestanden. Voorwaarde daartoe is, dat de vroegere waarneming behagen wekte of dat de herinnerde ervaring van een ander momenten bevatte, die wij uit eigen herinnering kennen als vreugdewekkend en verder dat de mogelijkheid der realisatie van het voorgestelde ingezien wordt.

Wanneer er nu, voorloopig althans, geen mogelijkheid bestaat door eigen doelstelling den verlangden toestand in het leven te roepen — het verlangen is dan

dus meer in het bijzonder een wensch [1]) — dan komt de daarheen gaande doelstelling niet op, en in dat geval kan het gebeuren, dat de voorstelling van het verlangde naar aanleiding harer gevoelswaarde geappercipieerd wordt, duidelijker wordt, totdat er de volle aandacht op valt en alle andere gelijktijdige waarnemingen en herinneringen onopgemerkt blijven: dan is uit het verlangen de fantasie-voorstelling geboren. Het verlangen is daarmede bevredigd, want met zulk een klaarheid bestaat de fantasie-voorstelling, dat de smart daarover, dat haar objekt geen empirische werkelijkheid toekomt, teruggedrongen wordt en wij, zoolang niet een waarneming of herinnering de aandacht tot zich trekt, en dit spel komt verbreken, tevreden *zijn* in het bezit onzer fantasieën.

Zoo ontstaat de fantasie-voorstelling opgebouwd uit de voorstelling van iets, dat niet meer dan mogelijk is, onder invloed van het gevoel en dus tengevolge van de onbewuste doelstelling van het Subjekt. Het streven naar behagen is ook hier wel duidelijk aanwezig: een voorstelling met negatieve gevoelswaarde geeft geen aanleiding tot fantasieën, tenzij dan dat we door de wonderlijke komplikatie van ons gevoelsleven behagen scheppen in de smart; soms om het niet hooge verlangen beklagenswaard te zijn voor onze medemenschen.

De fantasie-voorstelling kan nu als iedere geappercipieerde voorstelling middelpunt van associatie worden en een volgende herinnering oproepen, waaruit weer een fantasie-voorstelling geboren wordt, en zoo steeds verder, en ook deze nieuwe fantasie-voorstellingen kunnen op de boven aangegeven wijze door induktie verrijkt worden.

Zoo ontstaan de door allen gekende, voor velen

---

[1]) Zie blz. 195.

dierbare toestanden, waarin de werkelijkheid rondom ons geen beteekenis voor ons heeft, waarin we luchtkasteelen bouwen, toestanden, die waar de stimuleerende gevoelens van zinnelijke natuur zijn niet meer dan genoegelijk kunnen genoemd worden, maar die bij stijging der gevoelswaarde de hoogste verbeeldingen kunnen voortbrengen.

Er is intusschen slechts een geringe verzwakking van de apperceptie toe noodig om ons uit onze fantasieën terug te roepen en ons te doen opmerken, dat het in fantasie voorgestelde niet als empirische werkelijkheid, maar als gewenscht bestaat, dat een „ik zou zoo wenschen" het begin is van ieder fantaseeren.

---

§ 4. De affekten.

Wanneer men zich op het standpunt van den kennistheoreticus plaatst, wat wordt dan de beteekenis van het tweeërlei willen: het willen ingrijpend in de lichaams-verschijnselen en het willen zich openbarend in de aandacht?

Om dit te verstaan moet men bedenken, dat *het* empirisch-psychische leven bestaat uit een som van bewust-zijns-toestanden en dat alle fysische verschijnselen, ook de door eigen willen voortgebrachte lichaamsverschijnselen, bestaan als voorgesteld.

De beteekenis van het eerst genoemde willen is nu deze, dat sommige verschijnselen voorgesteld worden, niet als kauzaal voortgekomen (hoewel bij andere beschouwing toch weer wel), maar als afhankelijk van een als besef bestaande doelstelling van het Subjekt. [1]) Al die verschijnselen zijn lichaams-verschijnselen, zoowel vegetatieve als animale: ja, het eigenlichaam is in die doelwerkingen tegenover de overige materie gekenmerkt; bij erkenning van mede-individuen kan men ook zeggen: het onderscheidende van het organisch leven tegenover het anorganisch bestaan is te zoeken in die doelwerkingen; iedere vorm van organisch leven veronderstelt een Subjekt wiens willen zich

[1]) Wel worden niet al deze verschijnselen waargenomen, alle echter behooren ze tot het systeem der empirische Objektiviteit, dat als voorgesteld bestaat.

in dat organische leven openbaart. De doelwerkingen komen tot stand naar aanleiding hetzij van een kauzaal verschijnsel, hetzij van een andere doelwerking. Voor deze beschouwing zijn er dus twee soorten van voorstellingen: van kauzale verschijnselen en van doelwerkingen.

De beteekenis van het andere willen is, dat de voorstellingen zoowel van kauzale verschijnselen als van doelwerkingen ten gevolge van een doelstelling van het Subjekt (ook hier als besef bestaande) een verandering ondergaan, dat zij verduidelijkt, geappercipieerd worden.

Nu beantwoordt volgens den aard van het voorstellen aan de voorstelling iets voorgestelds en dus ook aan iedere wijziging die zij ondergaat. Echter is de hier bedoelde verandering een bijzondere, zij betreft niet den inhoud: die blijft ongerept, maar de voorstelling in haar geheel, als psychisch verschijnsel, treft de wilswerking. Het voorgestelde verschijnsel blijft hierbij dan ook geheel onveranderd: het fysisch gebeuren, dat aan de apperceptie beantwoordt, is een verschijnsel van het substraat, van het centrale zenuwstelsel.

Alle apperceptie, opmerkzaamheid, aandacht, is daarom ondenkbaar bij individuen voor wie het onderscheid tusschen substraat en voorgestelde niet bestaat, m. a. w. bij individuen, in wier lichaam zich niet een zenuwstelsel gedifferentieerd heeft. Terwijl dus organisch leven zonder wilshandelingen onbestaanbaar is, treedt de apperceptie alleen in het dierenrijk op en daar eerst bij een vrij hoogen graad van ontwikkeling.

Het verschijnsel in het zenuwstelsel, dat aan de apperceptie beantwoordt (het bestaat dus als voorgesteld en als substraat der verduidelijking van de voorstelling) is een doelwerking, want het heeft in een doelstelling zijn oorsprong.

In beide vormen van willen vinden we in ons zelf twee onderscheiden soorten van doelstellingen: een zinnelijke en een geestelijke (ethische en aesthetische); alleen bij onze medemenschen erkennen wij dezelfde soorten, bij onze overige mede-Subjekten erkennen wij uitsluitend de zinnelijke doelstelling, zonder welke het organisch leven ondenkbaar is.

Het bovenstaande was mede ter inleiding tot het onderzoek van de affekten. De affekten zijn zeer samengestelde bewust-zijns-toestanden, waarin een gevoel overheerschend is, die verder begeleid zijn van een ganschen komplex van verschijnselen in de fysische (fysiologische) sfeer.

Na al het vroeger hieromtrent gezegde behoeven we niet meer uiteen te zetten, waarom de leer der affekten van Lange, James e.a. volgens wie de affekten waarnemingen zijn van reflektorische lichaams-verschijnselen, ons onaannemelijk is. Wij achten een gevoel van geheel andere natuur dan een voorstelling en meenen, dat een fysisch substraat der gevoelens onbestaanbaar is.

Daar nu in de affekten een levendig gevoel, een apperceptie der voorstelling en — als van andere orde — een komplex van lichaams-verschijnselen naast elkaar bestaan, zoo leiden onze vorige beschouwingen er ons van zelf toe in hen een kombinatie te zien van een wilshandeling en een apperceptie naar aanleiding van één zelfde gevoel.

Zoowel in hun psychisch als in hun fysisch aspekt bieden de affekten een oneindige verscheidenheid, zoo zeer, dat termen als vreugde, hoop, toorn, niet meer zijn dan algemeene benamingen voor een klasse van affekten. [1]) Een nauwkeurige analyse van verschillende

---

[1]) Wundt, Grundriss der Psychologie, bls. 200.

hunner te geven of een klassifikatie der affekten te zoeken, ligt buiten ons bestek; wij beperken ons tot dat wat allen gemeen is, en zullen de plaats der affekten in het psychische leven trachten te bepalen.

Twee soorten zijn ook hier te onderscheiden, in verband met den aard van het domineerende gevoel: de zinnelijke en de geestelijke (ethische en aesthetische) affekten.

Aanleiding tot een affekt is een voorstelling, die gevoelswaarde heeft, waarin dus voor den Geest aanleiding bestaat een gevoel voort te brengen. Voorwaarde nu voor de verdere ontwikkeling van een duidelijk uitgesproken affekt is, dat dit gevoel intensief is; het bepaalt dan tevens het algemeene karakter van het affekt: of het positief is of negatief en zinnelijk of geestelijk. Het affekt blijkt nu eerstens in de apperceptie der voorstelling; het bestaat zoolang als deze en daarmede het begeleidende gevoel, voortduurt. De apperceptie oefent verder den gewonen invloed op de associatie: de geapperciрieerde voorstelling wordt een centrum van associatie tegenover welke alle opkomende waarnemingen en herinneringen onduidelijk blijven.

Tweedens doen zich verschillende lichaams-verschijnselen voor, wier totaal bij ieder bijzonder affekt verschillend is; alle zijn ze afhankelijk van innervaties voortgeleid uit het centrale zenuwstelsel en komen ze onwillekeurig (zonder bewuste doelstelling) tot stand. Twee groepen zijn hierbij te onderscheiden: de mimische en pantomimische uitdrukkings-bewegingen, en al de verschijnselen, die van innervatie-stoornissen afhankelijk zijn, als stijging of daling der polsfrekwentie tot hartstilstand toe, kontraktie of verwijding van perifere arteriën zich uitend in verbleeken en blozen, stijging of daling der respiratie-frekwentie tot stilstand

toe, tremores, krampachtige kontrakties van het diaphragma en de gezichts-muskulatuur, algemeene verzwakking van den spiertonus; vermeerdering der traansekretie, vermeerdering der urine-sekretie, icterus, enz.

Van verscheidene dezer bestaan waarnemingen, die tegenover de geappercipieerde voorstelling onduidelijk blijven, maar toch het affekt modifieeren, vooral voor zooverre zij gevoelswaarde hebben; zoo kan de verhooging der polsfrekwentie de waarneming van hartkloppen verwekken, die op zich zelf reeds tot een angst-affekt, de prekordiaal-angst, aanleiding kan geven. Zoo zal een secundair affekt zich bij het primaire als ondergeschikt kunnen aansluiten; hieruit zal weer een wijziging in de lichaams-verschijnselen resulteeren, en zoo steeds verder, zoodat een affekt aan een gestadige verandering onderhevig pleegt te zijn.

Tenzij nu een interkurrente waarneming de opmerkzaamheid tot zich trekt, wat een plotseling afbreken van het affekt ten gevolge heeft, loopt dit langzamerhand af: de apperceptie der voorstelling wordt minder intensief, en daarmede evenredig nemen de uitdrukkings-bewegingen en overige lichaams-verschijnselen af; een stemming, waarin de heftigheid der verschijnselen voorbij is, kan dan nog korter of langer tijd overblijven.

Een stemming is als een chronisch affekt en kan zich ook van begin aan chronisch ontwikkelen zonder voorafgaand akuut affekt. Een stemming predisponeert zelfs voor affekten van gelijke gevoelswaarde.

Een andere uitgang van het affekt is echter ook mogelijk: op den achtergrond eener stemming kan een bewuste wilshandeling volgen, welker doelstelling ontstaat naar aanleiding van de voorstelling, die het affekt opriep, en met dit laatste van gelijke natuur is; maar ook de apperceptie kan de overhand verkrijgen; dit doet zich voor bij vreugde-affekten; deze

eindigen vaak in velerlei fantasie-voorstellingen, die alle in betrekking staan tot de voorstelling waarvan het affekt uitgegaan is en daarbij de stemming tot achtergrond hebben.

Wanneer men nu de verklaring en logische opvolging zoekt van de verschijnselen, die ieder affekt helpen konstitueeren, dan doet zich als eerste moment voor een voorstelling, als tweede (hoewel feitelijk met het eerste gelijktijdig) een gevoel, dat we verklaard achten door het op te vatten als voortgekomen door aktiviteit van den Geest, zich openbarend naar aanleiding der voorstelling; als derde moment vinden wij al de verdere verschijnselen; in deze moeten, zooals reeds opgemerkt, twee wilsrichtingen erkend worden.

Zoo geeft dus het gevoel hier aanleiding tot twee gelijktijdige rubrieken van wils-verschijnselen, die elkander overigens op verschillende wijzen beïnvloeden; de eene ligt in het voorstellingsleven, de andere in de sfeer der fysische verschijnselen. Wij hebben nu eerst den komplex van psychische en den komplex van fysiologische verschijnselen, en daarna beide te zamen in één gezichtspunt te brengen.

Wat de apperceptie der voorstelling betreft en de daarmede samengaande afwijking in de opvolging der voorstellingen en dier graad van klaarheid, zoo kunnen wij na het vroeger daaromtrent aangevoerde dit alles zonder nadere uitweiding verklaard achten.

Meer moeielijkheden geven de fysiologische begeleidings-verschijnselen. Aangaande deze moeten wij ons tot eenige overwegingen van algemeenen aard bepalen; het nadere onderzoek zij den fysiologen toevertrouwd. Zij moeten als één geheel opgevat worden, en zijn in twee groepen te verdeelen: de eene groep staat in direkt verband met den prikkel, is dus afhankelijk van een, is het ook onbewuste, doelstelling naar aan-

leiding van de voorstelling; in de andere is een aanpassing van het organisme aan de verandering door de apperceptie en de wilshandeling te weeg gebracht; de hiertoe behoorende verschijnselen zijn dus eveneens van onbewuste doelstellingen afhankelijk.

Tot de eerste groep behooren in de eerste plaats alle mimische en pantomimische bewegingen, de zoogen. uitdrukkings-bewegingen; deze zijn op één lijn te stellen met de automatische bewegingen, daar ze bij onbewuste doelstelling tot stand komen en door een interkurrente bewuste doelstelling gewijzigd kunnen worden; hun baan verloopt dan ook door den thalamus opticus. [1])

Het duidelijkst is de beteekenis dezer bij de zinnelijke affekten. Daar een bewuste doelstelling hier niet bestaat, kunnen zij niet meer zijn dan een voorloopige aanpassing van het lichaam aan den prikkel, het begin van een reaktie: de reaktie voor zoo verre die door het algemeene karakter van den prikkel bepaald wordt. [2])

Nu zijn, zooals wij reeds gelegenheid hadden op te merken, alle reakties op schadelijke prikkels tot een buiging (samentrekking) en die op nuttige prikkels tot een uitstrekking van het lichaam terug te brengen. Bij de allerprimitiefste levensvormen, als de amoebe, is dit direkt te konstateeren, terwijl voor de hoogere vormen de biologie leert, dat bij toenemende komplikatie van bouw de reaktie-bewegingen wel steeds samengestelder worden, maar toch zonder uitzondering tot een dezer twee types te herleiden blijven, met den verstande, dat bij deze strekking en buiging niet alleen aan de extremiteiten gedacht moet worden; ook de inspiratie moet als strekking van den romp en verbreeding van de borstkas, de exspiratie als buiging van den romp en vernauwing van de borstkas opgevat worden; zoo

---

[1]) Zie Ziehen l. c. blz. 204.
[2]) Verg. blz. 261 vv.

ook heeft verwijding van oogspleet, neusopening en mond de beteekenis van strekking en omgekeerd.[1])

Zoo ook moeten alle mimische en pantomimische bewegingen bij de zinnelijke affekten opgevat worden resp. als buigings- en als strekkings-bewegingen, die in hun totaliteit telkens een aanpassing van het lichaam aan den prikkel naar zijn algemeen karakter tot stand brengen. Zooals Münsterberg zegt: de toornige balt de vuist, buigt dreigend den arm, vernauwt de oogspleet, prest de tanden op elkaar, versterkt de exspiratie, de verheugde daarentegen „schwenkt jubelnd mit kräftigen Streckbewegungen, was er in der Hand hält, er verstärkt jauchzend die Inspiration, reisst die Augen auf, und alle Glieder strecken sich". [2])

Moeilijker te verstaan zijn de mimische en pantomimische bewegingen, waarin het geestelijk affekt zich uit. Het mechanisme dezer is aangeboren, want zoodra de geestelijke affekten zich voordoen, komen de uitdrukkings-bewegingen ook hier automatisch totstand; het is dus erfelijk en heeft zich onder invloed der natuurkeus ontwikkeld.

Nu ontstaat een zedelijk affekt (om daarvan eerst te spreken) niet naar aanleiding van een eigen doelstelling: uit het zedelijk verlangen door de eigen doelstelling opgewekt komt de wilshandeling of apperceptie voort; het is daarentegen in het bijzonder het ethisch behagen of onbehagen in mede-Subjekten naar aanleiding hunner doelstellingen blijkend in hun gedragingen, dat er toe neigt in een affekt uit te groeien, als van liefde of toorn, in hun verschillende nuances.

En verder is het een feit, waarvoor ik hier niet een verklaring wil zoeken, dat met een zedelijk behagen resp. onbehagen in een medemensch als secundair

---

[1]) Münsterberg, Beiträge IV, blz. 224—225.
[2]) ib., blz. 226.

samengaat een zinnelijk verlangen naar resp. een zinnelijke afkeer van dien mensch. De geestelijke liefde voert de neiging mede samen den strijd om het bestaan te voeren en, in de liefde tusschen man en vrouw, gezamenlijk zich een nageslacht te verwekken; de tegenovergestelde neiging gaat van een zedelijk onbehagen in een mensch uit. Hierin is een veredeling van den strijd om het bestaan.

Uit dit secundaire zinnelijke verlangen en de daarmede samengaande onbewuste zinnelijke doelstelling moeten de mimische en pantomimische bewegingen, waarin de zedelijke affekten tot uitdrukking komen, verklaard worden; deze hebben dus, hoewel begeleidend een zedelijk affekt, zinnelijke waarde.

Op overeenkomstige wijze moeten de overigens niet zeer ontwikkelde uitdrukkings-bewegingen der aesthetische affekten verklaard worden: het aesthetisch behagen voert een zinnelijk verlangen mede naar het schoone objekt, een aesthetisch onbehagen een afkeer van het leelijke objekt.

Tot dusverre hebben wij uitsluitend de zoogen. sthenische affekten in aanmerking genomen; naast deze zijn er asthenische affekten, die met hen in tegenstelling juist in algemeene vermindering van den spiertonus kenbaar zijn. Asthenische affekten vinden hun grond in voorstellingen van een onafwendbaar onheil, diepe smart, heftige schrik, angst: hier is geen verlangen mogelijk; alle streven het gevaar af te wenden is nutteloos, en zoo is dan in te zien, dat bij deze gemoedstoestanden geen spier gekontraheerd wordt: alle buiging moet hier achterwege blijven.

Van de uitdrukkings-bewegingen wel te onderscheiden zijn de bewegingen, waaraan het welbewuste streven ten grondslag ligt een ziele-staat uiting te geven; in het bijzonder bij de ethische affekten kunnen deze de uitdrukkings-bewegingen aanvullen. Het vou-

wen der handen, het opslaan der oogleden met naarachteren-beweging van het hoofd, het uitstrekken der armen, zijn hiervan voorbeelden; al deze bewegingen hebben symbolische beteekenis; voor een deel zijn zij konventioneel; er bestaat hier een streven te getuigen van ontroeringen.

In dezelfde groep als de uitdrukkings-bewegingen moeten nog die verschijnselen gebracht worden, die van inhibitie in verband met de bestaande apperceptie afhankelijk zijn; met name behooren hiertoe veranderingen in de hartswerking; wij gaven reeds vroeger aan hoe deze inhibitie te verstaan is.[1] —

De tweede groep van fysiologische begeleidings-verschijnselen der affekten is in haar geheel secundair; het zijn alle reflexen of wijzigingen van bestaande reflexen, ontstaande naar aanleiding van de veranderingen door de uitdrukkings-bewegingen en de apperceptie in het lichaam verwekt. Zij hebben tot doel de schade te herstellen, die door het lichaam geleden is ten gevolge der doelmatige reaktie op den prikkel van buiten. Zoo zal een algemeene spierkontraktie of vermindering van den spier-tonus of een krampachtige vernauwing van de borstkas, indien als primair begeleidings-verschijnsel bestaande, een afwijking in de bloed-cirkulatie veroorzaken, die nu in een secundair begeleidings-verschijnsel verholpen moet worden.

Dit streven naar kompensatie uit zich op velerlei wijzen; een voorbeeld er van is (volgens Wundt) de oorsprong van het blozen, dat ontstaat wanneer een versterkte hartswerking gekompenseerd wordt door een momentaan ophouden der vaat-innervatie: dit veroorzaakt een verwijding der perifere arterien.[2])

De synergie van sommige reflexapparaten, die bij

---

[1]) Zie blz. 234.

[2]) Wundt, Physiol. Psychologie II, 4e druk, blz. 601.

de affekten telkens voor den dag komt, moet ook als een streven naar kompensatie opgevat worden; het duidelijkst is deze bij de steeds gelijken tred houdende veranderingen van pols- en respiratie-frekwentie.

Zoo doen zich bij het tot stand komen der fysiologische begeleidings-verschijnselen der affekten verschillende momenten gelden, die op velerlei wijzen in elkander ingrijpen; ook hier blijkt het zenuwstelsel één geheel te zijn, zoodat één verandering in zijn werking tal van andere meebrengt; hun enorme samengesteldheid is hier uit zonder meer te verklaren. Ieder dezer verschijnselen (voor zoo verre niet als kauzaal gevolg bestaande) beantwoordt intusschen aan een reflex of verandering van een reflex en moet opgevat worden als een doelwerking afhankelijk van een onbewuste doelstelling van het Subjekt, wiens streven gaat naar het behoud van zijn empirisch voortbestaan.

Wij komen dus tot deze opvatting van de affekten: ze ontstaan naar aanleiding van een voorstelling, hun begin is een zinnelijk, ethisch of aesthetisch gevoel; van een beantwoordende doelstelling is de apperceptie der voorstelling met de daaruit voortkomende verandering in het associatie-verloop afhankelijk. Verder, is het gevoel van geestelijken aard, zoo ontstaat daarnaast een zinnelijk verlangen, dat nu een zinnelijke wilshandeling bij onbewuste doelstelling voortbrengt; is het primaire gevoel zelf zinnelijk, zoo volgt de zinnelijke wilshandeling direkt; in allen geval komt er alzoo een gekompliceerde zinnelijke wilshandeling tot stand, welke bestaat in een adaptatie van het lichaam aan den prikkel naar zijn algemeene eigenschappen. Dan volgt een tweede zinnelijke wilshandeling, bestaande in een kombinatie van reflexen, waarin naar een kompensatie gestreefd wordt voor de afwijkingen door de apperceptie en de eerste wilshandeling in het organisme te weeg gebracht. Zoo ontstaat er

een zeer ingewikkeld geheel van fysiologische verschijnselen, die op velerlei wijze op elkander inwerken.

De plaats, die de affekten in de psychologie innemen, kan nu ook bepaald worden. Wij merkten reeds op, dat voor de tot stand koming van een duidelijk affekt een intensief gevoel noodig is; maar nu blijkt experimenteel, dat de gevoelens ook bij geringer intensiteit veranderingen van pols en respiratie-frekwentie tot begeleidings-verschijnselen hebben; ook is een wilshandeling zonder eenige apperceptie niet wel denk-; baar. Men is daarom gedrongen tot de voorstelling, dat ieder gevoel een, is het ook rudimentair affekt opent, d. w. z. dat ieder gevoel een apperceptie van eenige sterkte te weeg brengt en, door tusschenkomst van een onbewuste doelstelling, een algemeene aanpassing van het lichaam aan den prikkel, van welken het affekt uitgaat; op deze aanpassing als achtergrond kan zich dan de welbewuste, hetzij zinnelijke, hetzij zedelijke, hetzij aesthetische wilshandeling of apperceptie verheffen. Het rudimentaire affekt bij het zedelijk willen (hier opgeroepen door eigen doelstelling) gaat daarbij van het voorafgaande zinnelijke verlangen uit.

Eerst wanneer het gevoel sterker is, wordt de apperceptie en worden de fysiologische verschijnselen duidelijker; dan eerst ontwikkelt zich een eigenlijk affekt.

Hoe sterker nu het affekt wordt, hoe meer een welbewuste wilshandeling bemoeilijkt wordt, want de apperceptie, die niet in dienst komt te staan van een bewuste doelstelling, gaat alle overleg tegen. Bij de sterkste affekten is slechts mogelijk (en komt vaak voor) de drifthandeling [1]), waarin naar bevrediging van de allerprimairste zinnelijke verlangens als ver-

---

[1]) Zie blz. 205.

zadiging, levensbehoud, geslachtelijk verkeer gestreefd wordt, en waarbij in verband daarmede alle motievenstrijd uitgesloten is. De drifthandeling wordt geheel bepaald door de algemeene kenmerken van het voorgestelde, zonder dat de bij-omstandigheden in aanmerking genomen worden, vandaar dat zij vaak ondoelmatig is. Met de stijging van de intelligentie en het zedelijk leven verliest zij aan beteekenis; bij de dieren heeft zij veel grooter beteekenis dan bij den mensch: de wilshandelingen ook der hoogste dieren zijn voor een aanzienlijk deel drifthandelingen; en van de menschen laat de wilde zich veel meer door zijn driften leiden dan de kultuur-mensch.

Zoo is er een geleidelijke overgang van niet intensieve gevoelens, waarin aanleiding is tot een introspektief onmerkbaar affekt en een wilshandeling of apperceptie (ev. willend denken), de intensievere gevoelens waaruit een duidelijk affekt voortkomt, terwijl de wilshandeling of het willend denken meer op den achtergrond geraakt, en de zeer intensieve gevoelens, die in een affekt en een drifthandeling uiting vinden.

BESLUIT.

We hebben thans de rij der bewust-zijns-toestanden doorloopen, telkens de hoofdtypes onderzoekende in hun ontstaan en beteekenis in het psychische leven. Kortelijks willen wij nu nog de voornaamste resultaten van ons onderzoek aangeven.

In het empirisch-psychische leven zijn drie richtingen, drie voornaamste soorten van bewust-zijns-toestanden te onderscheiden, in dier voege, dat iedere speciale bewust-zijns-toestand onder een dezer drie te rangschikken is; het zijn de voorstellingen, de gevoelens (met de logisch voorafgaande waardeeringen) en de toestanden van wils-bewustheid, in welke laatste het besef van doel te stellen het specifieke moment is.

Verder bestaan er twee principieel verschillende, niet tot elkander te herleiden soorten van gevoelens: de zinnelijke en de geestelijke. Als na-verwante vormen zijn onder de laatste te onderscheiden de ethische en de aesthetische gevoelens.

Ten onrechte willen sommigen met eenzijdige verheffing van het verstandelijke alle bewust-zijns-toestanden tot voorstellingen herleiden: naast het voorstellen zijn voelen en willen zelfstandige, niet tot iets anders te herleiden richtingen van het ziele-leven.

Uit de aktiviteit van het transcendente Subjekt volgt, in verband met de gegevens der kennisleer, dat van de psychische verschijnselen slechts de objektieve ele-

menten der voorstellingen hun ontstaan niet in den Geest vinden; zij zijn te brengen onder het kauzaal verband der fysische akcidenties, daar ze gezien kunnen worden tegen den achtergrond van hersenverschijnselen, waarmede ze als parallel gaan: zoo alleen is een wetenschappelijke verklaring van hun komen en gaan mogelijk. Van alle andere momenten van het psychische leven: de apriorische elementen der voorstellingen, de gevoelens, de doelstellingen (die als beseffen voorkomen) moet de verklaring daarin bestaan, dat ze opgevat worden als voortgebracht door aktiviteit van den Geest, het transcendente Subjekt, dus als doelwerkingen.

De wetmatigheid van het psychische leven is nu aldus, dat de aanvang van alle bewuste psychische leven is in de gewaarwordingen: zij zijn objektief van herkomst; in hen is voor den Geest (het voorstellende Subjekt) aanleiding tot realiseering van zijn dingopvatting en ruimte- en tijd-aanschouwing: zoo ontstaan uit de gewaarwordingen (de objektieve voorstellingselementen) de waarnemingen en herinneringen, de zinnelijke voorstellingen. In twee of meer zinnelijke voorstellingen, waartusschen bepaalde betrekkingen bestaan, is de aanleiding gegeven tot realiseering van die vormen van aktiviteit waarin uit hen voortkomen resp. begrippen, induktieve, deduktieve, vergelijkings- en herkennings-voorstellingen; uit twee of meer begrippen, die in één opzicht overeenkomen ontstaan weer abstraktere begrippen. In iedere voorstelling verder is het materiaal, waaruit de Geest een logisch oordeel voortbrengt: is de aanleiding tot het optreden der apriorische elementen daarvan.

De zinnelijke en deduktieve voorstellingen zijn ook de aanleiding tot het ontstaan van de zinnelijke en aesthetische waardeering en het beantwoordende gevoel, beide verschillend naar de objektieve elementen

der betreffende voorstellingen. Waar uit het gevoel zich een verlangen ontwikkelt, daar volgt resp. de zinnelijke en de aesthetische doelstelling; de zinnelijke doelstelling is weer aanleiding tot het ontstaan der zedelijke waardeering en deze van het zedelijk verlangen, dat de zedelijke doelstelling doet geboren worden. Ieder der drie doelstellingen verwekt een wilshandeling en een apperceptie, waarvan in vele gevallen één op den voorgrond treedt.

In groote trekken kan men de wetmatige opvolging der bewust-zijns-toestanden derhalve aldus aangeven: in de gewaarwordingen is de aanvang van het bewuste psychische leven, daaruit worden door synthese met apriorische elementen successievelijk alle representatieve bewust-zijns-toestanden opgebouwd; in deze is de aanleiding tot het ontstaan der gevoelens, in de gevoelens tot het ontstaan der doelstellingen.

Zoo is het voelen het centrale punt van het psychische leven: het vindt zijn aanleiding in de voorstellingen en leidt tot het willen.

De wetmatigheid van het psychische leven is dus gegrond in het wezen van den Geest, in haar is iedere bewust-zijns-toestand en het psychische leven in zijn geheel, hoewel niet kauzaal, toch streng gedetermineerd: gegeven een bepaalde voorstelling, zoo moet een bepaald gevoel volgen; gegeven eenige voorstellingen, zoo moet een bepaalde gevolgtrekking opkomen; gegeven de oordeelen: alle menschen zijn sterfelijk, en: Cajus is een mensch, volgt noodwendig het oordeel: dus is Cajus sterfelijk; de gevolgtrekking: dus is Cajus *niet* sterfelijk, is onmogelijk.

In aansluiting met deze laatste opmerking is het niet onbelangrijk na te gaan, tot welk resultaat wij komen ten opzichte der wilsvrijheid.

Wilsvrijheid begrepen als willekeur is, daar het psy-

chische leven geheel gedetermineerd is, onbestaanbaar. Wij kunnen niet willen willen of willen niet willen of tegelijk hetzelfde willen en niet willen. De doelstelling is gedetermineerd door het gevoel, en waar een motievenstrijd is, hetzij bij gelijkwaardige, hetzij bij niet gelijkwaardige gevoelens, daar overwint het intensiefste verlangen. En ook het optreden der gevoelens is gedetermineerd: door de voorstellingen, waarvan de objektieve, in den kauzaal-nexus bepaalde elementen het primaire zijn. De (eind-)doelstelling wordt daarenboven bepaald door den herinneringen-schat, door de kauzaal bepaalde funktie van het associatie-systeem en door logische processen, die volgens den aanleg des Geestes verloopen. Hetzelfde geldt van het kiezen der middelen, ook hierin zijn wij gebonden: een impuls tot een nooit uitgevoerde lichaams-beweging, een beweging dus waarvan geen herinnering bestaat, is niet mogelijk en daarenboven wordt de keuze der middelen door verstandelijk overleg bepaald.

Van een andere soort is een verdere beperking der wilsvrijheid, nauwkeuriger van de wilsmacht. De hemiplegicus wil zijn arm opheffen, doch kan niet; de uitgeputte wil toesnellen om een mensch te redden, maar valt neer; iemand wil een deur open rukken om zijn leven te redden, doch kan niet; wij willen doordenken, doch òp van moeheid kunnen wij niet meer. Ons organisme stelt grenzen aan de macht van ons willen.

Van uit de mechanika beschouwd vertegenwoordigt iedere wilshandeling en zoo ook iedere reflex, die het fysiologische parallel-verschijnsel eener voorstelling bij haar apperceptie wijzigt, een kracht, welker effekt mede bepaald wordt door de tegenwerkende krachten, die zich gezamenlijk als weerstand gelden doen; is de weerstand grooter dan de kracht, zoo is de beweging = o. Nu is de kracht, die het lichaam ontwikkelen kan, beperkt, door verschillende omstandigheden kauzaal

bepaald, en dus bestaat de mogelijkheid van gevallen waarin de weerstand grooter is dan de grootst mogelijke krachtsontwikkeling. De weerstand ligt buiten het lichaam voor zoo verre de spierkontraktie niet tot stand kan komen zonder een kracht van buiten te overwinnen; hij ligt in het lichaam voor zoo verre de voortgeleiding in zenuw en spier of de mechanische eigenschappen van het organisme zelf weerstand te overwinnen geven: zoo bestaat er voor een dorsaalflexie van het onderbeen een onoverwinnelijke weerstand.

In het algemeen nu hebben wij in de ervaring geleerd hoever onze wilsmacht strekt en waar wij weten niet te kunnen, ontstaat geen doelstelling; indien dit niet zoo was, zoo zou het konflikt van willen en kunnen zich meer doen voelen dan in werkelijkheid het geval is. Maar wanneer onze induktie ongeldig blijkt te zijn: wanneer een voorwerp zwaarder is dan wij dachten, wanneer door vermoeidheid of een bloeduitstorting in de hersenen de weerstand voor de voortgeleiding toegenomen is, dan bemerken wij niet te kunnen wat wij willen. De hemiplegicus zal langzamerhand leeren in hoe verre door zijn apoplexie zijn wilsmacht beperkt is; daarna zal hij niet meer kunnen willen zijn arm oplichten.

De psycholoog moet het konflikt van willen en kunnen herleiden totdat van kauzaliteit en doelwerking, dat zich bij ieder willen vertoont. [1]) In het konflikt van willen en kunnen komt tot uitdrukking, dat de wilshandeling, hoewel een doelwerking toch ook is een kauzale opvolging van verschijnselen, dat dus slechts als doelwerking bestaan kan, wat ook veroorzaakt kan worden. [2])

---

[1]) Zie blz. 201 en 212 vv.

[2]) Indien deze beperking van de wilsvrijheid en de wilsmacht niet bestond, zoo zou er geen dood zijn.

Maar de erkenning noch van de gedetermineerdheid van ieder willen noch van de beheersching van het willen door het kunnen, kan de erkenning van wilsvrijheid te niet doen. De wilsvrijheid bestaat hierin, dat, waar de overwinning in den zedelijken motievenstrijd is aan den kant, waar het intensiefste verlangen is, en de intensiteit van het zinnelijk verlangen gedetermineerd is door objektieve elementen van voorstellingen, de sterkte van het zedelijk verlangen, dat is het verlangen goed te zijn, bepaald wordt door de diepte van zedelijk leven, die de mensch in gestadige geestelijke evolutie bereikt heeft.

Tot de verdieping van het zedelijk leven bestaat de volkomen vrijheid: zij is als een evolutie van den Geest, waartoe de aanleiding wel is in het empirisch-psychische leven, maar die zelf geheel buiten die sfeer valt. De zedelijke verdieping valt alzoo geheel buiten de psychologie: [1]) zij is een ethisch probleem; allerminst heeft de psycholoog recht de mogelijkheid van deze ontwikkeling te ontkennen.

De erkenning van het transcendente Subjekt leidt ook tot een inzicht in de beteekenis der biologische evolutie voor de ontwikkeling van het psychische leven.

In het als voorgesteld bestaande systeem der empirische Objektiviteit heerscht de tijd en zijn de ruimtelijke dingen: een deel dier dingen zijn manifestaties van Subjekten, zijn organismen; deze komen uit elkander voort in eindelooze reeksen; de organismen die daardoor onderling in betrekking komen te staan, vertoonen nu te gelijk verwantschap en onbeperkte verscheidenheid. En wij, een verklaring daarvoor zoekende, begeerende dus de wetmatigheid in het schijnbaar ongeregelde

---

[1]) Zie blz. 8 en 11.

te vinden, stellen de evolutie-theorie, en aanvaarden de natuurkeus als vast beginsel samenwerkend met de erfelijkheid, die de levensvormen beheerscht.

Zoo ligt de evolutie-theorie geheel in het systeem der empirische Objektiviteit en veronderstelt zij een kauzaal-nexus van verschijnselen.

Het transcendente Subjekt valt van zelf buiten deze evolutie, want de evolutie-theorie wordt door het Subjekt voorgesteld; de evolutie, die in den tijd is, kan niet op haar tijdloozen schepper terugwerken: zij kan geen metafysische beteekenis hebben. Met den Geest vallen al zijn aktiviteits-vormen buiten de evolutie.

Met de objektieve voorstellings-elementen, de eenige objektieve elementen van het psychische leven is het anders; zij zijn op te vatten als parallel gaande aan fysiologische verschijnselen en moeten dus de differentiatie dier verschijnselen medemaken. Men moet zich voorstellen, dat met de ontwikkeling van het centraal zenuwstelsel samengaat een differentiatie der objektieve voorstellings-elementen: men kan niet zeggen: er ontstaan met de fylogenetische ontwikkeling der lichamen nieuwe gewaarwordings-soorten, maar wel: de onderscheiding neemt toe. Voor de laagste diervormen zijn alle voorstellings-kwaliteiten tast-kwaliteiten; voor de hoogste bestaan er verscheidene soorten.

Uit deze differentiatie der voorstellings-kwaliteiten komen intusschen nieuwe aanleidingen voort voor de realiseering van Geestes-aktiviteit; zoo komt met de biologische evolutie een met haar slechts in verwijderd verband staande ontwikkeling van het psychische leven samen te gaan. Geheel buiten dit proces en niet in eenig verband met de biologische evolutie staat het optreden der geestelijke gevoelens; dit is een moment in het metafysische proces der bewust-wording.

Dit voert ons tot de laatste kwestie, die we hier

stellen willen, n.l. deze zeer gewichtige: onder welk aspekt komt de psycho-pathologie bij de erkenning van het transcendente Subjekt, wat is de beteekenis van het begrip „psychische ziekte"?

A priori bestaan hier twee elkander niet uitsluitende mogelijkheden. Het kan zijn, dat psychische ziekten zijn afwijkingen in het verloop der objektieve voorstellings-elementen, waarin voor den Geest van het normale afwijkende aanleidingen bestaan tot realiseering van zijn vormen van aktiviteit, terwijl echter de Geest zelf en zijn aktiviteit intakt blijven; iedere psychopathische toestand beantwoordt dan aan een hersenziekte; het begrip zielsziekte wordt dan ook na-verwant aan het begrip lichaamsziekte, en valt geheel onder de kauzaliteit.

Maar het zou ook kunnen zijn, dat de psychische ziekten hun oorsprong vinden in den Geest, dat de Geest dus in psycho-pathologische toestanden de veranderde is; er zouden dan toestanden mogelijk zijn van onlogisch denken, van niet in driedimensionale ruimte aanschouwen, van verloren gaan der zedelijke waardeering; de psychische ziekten zouden in dat geval onvergelijkelijk zijn met de lichaamsziekten: het is niet terstond in te zien, wat men er dan onder te verstaan zou hebben; de term zielsziekte zou dan zelfs ongepast zijn.

Ook zijn beide mogelijkheden te kombineeren.

Slechts nauwkeurig onderzoek kan hier beslissen. Maar a priori heeft de eerste mogelijkheid groote aannemelijkheid boven de tweede, niet het minst om de onloochenbare overerfelijkheid juist van de ingrijpendste zielsziekten, als paranoia. Ook zal de wetenschap, die van zelf dogmatisch is, moeten trachten de psychische ziekten kauzaal te verklaren.

Dat onderzoek zal met groote bedachtzaamheid moeten geschieden, want het zal niet geringe moeilijkheden

opleveren, daar de vertrouwbaarste methode van onderzoek, die, berustend op de innerlijke ervaring, hier bijna nooit zal toe te passen zijn. Ook zal daarbij het mechanisme van het psychische leven wèl in aanmerking genomen moeten worden.

Men wil intusschen opmerken, dat de hier als de a priori meest aannemelijk gestelde opvatting der psychische ziekten niet meer dan een schijn van verwantschap heeft met de empiristische leer van Wernicke e.a., die ook wel alle psychische ziekten voor afwijkingen in het verloop der objektieve voorstellingselementen houden, maar daarbij het psychische leven in zijn geheel uit zulke opgebouwd denken.

Daartegenover zij er met den meesten nadruk op gewezen, dat indien werkelijk de psychische ziekten kauzaal te verklaren zijn en een psychische ziekte de beantwoording is van een hersenziekte, indien dus de begrippen psychische ziekte en lichaamsziekte verwantschap hebben, dat dan een vermindering van het zedelijk verlangen tot goed zijn of een onlogisch denken als symptomen van psychische stoornis of psychische degeneratie onbestaanbaar zijn. Ook in de psycho-pathologie moet de Geest erkend worden als de realiteit, het onvergankelijke van ons wezen, onaantastbaar voor erediteit, milieu of eenige kauzale inwerking.

Hier liggen wijde velden van onderzoek.

REGISTER.

N.B. Begrippen van algemeenen aard zijn gebracht onder het psychologische begrip, waarbij ze ter sprake komen (dus: „substraat der apperceptie" onder: „apperceptie"); een door een adjektief en een substantief uitgedrukt begrip zoeke men onder het betr. substantief (dus: „ethisch gevoel" onder „gevoel"); onder de hoofdwoorden richt zich de alfabetische volgorde naar het meest markante, en als zoodanig voor aan geplaatste woord (zoo vindt men onder het hoofd „bewust zijn" „verhouding van voorstellen en bewust zijn" aldus aangegeven: voorstellen en — (verhouding).

Ph.. zie F.., C.. zie event. K.., Q.. zie Kw..

De superieur gedrukte cijfers verwijzen naar voet-noten.

A.

B.

C. *zie* **K.**

D.

H.

M.

N.

O.

Z.

